

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

---

36. AASTAKÄIK 2024 NUMBER 6 (423)

Kuuskümmend aastat Tartu ülikoolis	
	<i>Marika Mikelsaar</i> 963
Peetri kiriku kellad: (Katkend ja arvustusi)	
	<i>Ivar Grünthal</i> 997
Inimene ja sõja vari	
	<i>Margus Laidre</i> 1039
“Jumal hingab meie elusid”: Uitmõtteid Lev Tolstoi päevaraamatute ainesel	
	<i>Rainis Toomemaa</i> 1060
Geopoliitika Nõukogude Liidu 1944. aasta vallutuste ja- das: Petserimaa ja Abrene, Petsamo, Tuva ja Narva jõe tagune ala ning tänapäevani lõpetamata sõda	
	<i>Toomas Alatalu</i> 1091
<i>Arvustus:</i> Arvo Hormi artiklikogumikust virgutatud mõtteid. Arvo Horm. <i>Ühistegevus kutsub</i> . (Eesti mõttelugu 173.) Koostanud Hando Runnel, toimetanud Katre Ligi. Tartu: Ilmamaa, 2023. 328 lk.	
	<i>Jaan Leetsar</i> 1122

Abstracts	.....	1130
Tants teadmatusse: Päevik 1944–1961. LXVIII		
<i>Herbert Normann</i>	.....	1135

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine

TASUTA: www.kultuurileht.ee

Tüpograafika lk 996, 1059, 1090, 1121, 1129:

AARNE MESIKÄPP (1939) on õppinud Tartu Kunstikoolis teatridekoratsiooni 1955–1960 ning lõpetanud Eesti Kunstiakadeemia (ERKI) graafika erialal 1966. Alates 1967 töötanud Kunstiakadeemias õppejõuna, graafikakateedri juhatajana (1983–1985) ja meistrina. Eesti Kunstnike Liidu ja Vabagraafikute Ühenduse auliige.

KUUSKÜMMEND AASTAT TARTU ÜLIKOOLIS

Marika Mikelsaar

Tartu on olnud minu kodu 60 aastat. “Siin on mu saatus ja sugu, mu aja- ja elulugu” (Hando Runnel), sümboolne teadmiste jõgi, Eesti metsade, liivakallaste vahel, kusagil siin Lõuna-Eestis. Mind innustas täna siia esinema tulema 80-aastane jaapanlane, kes ronis kolmandat korda Džomolungma tippu — ihuüksi. Mina ei ole üksi. Ma tänan oma perekonda — lapsi, lapselapsi, lapselapselapsi, kauaaegseid sõpru, endisi õpilasi, töö- ja mõttekaaslasid. Pühendan tänase ettekande tänulikuna kõigile oma pika tööelu kaaslastele.

MINU TÖÖELU VIIS ETAPPI

Alustuseks sean teie ette oma 60 aastat Tartu ülikoolis, mille üle olen äärmiselt uhke. On ju Tartu ülikool Eesti vaimuelu keskus ja kants.

1. Tartu ülikooli arstiteaduskond **1957–1963**. Tallinna 20. keskkooli kuldmedalistina sain ootamatu ülesande tervitada avaaktusel ülikooliperet. Prohvetlikuks osutusid Friedrich Reinhold Kreutzwaldi sõnad “Kaugelt näen kodu kasvamas”... Lubasin meie kõigi, uute üliõpilaste nimel hästi

---

Artikli aluseks on autori kõne tema **85. eluaasta juubeli puhul toimunud sümpoosionil “Heureka — tehtud” Tartu ülikooli Bio-meedikumi Alexander Schmidti konverentsikeskuses 10. novembril 2023.**

õppida ja tuua kasu eesti rahvale. Minu tee Tartu ülikoolis on kulgenud madalaimalt, laborandi astmelt professori ametini. Arvan, et mind juhib sisimas esivanemate mootor, mis sunnib üha edasi liikuma.

2. Ülikooli mikrobioloogia kateeder ning Üld- ja Molekulaarpatoloogia Instituut (ÜMPI) **1963–1991**: laborant, stažöör-uuriija, aspirant, meditsiinkandidaat, noorem- ja vanemteadur.

3. ÜMPI, Maarjamõisa labor **1991–1993**: juhataja, vanemteadur, meditsiinidoktor. Kolm aastat töötasin Maarjamõisa haigla mikrobioloogialabori juhina, osalisena suurhaigla kõigis ettevõtmistes. See oli parimaid meditsiinikogemusi pakkuv periood, paljusid haigusjuhte arutasin hiljem tudengitega loengutel. Välismaa kogemustest eeskujul võttes kujundasime koos noorte kolleegidega põhjalikult ümber diagnostilise mikrobioloogialabori töö, andes analüüsitulemustele selle tähtsuse ja tähenduse, mis neil tänapäeva haiglas peaks olema.

4. TÜ mikrobioloogia instituut **1993–2003**: meditsiinilise mikrobioloogia professor, juhataja.

5. Alates **2004**: emeriitprofessor, konsultant biokompetentsi arenduskeskuses BioCC OÜ, mille koos Tartu Ülikooli ja Eesti Maaülikooli teadlaste ja ettevõtetega lõime ühe esimese teadus- ja arenduskeskuse ELi raamprogrammi toel.

Tartu ülikooli mikrobioloogia kateeder 1959

Minu teadlasete Tartu Ülikoolis algas juba üliõpilasena imposantses õppehoones aadressil Vanemuise 46. Tollal oli mikrobioloogia kateedri juhatajaks dotsent Eugen Tallmeister (1916–2006), kelle haritud kõneviis ja laiad teadmised mind köitsid. Kateedris hõljus veel eestiaegne vaimsus, akadeemik Karl Schlossmanni (1885–1969) ja professor Felix (Feliks) Lepa (1881–1973) vaim. Schlossmann oli tööd (kujuteldavalt) kontrolliv VAIM, keda vaistlikult kardeti. Tema kui emigrandi ja ka Rootsis edu saa-

vutanud bakterioloogi saatus ja staatus ei olnud avalikuks aruteluks muidugi sobiv teema. Pisitasa kerkisid siiski vaikima sunnitud kodumaalgi esile tema suured väärtused: alusepanek Eesti mikrobioloogias teadusele, ülikoolis laborile ja edasi bakterioloogias instituudile, arvukalt juhendatud teadustöid, esimese eestikeelse mikrobioloogiaõpiku koostamine (Schlossmann 1940), välismaal ilmunud monograafia Eesti merede ravimudast (Schlossmann 1939), Eesti Teaduste Akadeemia esimeseks presidendiks saamine 1938. aastal.

Kodumaale jäänud infektsionistist järglase hüüdnimi oli “Felix Lepp — kaadrite sepp”. Tõesti, tema juhendatud 30 kandidaadiväitekirja panid aluse ülikooli arstiteaduskonna ja Eesti akadeemilise meditsiini toibumisele sõjast. Ülikool oli püha, teadustase pidi tõusma. Teistpidi näitas see mikrobioloogia ulatuslikku siset nakkuste ja paljude arstikunsti erialadega. Dotsendid Eugen Tallmeister ja Selma Laanes (1914–2004) olid nende korüfeede õpilased, ühtlasi Eesti-aegsete üliõpilasseltside EÜSi ja ENÜSi vilistlased. Dotsent Endel Türil (1930–2007) oli lõpmata palju harukordseid praktilist meditsiini edendavaid ideid. Ta oli eestvedaja uuenduslike loomkatsete väljatöötamisel tuberkuloosi diagnostikas; üks eriline kiirmeetod seisnes näiteks selles, et merisead nakatata uuritava materjaliga, mis viidi nende “pumpudesse” (munanditesse). Hiljem oli tema juhtida kliiniliste infektsioonide diagnostika ja antibakteriaalne ravi Maarjamõisas. Nii koondas perekond Endel ja Mall Türi (1931–2013) enda ümber laborisse palju noori arstiteaduse ja farmaatsia üliõpilasi, kellest mitmed said edaspidi teaduskraadi.

Kateedris uuriti tolleaegseid olulisi infektsioone, nagu tuberkuloos, tüüfus, väikelaste kõhulahtisus. Elavat huvi tunti üksteise uurimistöö vastu, sageli tuli minu mikroskoobi juurde üks või teine dotsent ja avaldas oma arvamust. Mikroskoopia oli tähtis diagnostikavahend. Tuberkuloositekitajat on rögast raske leida — üksik pulgake mikroskoobi vaateväljas. Range, väärikas dotsent Laanes hõiskas kord: “Tulge vaadake, sinisel foonil imeilus erkpunane sale kepik!” Kuri haigus, rõõmus leid.

Omavahel peeti vaimukaid diskussioone ja väikesi pidusid kõnede ning prantsuskeelsete luuletustega. Polnud ime, kui õh-

tusel tunnil kohtasid dotsent Tallmeistrit kätel kõndimas piki Vanemuise 46 teise korruse koridori.

Töökaaslased, arvukad laborandid omandasid samasuguse käitumismustri, töö- ja kohusetunde. Nooremad kaastöötajad — Helga Lenzner (1930–2017), Mai Väljaots (1940–2017), Tõnis Karki (1963) — astusid õppejõududena eelkäijate jälgedes.

1960–1990: uus juhataja Akivo Lenzner

1960. aastal sai mikrobioloogia kateeder uue juhataja, kui sõjaväest naasis dotsent Laanese õpilane, meditsiinikandidaat Akivo Lenzner (1927–2012). Dotsent Tallmeister suunas mind — minu pettumuseks — Lenzneri alustavasse uurimisgruppi. Üks teadlaseks kujunemise vajalikke eeldusi on uus arengupotentsiaaliga eriala ja värskete ideedega juhendaja. Seda tõesti tulevik Lenzneri õpilasena mulle pakkus. Tallmeister jätkas kolibakterite ravimiresistentsuse geneetiliste mehhanismide uurimist, saades aspirant Ain Heinaru (1943–2022) uurimistöö ning Stockholmist Karl Schlossmannilt saadud väliskirjanduse ja etalontüvede abil Eesti mikroobigeneetika loojaks. Minu kokkupuuted Tallmeistriga kestsid kuni tema suure, 90. aasta juubelini ning võin öelda, et huvi maailma vastu säilitas ta kõrge eani: kirjutas luuletusi, nautis muusikat, rõõmustas lennuväekindrali pagunitega lapselapse Jaak Tarieni (1974) üle.

Meie teadmised inimese mikrofloorast (uuema terminoloogia järgi mikrobiotast) on neist aegadest peale teinud läbi tohutu arengu. Alusteadmiseks oli tollal inimese tihe seos mikroobimaailmaga: kõigis meie kehapiirkondades on neid tuhandeid liike, kokku ligi 3 kg nähtamatuid kaaslasi. Tuntud oli ka mikrobiota kaitsefunktsioon — kolonisatsiooniresistentsus ehk võime tõrjuda n-ö uustulnukaid. Loengutel tutvustan seda mõistet tavaliselt vanasõnaga “Kes ees, see mees”. Mikrobiota kaitseb organismi periooditi esilekerkivate bakterite ja viiruste eest, mis külvavad pandeemiatena haigust ja surma. Meditsiini edusammudest hoolimata ei kao nakkushaigused ilmselt kunagi: mikroobimaailm on nii laiaulatuslik, rikkalik ja pidevalt valmis muutusteks, et vaevalt jõuab arstiteadus ühe infektsiooni vastu vaktsiini või sobi-

va ravimi, nt mõne antibiootikumi leiutada, kui pahalane on juba muutunud võimeliseks sellest tõkkest mööda hiilima (vt Mikelsaar 1995).

Õppisin saksakeelse kirjanduse järgi kasvatama seedekulglal 12 mikroobirühma, nende seas kasulikke laktobatsille. Professor Lenzner ja tema labor sai laktobatsillide tundmises juhtivaks jõuks kogu Nõukogude Liidus. Kaasa aitas sellele Readingi ülikooli professorilt Elisabeth Sharpe'ilt (1916–1998) saadud laktobatsilliliikide kollektsioon. Kateedrisse saabusid inimese mikrofloorat uurima uued üliõpilased Maria Voronina, Larissa Goljanova, Jaak Uibu, perekond Tatjana ja Virginus Brilis, samuti aspirante mitmelt poolt NSVList.

Selgus, et laktobatsille on palju liike, inimesel üle 40.¹ Alles viimase 20 aasta jooksul on kindlaks tehtud, et neil liikidel ja isegi nende üksikutel tüvedel on kõigil oma eripärane geenikomplekt, morfoloogia, ainevahetussaadused (metaboliidid) ja funktsionaalsed omadused (Mikelsaar jt 2016). Võrreldes inimgenoomi u 23 000 geeniga on inimest asustava mikroobimaailma ehk mikrobioomi metagenoomis, s.t kõigi mikroobide genoomides kokku üle 3,5 miljoni geeni, mis kõik määravad erinevate ainete — metaboliitide teket ja kuhjumist inimeses. Kas pole ehmatav?

Millised muutused toimusid kateedris aastate ja teemade edenedes? Põhiliselt säilis ülikooli labori väärikas ettevaatlik poliitika-kavaba õhkkond, hoolimata sellest et üle “suure kodumaa” saabus rohkesti teadlasi õppima laktobatsilloogiat, perspektiivset teadusuunda. Meie õppehoone kiviparketiga koridori lõpus löödi ühe ruumi uks plekiga üle ja suurte riigipühade ajaks pitseeriti. Sisse jäid ohtlikud mikroobitüved — Siberi katku, tuberkuloosi ja difteeria tekitajad — ning tollal võimude poolt ilmselt veel ohtlikumaks peetud kirjutusmasinad. Tõele au andes, olles 1990. aastail instituudi juhataja, pidin USAst saabunud ringkirjale andma allkirja tõestuseks, et me enam ei hoiusta Siberi katku tekitajaid. Bioterrorism oli maailmas uus oht.

---

¹Vt http://eemb.ut.ee/humb_eeesti_introduction_list.php. *Aut.*

1960.–1980. aastatel oli kateedri varustus kesine, kemikaale oli kappides imelike kirjadega purkides veel mitmeid Eesti vabariigi ajast, välismaist teaduskirjandust käisime lugemas kaks korda aastas Moskva meditsiiniraamatukogus. Saksa ja inglise keele oskajad said kiire ülevaate eriala seisust maailmas; mul oli sadu käsitsi kirjutatud perfokaarte, mida kodus siis korduvalt lehitsesin. Separaate tohtis tellida vaid professor. Kõik artiklid käisid läbi ülikooli eriosakonna. Vaevalt sealsed töötajad neist midagi aru said! Kui algas koostöö kosmonautika alal, saime uue uhke mikroskoobi ja kohutavalt naljaka, külmkapisuuruse paljunduseadme, mis seisis kindlalt luku taga. Minu esimesele USA konverentsile Virginias kirjutas zooloogiamuuseumi kunstnik mulle slaididele teksti ilukirjas, mille pärast mind konverentsil kergelt narriti. Hiljem saime aga isegi kiiremini kui mitmed USA partnerid kätte arvuti ja internetiga töötamise oskuse.

Minu uurimistöö alates 1969. aastast

Kaitsesin oma meditsiinikandidaadi väitekirja “Laktobatsillid inimese rooja mikroflooras mõnede seedetrakti mitteinfektsioosete haiguste korral” (Mikelsaar 1969) pärast kuueaastast uurimistööd professor Akivo Lenzneri juhendamisel. Uuritavate inimeste rühmad valisin ise. Soovisin kindlaks teha, kuidas muutub laktobatsillide hulk mikrobiotas ealiselt ja sesoonselt võrreldes 12 teise mikroobiga ning millised nihked toimuvad mikrobiotas gastriidi, maovähi, haavandtõve ja *dumping*-sündroomi² korral. Selleks tegin koostööd kirurgide ja onkoloogidega, eriti dotsent Johan Sarve (1923–1983)³ ja professor Karl Kulliga (1930–2021). Leidsin mitmeid olulisi seaduspärasusi. Väitekirjani viinud uuringute käigus isoleerisin *Lactobacillus plantarum*’i tüve 8-RA-3, mille tugev võitlusvaim — antagonism haigustekitajatega — pälvis tähelepanu. Lenzner viis selle Venemaale. Gorki ehk praeguse ni-

---

²Sümptomite kompleks, mis tekib pärast mao osalist või täielikku kirurgilist eemaldamist. *Siin ja edaspidi toimetuse märkused, kui pole öeldud teisiti.*

³Sai professoriks 1974.

mega Nižni Novgorodi instituut saadab mulle tänini naistepäeva-tervitusi ja teateid sel tüvel põhineva toidulisandi *Laktobakterin* kui kodumaise probiootiku⁴ (*otšetšestvennoi probiotik*) miljonite dooside müügi kohta.

1966. aastal toimus Moskvas suur konverents maailma mikrobioloogiakorüfeede osavõtul, kus esmakordselt hakati rääkima kosmose vallutamisest. Sellele konverentsile võttis professor mind kaasa, oskasin saksa ja inglise keelt. Lenzneri ettekandest sai alguse aastaid kestnud koostöö Moskva teadlastega Meditsiinilis-Bioloogiliste Probleemide Instituudist. Lepingud, varustus, kemikaalid ja Vene kolleegide väljaõpe Tartus olid selle tulemuseks. Mina sõbrunesin ühe oma ala juhtiva teaduri, Vene kindrali intelligentse tütre Nadežda Nikolajevna Lizkoga, kellega peale tööalaste kokkusaamiste kohtusime korduvalt nii meil kui ka tema kodus Moskvas. Doktor Lizko kaudu saabusid Baikonurist Vanemuise tänava laborisse kosmonautide sülje- ja väljaheiteproovid — enne lendu ja pärast maabumist. Kokku uurisime 24 kosmonauti, kellelt isoleeriti 1770 laktobatsilli tüve. Kolmele eri liiki laktobatsilli tüvele saadi Venemaa patent, nn *avtorskaja spravka*. Kahjuks jäid mitmed leitud seaduspärasused teaduskirjanduses selgitamata salastatuse tõttu, mis oli tingitud uuritud kontingendi iseärasustest. Praeguseni on seitsme lepingulise töö aruanded (1973–1985), mis varem olid mõeldud ainult ametialaseks kasutuseks, tallel TÜ ajaloomuuseumi arhiivis (Leppik, Mikelsaar 2017). Palju aastaid hiljem selgus, et professor Lenzner oli saatnud kogutud laktobatsillitüved ühte Moskva instituuti. Meie töö ei läinud seega kaotsi ja Akivo Aronoviš Lenzner pälvis 1996. aastal Venemaa Meditsiinilis-Tehniliste Teaduste Akadeemialt akadeemiku aunimetuse.

Nende proovide põhjal selgitati välja kosmonautide mikrobioota seisund ja leiti, et lühiajaline lend kosmoseaparaadis on stressirohkem kui pikaajaline. Sellest andis tunnistust laktobatsillide hulga järsk vähenemine ja asendumine piimhappeliste streptokokkidega (Lenzner jt 1973; Lenzner jt 1981). USA teadlased Virginia osariigist täheldasid samasuguseid muutusi seedekulg-

---

⁴Selle mõiste tähendust vt järgmise peatüki algusest.

la mikrobiootas mehel, kes oli olnud pidevas stressis (nädal aega põgenenud kurjategija eest ja lõpuks tapetud; Holdeman jt 1976).

Kui 2020. aastal ilmus Itaalia teadlaste artikkel astronautide seedehäiretest pikaajalise kiirituse ja kaaluta oleku tingimustes, üllitasime Reet Mändariga sellele artiklile kommentaari (Mikelsaar, Mändar 2021), milles kirjeldasime Tartu ülikooli uurimistulemusi tööst Vene kosmonautidega. Saime teavitada esimesest personaalsest lähenemisest igale kosmonaudile, kellele anti organismi kaitseks reisile kaasa tema enda laktobatsillide lüofiliseeritud ehk külmuivatatud kultuure (valge pulber ampullis). Juba tollal soovisime inimese enda kaitsvate mikroobide abil ära hoida kosmoses tekkida võivat düsbioosi.⁵

Moskva tolleaegsetest tuntud mikrobioloogidest sõbrunesime mitmega. Paar korda kutsuti mind esinema Moskva Antibiootikumide Uurimise Instituuti, mille juhatajaks oli väga aktiivne teadlane Boris Arkadjevitš Šenderov (1942–2020). Edaspidi, Eesti taasiseseisvumise järel kohtusime SOMEDI⁶ konverentsidel üle maailma, muu hulgas Slovakkias Košices, kus ta rõhutas oma ettekandes mikroobiökoloogia interdistsiplinaarsete uuringute tähtsust (vt Shenderov, Midtvedt 2014). Kolmeks aastaks, 2008–2010 valiti mind selle rahvusvahelise ühingu presidendiks.

Kosmonaudid ja nende uurimine avardasid tolleaegse mikrobioloogiakateedri rahalisi võimalusi ning peale selle tõid ka rahvusvahelist tuntust, eriti just tänu Saksa Demokraatlikus Vabariigis peetud konverentsidele, kuhu saabus ka välismaa teadlasi. 1990. aastal sain Soome kolleegide toel esineda Virginia Polütehnilise Instituudi konverentsil kui “naine Venemaalt”. Esmakordselt seda väljendit kuuldes arvasin, et Nadja Lizko on kohale sõitnud! Minu ettekanne oli pühapäeva hommikul kell 9, aga saal täitus hetkega. Näitasin oma laia spektriga teadustööd, rääkisin ausalt ka sellest, mis ootustele ei vastanud. Pärast tulid mitmed kiitma: “Nii rasketes tingimustes nii head tööd tehtud!”

---

⁵Düsbioos on organismi või mõne selle osa mikrofloora tasakaaluhäire.

⁶Society of Microbial Ecology and Disease — Mikroobiökoloogia ja Mikroobsete Haiguste Ühing.

Kiitus tiivustas. 1993. a oponeeris eemalt minu doktoritööd üks USA juhtivaid infektsioniste, 15 monograafia ja rohkem kui 500 teadusartikli autor, hilisem ajakirja *Clinical Infectious Diseases* toimetaja (2000–2016) Sherwood Gorbach, kes sel aastal saab 90-aastaseks. Ta kiitis dissertatsiooni (Mikelsaar 1992) “kui üht põhjalikumat mikroobiökoloogilist seedekulgla uurin-gut”. Juba varem, 1992. aastal oli meie rühmal olnud võimalus võõrustada teda Tartus, näidata laborit, haiglaid ja Tartu ülikooli aulat. Viimane jättis talle sügava mulje. Gorbach ja Barry Goldin, mõlemad Bostonis asuvast Tuftsi ülikoolist, on probiootiku *Lactobacillus rhamnosus* GG autorid; selle ülemaailmne võidukäik infektsiooni eest kaitsjana algas rotaviiruse puhangu ajal Tampe-re ülikoolist, kus meil Epp Sepaga oli võimalik teadusuuringuis osaleda (vt nt Sepp jt 1993).

Inimese mikrobioota uurimise kogemustest kirjutasime koos Reet Mändariga peatüki Seppo Salminen ja Atte von Wri-ghti toimetatud raamatusse *Lactic acid bacteria* (Mikelsaar, Män-dar 1993). Sellele peatükile ilmusid täiendused ja lisandused uute autoritega raamatu järgmistes trükkides 1998. ja 2004. aastal (Mi-kelsaar jt 1998; Mikelsaar jt 2004). Väga mitmekülgne teaduslik ja tehniline abi Turu ülikooli professorilt Seppo Salminenilt aitas Eesti mikrobioloogial maailma teadusesse jõuda. See lubab mul nimetada teda oma mentoriks ja tõi temale igati teenitult Tartu ülikooli audoktori tiitli.

1992. aastal lahkusin mikrobioloogia kateedrist ja asusin tööle Maarjamõisa haigla mikrobioloogia laborisse, kuhu koos minuga tulid mitmed innukad õpilased, nagu Reet Kasesalu-Mändar ja Epp Sepp. Üheskoos oleme nüüdseks läbi tulnud tulest ja veest ning ma tänan neid pühendumuse eest. Uuele töökohale soovitas mind lastekliiniku tolleaegne juhataja Irja Lutsar. Meid võttis entusiasmiga vastu kliiniku asejuhataja Ülo Zirel. Jäin samal ajal edasi ka ÜMPI teaduriks, mille eest seisis hea Helga Lenzner, kes andis meile kaasa elementaarse varustuse.

1993. aastal valiti mind meditsiinilise mikrobioloogia profes-soriks ja TÜ mikrobioloogia instituudi juhatajaks. See periood minu elus kestis küll vaid kümmekond aastat, 2003. aastani, sest algas ju siis, kui olin juba 55-aastane. Ometi oli see aeg vilja-

kas oma koolkonna loomiseks: lapsed olid saanud suhteliselt ise-seisvaks, riigipiiride avanemine võimaldas saada kogemusi välismaa laboritest ja algatada koostööprojekte Inglise, Soome, Rootsi, Belgia, Prantsuse jt maade teadlastega. Minu teiseks suurepäraseks mentoriks sai laia haardega arstiteadlane, professor Bengt Björkstén Linköpingi, hiljem Stockholmi ülikoolist. Jätkasime vastsündinute ja laste mikrobiota kujunemise uurimist (Reet Mändar, Epp Sepp, Anne Ormison, Urmas Siigur), otsides seoseid allergia ja atoopia⁷ tekkega ning võimalusi neid vältida või leevendada. Professor Björksténi Wellcome Trusti⁸ teadusleping andis meile aparatuuri ja reaktiive. Esimesena näitasime, et kui vastsündinul kujuneb rikkaliku koostisega mikrobiota, kaitseb see teda hilisemas elus allergia tekke eest. Seda tõendab tõsiasi, et 1990. aastatel oli Eesti lastel allergiasagedus märksa väiksem ning kogutud laktobatsillide ja bifidobakterite liigirikkus suurem kui Rootsi lastel (Björkstén jt 2001; Štšepetova jt 2007). Lastelt kogutud laktobatsillide tüved (Kaja Julge, Maire Vasar, Mall Türi) said varamuks Eesti probiootikute edaspidisel väljaarendamisel (Sepp jt 1997; Annuk jt 2003; Songisepp jt 2005; Štšepetova jt 2011). TÜ mikrobiökoloogia praeguse tööühma juhendaja professor Reet Mändar on mitmel uudsel teemal lipu kõrgele tõstnud, täiendanud inimese mikrobiota biopanka HUMB⁹ ja viinud selle rahvusvaheliselt kättesaadavasse digitaalsesse vormi (Mändar jt 2018).

Eestis levinud põhilisi seedekulgla haigusi — gastriiti, haavandtõbe ja nendega seotud helikobaktereid — asusime uurima arstide rühmaga, millesse kuulusid Heidi-Ingrid Maaroo, Ants ja Margot Peetsalu, Toomas Sillakivi ning Helgi Kolk. Mikrobioloogidest liitusid meiega Krista Lõivukene ja Helena Andreson ning üheskoos määrasime helikobakterite antibiootikumitundlikkust ja virulentsusgeene (Andreson jt 2007; Maaroo jt 2017).

---

⁷Kiire kuluga, pärilik ning enamasti paiksete sümptomitega allergiline reaktsioon peamiselt looduslikele allergeenidele.

⁸1936. a asutatud, Londonis paiknev heategevusfond, mis keskendub terviseuuringutele.

⁹Sõnadest *human microbiota biobank*; vt märkus 1.

Helicobacter pylori uurimise entusiastlik algataja oli Heidi-Ingrid Maaroo. Teaduslik koostöö ning ühine arusaam teaduse eetikast ja maailmast meie ümber on meist teinud eluaegsed sõbrad. Arstiteaduskonna tollaegses nõukogus imetlesin alati professor Maaroo si sõnavõtte. Kui kogu õpetatud seltskond oli mingist, tavaliselt administratiivsest pöördest nõrduinud, leidis tema oma tasa-kaalukas sõnavõtus alati mõne uue, positiivse rakursi.

Eesti bakterite resistentsust antibiootikumidele jälgisime Siiri Kõljala, Krista Lõivukese ja Tõnis Karki toel. Abiks olid kolleegid paljudest Eesti laboritest, nt tuberkuloosiuurija Annika Krüüner, keda aastaid toetas dotsent Sven Hoffner Rootsi Karolinska Instituudist. Headeks teaduspartneriteks olid veel norralasest professor Tore Midtvedt Karolinska Instituudist, Lundi ülikooli professorid Torkel ja Åsa Wadström, Gianfranco Donelli Itaaliast ja Andrew Onderdonk USAst Bostonist. Vajalikuks osutusid ka hambahaiguste (dotsent Silvia Russak, professorid Edvitar Leibur, Mare Saag, doktorant Piret Kõll) ning kroonilise tonsilliidi uuringud (isa ja poeg Mart Kull, Priit Kasenõmm, Raik-Hiio Mikelsaar). Instituudi vivaariumisse ELi projekti toel hangitud moodsaid seadmeid kasutasime salmonelloosi ja pseudomembranoosse koliidi¹⁰ mudelite väljatöötamiseks ning katseloomade mikrobiökoloogia mõjutamiseks pro- ja prebiootikutega¹¹ (Truusalu jt 2010). Minu teadlaseteel on ette tulnud palju meditsiini edendanud ühiseid leide. Need annavad tunnistust heast koostööst ja neist räägivad arvukad ühispublikatsioonid.

Minu konverentsipaigad

Teaduskonverentsid maailma eri paigus (minul kogunes neid ligi 70) on peale teadusuudiste hankimise ja laborite külastuse pakku-

---

¹⁰Koliit on jämesoole põletik koos ägeda kõhulahtisusega, põhjuseks enamasti mikroobse tasakaalu häirumine soolestikus antibiootikumide tarvitamise tagajärjel.

¹¹Prebiootikumid ehk prebiootikumid on toidu mitteseeduvad koostisosad (keemilised ühendid), mis ei imendu peensooles ja soodustavad jämesooles probiootiliste mikroobide (“heade bakterite”) elutegevust.

nud võimalust tutvuda kaunite looduspaikade ja eriilmeliste kultuuridega. Konverentside organisaatorid, ka endises Nõukogude Liidus, viisid sageli teadlasi oma maa parimatesse teatritesse ja muuseumidesse. Olin selle üle väga õnnelik. Aga maailma poliitiline lõhestumine lääne ja ida tsivilisatsiooniks avaldus ka konverentsidel. Kirjeldan oma kogemustest kaht poliitiliselt laetud juhtumit, milles osalesin 1990. aastate alguses USAs ja 2000. a Venemaal. Enne aga väike ülevaade minu konverentsipaikadest.

- Endine NSVL: Riia, Kaunas, Moskva (3), Puštšino, Leningrad (2), Peterburi (3), Saratov, Astrahan, Krasnojarsk, Vinnõtsja, Thbilisi (2), Jalta (kokku **18**)
    - Soome: Helsingi, Tampere, Turu, Saariselkä (4)
    - Belgia: Brüssel (4)
    - Taani: Kopenhaagen (1)
    - Saksamaa: Berliin, Potsdam, Greifswald, Rostock, Leipzig, Dresden (6)
      - Holland: Leiden (2), Rotterdam (3)
      - Prantsusmaa: Pariis, Toulouse (2)
      - Itaalia: Rooma (3), Napoli, Novara, Verona, Taormina (Sitsiilia) (7)
        - Šveits: Montreux (1)
        - Kreeka: Ateena, Ioánnina, Egeuse meri (SOMEDi laevakonverents) (3)
          - Türgi: İstanbul (1)
          - Hispaania: Barcelona, Valencia (2), Oviedo, Fuerteventura (Kanaarid) (5)
            - USA: Blacksburg (Virginia), Orlando (Florida), Washington DC, Maryland, San Francisco (California) (5)
            - Kanada: Toronto, Montreal (2)
            - Lõuna-Korea: Soul (1)
            - Jaapan: Yokohama (1)
            - Ungari: Budapest (2)
            - Tšehhoslovakkia: Praha (1)
            - Slovakkia: Košice (1)
            - Rumeenia: Bukarest (1)
- Kokku 69**

Esimesel USA konverentsil Virginias Blacksburgis olin ilmselt “naisena Venemaalt” spetsiaalse valve all, mida ma vabas maailmas ei osanud oodata. Virginia Polütehniline Instituut asus linna servas mäekünka jalamil. Noorena oli minu lemmikraamatuks Margaret Mitchell *Tuulest viidud*, milles eriti köitis mind peategelane, tugeva iseloomuga Scarlett O’Hara. See isepäine ja kaunis, kirjaniku vanaema “meenutav” tegelane toimetas USA kodusõja ajal ühes lõunaosariigis ja suutis elus hoida nii oma perekonda kui ka sõjas laastatud farmi. Nüüd lootsin näha romaanis kirjeldatud punaseid muldasid valgete puuvillapõõsastega. Ronisin lõunapausi ajal künka otsa viivat teed mööda kõrgemale, aga leplik ei tahtnud kuidagi lõppeda ja viimaks pidin alla tagasi pöörduma. Minu üllatuseks võttis mind vastu väga ärritunud organisaatorite ring. Kus sa käisid ja miks? Ilmselt jäid nad minu siirast hämmastust uskuma, sest tagasilennuks sain kingituseks kaasa vaimustava raamatu, mis räägib sellest, kuidas indiaanlaste röövitud naine põgeneb 17. sajandil 500 km kevade-suve-sügise jooksul üksinda tagasi kindlustatud forti. Alul sööb ta marju, siis sammalt, vihmausse, puulehti ja puukoore vahelt sitikaid-satikaid — ning jääb ellu. Ameeriklased on uhked oma sitke rahva üle.

Teine kirjeldamist väärt juhtum leidis aset Peterburis suurel mikroobiökoloogia konverentsil. Selle alguses rääkis keegi minister venelaste saavutustest *à la* Lomonossov: kõik on nende leitud ja avastatud. Ta uhkustas “vene” teadlase Ilja Metšnikoviga (1845–1916),¹² kes tegelikult söödi välja nii Peterburi kui ka Odessa ülikoolist ja maabus Pariisi Pasteuri instituuti. Ettekanded olid kehvakased. Teistest eristus Peterburi Sõjaväemeditsiini Akadeemia väga heal tasemel kliinilise uuringuga. Lõuna-vaheajal sattusin sööklasse viivas liftis kokku nende kolme ohvitseriga — tõelised härrasmehed. Naeratasin ja kiitsin nende ettekannet. Neist vanim tegi mulle suure komplimendi, öeldes, et minu ettekanne oli seni konverentsi parim. Ehmusin veidi, kogusin end, tänasin ja läksime koos edasi. Mõtlesin Rootsi laua juures, et istume kokku suure laua äärde ja räägime teadusest,

---

¹²Metšnikov sündis tänapäeva Ukraina alal; tema isa oli Moldova aadlik ja ema Ukraina juut.

aga... nad lausa põgenesid saali tagumisse nurka. Ilmselt ei tohtinud nad kontakteeruda välismaa teadlasega. Tsiiviilteadlastega suurtest instituutidest sain aga isegi Venemaal palju teadusprobleeme arutada, kusjuures edaspidigi tunnustasin neile teadmisi, mida olin noorena omal erialal kogunud Moskva, Leningradi jt linnade uurimiskeskustes.

Heureka olemus ja üliõpilasteaduse tunnustamise fond

Minu 85. sünnipäeva sümposiumi “*Heureka* — tehtud” ärgitas korraldama raadioajakirjaniku Sten Teppani küsimus: “Kui sage li teie teadlaseteel on ette tulnud ootamatuid leide? Kas on olnud tahtmist hüüda Archimedese kombel *heureka*?” Tõesti, seda on raske hinnata. Avastuste tee kulgeb teatavasti mööda ülenevaid spiraalikeerde, toetudes eelkäijate õlgadele. Eriti tore on, kui leid väärib patenti, mis fikseerib leiu või selle kasutuse täieliku uuduse. Samas on need leiud aastatepikkuse kollektiivse vaimse ja eksperimentaalse töö tulemus. Siit ka mõte, et saavutus pole mitte leid ise, vaid selle teostamine ja tunnustamine — ka sel juhul, kui uurimus, grant, leping saab publikatsiooniks, enda või doktorandi dissertatsiooniks.

Muidugi ei läinud minu uurimisrühma töö tagasilöökideta. Mäletan, kui teel Vanemuise tänava laborisse hüüdis eriala naeruvääristamiseks ÜMPI kesklabori esimesi juhatajaid: “Kas lähed ikka veel sinna Lenzneri meiereisse? Tule parem minu juurde.” Edaspidigi on olnud mitmeid raskusi, kas või tõkked, mida on veeretatud minu enda ja mu esimese õpilase doktoritöö kaitsmise teele. Kadedus võib viia kontrollimatu käitumiseni; isegi teadlaste suust võib vahel kuulda teadmatusest sündinud hävitavaid arvamusalaldusi mikrobioota ja probiootikumide mõju kohta inimesele. Minu ema kordas ikka Artur Kapi viisistatud sõnu Karl Eduard Söödilt: “Ja ilma ja inimesi ma tundsin viimati ka.” Tulin siiski välja kõigest ebameeldivustest ja kitsikustest. Muuseas, tu-

dengid andsid mulle hüüdnimeks Multiresistentne Mamma Bakter. Aitäh! Nalja ja naeru on minu ümber alati hinnatud.¹³

Meditisiinidoktori kraadini jõudmine on doktorandile hiigel-suurt ponnistust nõudev saavutus. Noort inimest kammitsevad sageli väikesed lapsed, rahapuudus, viletsad olmetingimused. Kui Krista Lõivukene kirjutab artiklisse väga hea diskussiooni kõõgilauga taga, tahtsid kaaslased seda lauda talt rendile võtta.

Usun, et parim aeg teadushuvi ärgitamiseks on esimesed arstiõppe kursused. Seda teadsid ka minu õppejõud, Üliõpilaste Teadusliku Ühingu loojad. Oli eriline tunne lahkuda Vanemuise tänava laborist enne südaööd, mööda pikka pimedat, klõbiseva kiviparketiga koridori — veidi õudne, aga põnev. Võib-olla leian midagi olulist? Mida otsin Alexis Carreli populaarteadusliku raamatu *Tundmatu inimene* (1935) lehekülgedelt?

Kord hilisõhtul, üksinda laboris, ehmusin mikroskoobi juures, kui nähtavale ilmus väljaveninud kohviova kujuline bakter, mõlemas otsas tugeva värvinguga. Katkutekitaja! Helistasin juhendajale, professor Lenznerile koju. Ta soovitas rahuneda ja hommikul arutada. Muidugi oli muhkkatku tekitajast asi kaugel. Sain teada, et üks eriline suuõõne bakter, *Lactobacillus salivarius*, on samasuguse kujuga. Hiljem kohtusin Astrahani sanitaar-epidemioloogia jaama laboris Kasahstani steppide närilistel pesitsevate tõeliste katkutekitajatega, milleks on *Yersinia pestis*. Tänapäeval on katkutekitaja hävitamiseks kindlad antibiootikumid.

Teadustöö edenedes ilmuski minu esimene artikkel — želatiinaasi määramise meetodikast (Lenzner, Jürgenson¹⁴ 1962), järgnes esimene üliõpilaste väliskonverents Riias! Teadushuvi ja see artikkel võimaldas mul 1963. aastal riiklikul tööle suunamisel jääda ülikooli juurde Tartusse. Nüüdseks olen väljaspool Eestit esinenud 69 teaduskonverentsil.

Edaspidigi olen püüdnud noortes ärgitada varajast teadatahtmist. Professorina lugesin fakultatiivset teadusõppe kursust, milles osales aastati umbes kümnendik kursusest. Küsisin, kas neil

---

¹³Millise videoga illustreerib autori “käsulaudu” tehisaru, seda vt aadressilt <https://t.ly/hVMuM>. *Aut.*

¹⁴See oli autori neiupõlvenimi.

on “leiutaja geen”. Nad ei teadnud sellest geenist midagi. Tunnistasin, et ka mina ei tea. Aga kas teil on uudishimu, tahtejõudu, energiat millegi avastamiseks, muutmiseks? Muuseas, aastate jooksul on mitu sel kursusel osalenud inimest jõudnud meditsiinidoktori kraadini ja mind alguse eest tänanud. Kui sain 2010. aastal riigi elutööpreemia, panin neljandiku sellest omanimelisse fondi,¹⁵ mille vahenditest tunnustatakse infektsiooniga seotud üliõpilasteaduse saavutusi. Praeguseks on fondist preemia saanud 13 üliõpilast. Esimesed teadusõppe kursuse läbinud toetavad nüüd ka juba ise seda fondi.

Eesti arsti- ja toitumisteadust on oma teadmiste ja oskustega rikastanud 15 minu juhendatut. Arstiõpet ja meditsiiniteadusi edendavad Tartu ülikoolis Reet Mändar, Epp Sepp, Jelena Štšepetova, Siiri Kõljalg, Kai Truusalu, Imbi Smidt ja Tiiu Rööp. Maaülikoolis juhib mikroobimaailma uurimist Helena Andreson. Epp Songisepp ja Merle Rätsep tegutsevad väga edukalt teadusarenduse alal biokompetentsi keskuses BioCC. Keeruliste haigusjuhtude ja eriti ulatuslike nakkuspuhangute korral omandab täpne mikrobioloogiline diagnostika hindamatu väärtuse. TÜ kliinikumi ühendlaboris tegelevad sellega Krista Lõivukene ja Siiri Kõljalg. Covid-19 ajal oli sadadel tuhandetel polümeraasi ahelreaktsioonidel Synlabi kliinilise juhi Paul Naaberi kinnitav allkiri. Ka laia maailma meditsiini on jõudnud meie tõhus panus, nt Sambiasse (Annika Krüüner), Iirimaale (Heidi Annuk) ja Hispaaniasse (Priit Kasenõmm).

Meeleldi arutlen nii teadushuvi tekke kui ka säilimise üle. Enamasti tekib huvi nooruses, kirjandusest loetud eeskujude või õpetajate soovitude toel. Selle säilimine on inimeseti väga erinev. Dotsent Tallmeister arvas, et kõik teadussaavutused vananevad, jäävad vaid õpilased. Mikroobigeneetika arengut muutsid oluliselt molekulaargeneetilised meetodid, mis vajasid spetsiaalset lisaõpet. Võimalik, et uute meetoditega on eelkäijatel raske sammu pidada, sellest ka pessimism. Tallmeisteri juhendatud aspirant Ain Heinaru suutis aga koos paljude noorteadlastega luua Eestis

---

¹⁵Vt <https://sihtasutus.ut.ee/uudised/prof-marika-mikelsaar-asutab-omanimelise-uliõpilasteaduse-tunnustamise-fondi>. *Aut.*

plasmiidide¹⁶ molekulaarse uurimissuuna. Kui Endel Türi oma Hiiumaa pensionäripõlves vahel Biomeedikumi väisas, kuulas ta huviga, milliseid uusi mikrobioota seaduspärasusi on leitud, ning kommenteeris neid asjatundlikult ja suure mõnuga. Seega on tung teadmiste järele isikuti erinev ega olene karjäärist või vanusest.

Minul on olnud õnn ligi 60 aastat jälgida mikroobiökoloogia arengut ja võin kinnitada, et suurimad avastused teaduses tehakse tõesti tänu tehnoloogilistele hüpetele. Ometi saan tunnustada ka mitmete varasemate seaduspärasuste senist kehtivust. Ilmselt kehtivad alusteaduslikud, analüüsivad ja sünteesivad teoreetilised põhitõed kauem ja arenevad ajas edasi eelmiste teadlaste toel eespool kirjeldatud spiraali põhimõttel. Aja jooksul muutunud arusaam probiootikute olemusest on üks selle väite tõestusi.

Emeriitprofessori karjäärimudel

Pärast emeriteerumist säilitasin ülikoolis kolmeks kolmeaastaseks valimisperioodiks erakorralise meditsiiniprofessori ametikoha, mille rahastus tuli peamiselt ELi teadusprojektidest. Esimesel korral sain TÜ arstiteaduskonna nõukogus 10 vastuhäält 30-st, teine kord kuus ja viimane kord mitte ühtegi. Naljamehed arvasid, et oponendid olid lahkunud teisepoolsusse. 2013. aastast asusin konsultandina tööle biotehnoloogiafirmasse BioCC. See töö nõudis alusuuringute põhjal kogunenud uuenduslike ideede pakumist teadusarenduseks ja kasulike bakterite viimiseks tootmiseni. BioCC loodi Tartu ülikooli (Ain Heinaru) ja Maaülikooli teadlaste koostöös mitme toidutööstuse, sh piima- ja loomasöödaettevõttega (Ene Tammsaar, Olav Kärt, Katri Ling). Suurepärase koostöö on mul olnud paljude ettevõtetega: AS Tere (Mare Reiman), VF Bioscience (Marc Fremont), AS Starter (Üllas Jaaska), E-Piim (Jaanus Murakas). Koostöö uuenduslikele lahendustele orienteeritud tootmisjuhtidega nõuab vastastikuseid usalduslikke suhteid ja arusaamist teadusliku uurimistöö spetsiifikast,

---

¹⁶Plasmiidid on peamiselt bakterites leiduvad väikesed kromosoomivälised DNA rõngasmolekulid, mis replitseeruvad bakteri genoomist sõltumatult.

eriti suuremast ajakulust. Rahaline toetus tuli tollaegsest Ettevõt-luse Arendamise Sihtasutusest ja ELi projektist “Microfunction”, mille koordinaator oli inglane Glen Gibson. Palju abi patendi- ja litsentsimajanduse vallas olen saanud Ustervall OÜ patendi- volinikult Sirje Kahult ja TÜ tehnoloogiainstituudi arendusrüh- malt (Jane Luht, Reet Adamsoo, Erik Puura).

PROBIOOTIKU MÕISTE

Probiootikuks ehk probiootikumiks¹⁷ peetakse inimorganismist pärit kasuliku bakteri tüve, mis optimaalses doosis organismi vii- duna tugevdab tervist (FAO/WHO 2002). See arusaam lähtus Ilja Metšnikovi põhiideest — laktobatsillid kui elu pikendajad. Li- gi sajandi jooksul peeti laktobatsillide põhifunktsiooniks võitlust nakkustekitajatega seedekanalisis ning makrofaagide ja leukotsüü- tide süsteemil põhineva kaasasündinud immuunsuse ärgitamist. See arusaam püsib põhjalikult läbiuurituna ja teaduspublikatsioo- nidest toetatuna üldjoontes tänini. Teadusuuringud on aga näi- danud, et probiootikute tegevusvaldkond on palju laiem (Hill jt 2014).

Mikrobioota kasulikud bakterid jaotatakse tänapäeval rüh- madesse selle järgi, milline on nende põhjal valminud teadusli- kult väljatöötatud probiootilise toote eesmärk. Probiootiliste toi- tude ja toidulisandite eesmärk on säilitada või parandada tervete või mõnede piiripealsete näitajatega riskialdiste inimeste tervist. Seevastu ravimitaolised elusate bakterite või pärmseente prepa- raadid ehk nn kompositsioonid (*live biotherapeutic products* — LBP) on mõeldud teatud haiguste või patofüsioloogiliste seisun- dite raviks või ennetuseks. Üha sagedamini kasutatakse meie or- ganismist pärit laktobatsille, bifidobaktereid, batsille, akkerman- siaid jt nn tsivilisatsioonihaiguste, näiteks südamehaiguste enne- tamiseks, rasvumise ärahoidmiseks, põletikulise soolehaiguse ja ärritatud soole sündroomi vältimiseks, samuti närvisüsteemi ta- sakaalustamiseks (Rijkers jt 2010; Sanders jt 2011; Cordaillat- Simmons jt 2020; Hütt jt 2015 Spacova jt 2023). Elusate biote-

---

¹⁷Lad ja kr k *pro bios* — elu heaks. *Aut.*

rapeutikumide kasutust reguleerib Euroopa Ravimiamet, samuti kirjeldatakse LBP farmatseutilisi näitajaid 2019. a Euroopa farmakopöas.

Ekslikult peetakse probiootikumideks kõiki meie mikrobiota kasulikke mikroobe — isegi veel 22 aastat pärast seda, kui ÜRO Toidu- ja Põllumajandusorganisatsioon esitas nende definitsiooni ja kehtestas kasutuseeskirjad ning ilmunud on üle 40 000 teaduspublikatsiooni (PubMedi järgi). Nii arvatakse, et kõik fermenteerijad (hapupiima, hapukapsa, veini kääritajad) on probiootikumid, kuni selleni välja, et salenemiseks olevat parim Korea kimtši, koostiselt üsna sarnane meie hapukapsaga. Muidugi, kui järgida soovitusi ja süüa seda toorest salatit mitu korda päevas, saadakse selline kõhuvalu, et tükiks ajaks kaob igasuguse söögiisu.

Tõsi on see, et kuigi Eestis on juba ligi 15 aastat olnud võimalik osta mitmesuguseid kasulike bakteritega tooteid, pole Euroopa Toiduohutusamet ehk EFSA (European Food Safety Authority) ühtki neist kinnitanud probiootikuna. EFSA nõudel tuleb probiootiku terviseefekti tõestamiseks jõuda positiivse tulemuse ni kliinilistes katsetustes. Trafaretne EFSA vastus on, et “puudub põhjuslik seos toote ja postuleeritud terviseefekti vahel”. Tegelikult puudub arusaamine probiootikute tõendus põhise kumuleeruvast tekkest eelneva teadustöö eri etappidel, alus-, arendus- ja rakendusuringute käigus. Tundub, et sageli on ka teadusüldsusel raskusi, kui tuleb hinnata keerulise mikroobse ökosüsteemi mõjutamist probiootikute abil (vt nt Aasmets, Krigul 2023).

Laktobatsillide toime võib olla suunatud otse patogeensete mikroobide vastu (antimikroobsete ainete abil) või avalduda immunogeense tsütokiinide¹⁸ süsteemi kaudu. Laktobatsillide metaboliidid mõjutavad organismi ja bakterite vastastiktoimet geeni- de ekspressiooni ja supressiooni kaudu, s.t epigeneetiliselt. Tulemuseks on seedenakkuste ja südame-veresoonkonnahaiguste riski vähenemine ning lipiidide ja kolesterooli ainevahetusehäirete stabiliseerumine.

---

¹⁸Tsütokiinid on väikesed valgud, mis pääsevad läbi rakke ümbritsevast lipiidsest kaksikkihist ning vahendavad rakkude immuunvastuseid ja tagavad rakkudevahelise infovahetuse.

Alusuuringud: laktobatsillid ja eakad

Oma esimeseks *heureka*'ks, pikaks ajaks teednäitavaks leiuks laktobatsillide alal, pean ma juba 1969. aastal avastatud. Valminud kandidaaditöös uurisin laktobatsillide osakaalu seedekulglas ja selle näitaja püsikkust eri vanuserühmadesse kuuluvatel tervetel inimestel ja seedetrakti mittenakkuslike haiguste korral võrdluses 12 muu mikroobirühmaga. Oma üllatuseks leidsin, et üle 65-aastastel inimestel on seedekulglas laktobatsillide mediaanhulk tunduvalt suurem kui tervetel noortel täiskasvanutel. Teistest eristusid eriti suure hulgaga kuus tervet inimest 13-st (Mikelsaar 1969). Minu tookordset agarsöötmetel saadud katsetulemust kordas aastaid hiljem doktorant Jelena Štšepetova, leides molekulaarse määramise meetodil samuti olulise erinevuse ($p < 0,001$)¹⁹ laktobatsillide hulgas noortel vs. vanadel (Štšepetova jt 2011).

Eri vanuses inimrühmade iseärasused tekitasid küsimuse, kas mikrobiota toodetud spetsiifilised toimeained mõjutavad tervet organismi. Seda mõttekäiku toetasid 1980. a professor Kaljo Villako (1919–2001) seminarid, mis toimusid ülikooli raamatukogu uues hoones ja kuhu kogunes kirju seltskond arste — pediatrid, gastroenteroloogid, onkoloogid, kirurgid ning teadlased immunoloogia, mikrobioloogia ja ainevahetuse alalt. Neil seminaridel, mis jätkusid kohvilauas, arutati võimalikku koostööd, vahetati mõtteid hüpoteeside ja teadustulemuste üle ning hiljem ilmus ka ühispublikatsioon, sh uriini ja väljaheite metaboliitide ja mikrobiota võrdluse kohta (Mikelsaar jt 1989). Minu idee oli uurida ühemunakaksikuid: leidsime kaksikute vahel püsivaid spetsiifilisi seoseid väljaheite mikrobiota koostises ja uriini metaboliidisisalduses. Rääkisin sellest ühel väliskonverentsil, aga kuna meil polnud veenvat molekulaarset tõestust nende monosügootsuse kohta,²⁰ jäi artikkel ilmunuta. Mõni aasta hiljem ilmus hollandlaste uurimus — ideed levivad.

---

¹⁹Statistiline olulisus p näitab, kui suur on tõenäosus, et saadud tulemus on juhuslik. Olulisuse piiriks peetakse tavaliselt p väärtust 0,05.

²⁰S.t selle kohta, et tegu oli ühemunakaksikutega.

Mikrobioloogina ei tulnud ma tollal selle peale, et võrrelda suure ja väikese laktobatsillihulgaga eakate vereseerumi üldnäitajaid. Selle küsimuse püstitasime alles pärast instituudi kolimist Vanemuise tänavalt Biomeedikumi, kus kutsusin koostööd tegeva inimese biokeemia professori Mihkel Zilmeri teadlasrühma. Koos Helgi Kolgiga ortopeedia osakonnast võrdlesime liigesekujunduslõikusele tulnud suhteliselt tervete eakate inimeste vere glükoosi- ja kolesteroolinäitajaid nende tavadieedi, laktobatsillisalduse ja üldise mikrobiootaga. Selgus, et laktobatsillirikad eakad inimesed erinevad laktobatsillivaestest oma söömisharjumuste poolest: vereseerumi kolesteroolisisaldus oli suurem kohvi ja juustu ning väiksem (s.t tervisele kasulik) muude piimatoodete ja tee tarvitamisel. Biokeemikud Tiit Kullisaar ja Kersti Zilmer määrasid ühe ohtlikema verelipiidide ainevahetuskomponendi — oksüdeeritud väikese tihedusega lipoproteiini (ox-LDL) sisaldust veres. Olulise leiuna selgus, et ox-LDLi väiksem (tervislikum) hulk eakate inimeste vereseerumis on seotud piima, tee ja jogurti joomisega ning soolestiku suurema laktobatsillisaldusega. Nii leidis kinnitust mikrobioota ühe komponendi, laktobatsillide toime inimese ainevahetusele (Mikelsaar jt 2010).

Vähehaaval paranesid oluliselt teadmised laktobatsillide liigirikkuse ja metabolismi kohta. Nii sai selgeks ühe mikroobirühma seos teistega — **mikrobioota metabolism**. Mahukas teadusartikkel (Mikelsaar jt 2016) näitasime, kuidas biokeemilistelt omadustelt kolme rühma jaotatud laktobatsillid seostuvad ja järjestikku põimuvad seedekulgla teiste oluliste mikroobide metaboliitidega. Seejuures tekib võimalus mõningaid organismile kahjulikke metaboliite alla suruda, kasulikke aga edasi arendada. Nimelt leiti, et seedekanali anaeroobsete bakterite perekond nimetusega bakteroidid fermenteerib dieedi süsivesikuid pärast laktobatsille edasi, mistõttu anaeroobide suurem hulk eakatel tingib vere väiksema glükoosisalduse (Sepp jt 2014). Nii pidurdab laktobatsillide ja anaeroobide ühine kasulik toime vere suhkrusalduse kasvu. Mõned aastad hiljem saime probiootik *Lactiplantibacillus plantarum* Inducia manustamisel jogurtiga tulemuseks samuti vereseerumi glükoosisalduse languse (Štšepetova jt 2023). Seega toimus ees-

pool viidatud alusuuringutele toetudes Inducia edukas arendus kasulikest bakteritest kliiniliselt tõestatud probiootiliseks tooteks.

Doktorantidelt lisandus hulk töid, mis näitasid seoseid mikrobioota koosseisu kuuluvate mitmesuguste mikroobirühmade ainevahetuse vahel (Mikelsaar jt 2016). Koostöös Glen Gibsoni ja Sandrine Clausiga Readingi ülikoolist õnnestus tänu nende erilisele magnetresonantsil põhinevale meetodikale näidata seost laktobatsillide suure hulga ja mitmete väljaheites sisalduvate jääühendite suure sisalduse vahel (Le Roy jt 2015).

Eesti probiootikute teaduspõhisus

2001. aastal teatasime Saksamaal toimunud teaduskonverentsil esimest korda kahe suure patogeenvastase ja antioksidantse aktiivsusega *Lactobacillus fermentum*'i tüve leiust (Mikelsaar jt 2001). Järgnevalt määrasime nende omadusi paljude alusuuringutega ja valisime välja parema (DSM14241), millele panime nimeks ME-3. Tartu ülikooli taotlus Eesti Patendiametile rahuldati alles 2006. aastal. Selles sisalduv terviseväide postuleeris kahe-tist toimet — seedekulgla patogeenide (haigustekitajate) allasurumist ja oksüdatiivse stressi²¹ vähendamist organismis. Siit tekkis ME-3-le rahvalik nimetus Hell Musketär (teeb pai ja võitleb). Seni polnud biomeditsiinis tähelepanu pööratud ei laktobatsillide antioksidatiivsele toimele, energia säästmisele rakkude mitokondrites ega ülemäärase oksüdatsiooni vähendamisele redutseeritud glutatiooni toimel. Seda ainet toodab ME-3 soolestikus ja edasi imendub see verre (Kullisaar jt 2002; Kullisaar jt 2003; Mikelsaar, Zilmer 2009). Järgnesid üsna kiiresti Venemaa (2006) ja USA patent (2007), kõige rohkem aega kulus Euroopa patendi saamiseks (2010). Oma taotlust kaitsesime ELi patendiametis Münchenis, lennates sinna väitluseks ise kohale. Euroopa patent hõlmab 14 ELi riiki. Kokku ilmus laktobatsilli tüve ME-3

---

²¹Oksüdatiivne stress on organismi seisund, kus tasakaal oksüdatiivsete ja antioksidatiivsete protsesside vahel on häirunud ja kaldunud esimese kasuks. See võib kahjustada kõiki rakus leiduvaid biomolekule ja viia paljude haiguste tekkeni.

patenteeritavate funktsionaalsete omaduste kohta 16 teadusartiklit. Aastail 2015–2018 selgus ME-3 uus kasutusvõimalus, nimelt võitlus metaboolse sündroomi²² vastu (Kullisaar jt 2018).

2010. aastal sai Tervisliku Piima Biotehnoloogiaste Arenduskeskus (praeguse nimega BioCC OÜ) Eesti patendi *Lactobacillus plantarum*'i tüvedele Inducia DSM21379 ja Tensia DSM 21380. Inducia patent (Songisepp jt 2010b) kinnitab selle laktobatsilli tüve võimet suurendada organismi loomulikku kaitsevõimet rakulise immuunsuse parandamisega. Euroopa patent sellele tüvele saadi 2011. aastal ja on valideeritud üheksas Euroopa riigis; üllitatud on seitse teaduspublikatsiooni. Lisakatsete tulemusena selgus Inducia võime vähendada vere glükoosi- ja kolesteroolisisaldust ning vältida bakterist *Clostridium difficile* tingitud raskekujulist jämesoolepõletikku (Songisepp jt 2015). Tensia patent (Songisepp jt 2010a) kirjeldab seda mikroobitüve kui piiripealset vererõhku alandavat probiootikut. Euroopa patent, mis hõlmab kümnet Euroopa riiki, saadi 2012. a, teaduspublikatsioon on ilmunud seitse.

Seega on TÜ ja BioCCi portfellis kokku 15 patenti ja 30 probiootikuteemalist teadusartiklit. Peale nende on välisautoritelt ühest Soome, kahest Prantsusmaa ja ühest USA laborist ilmunud neli artiklit, mille pealkirjas on mainitud *L. fermentum*'i tüve ME-3 (Järvenpää jt 2007; Guilbaud jt 2020; Pelton 2022; De Gregorio jt 2023). Tootmisse ja kasutusse on probiootiliste toidutoodetena või toidulisanditena jõudnud eri firmade abil kõik kolm patenteeritud laktobatsilli.

2023. aastal asusid BioCCi teadlased koos TÜ mikrobiökooloogidega selgitama patenteeritud laktobatsillide ainevahetussaaduste teket metaboolika²³ meetoditega koos biokeemik Kalile Kilgi töörühmaga. Teadsime, et seedekulglas kasulike bakteri-

---

²²Metaboolne sündroom tähendab nelja ainevahetusliku riskiteguri koosinemist, milleks on ülekaalulisus, kõrgvererõhktõbi, vereravade ainevahetushäire ja insuliiniresistentsus.

²³Organismi metaboolse seisundi uurimine rakkudes või bioloogilistes vedelikes (nt veri, uriin) sisalduvate metaboliitide süstemaatilise analüüsi teel.

te toodetud, soovitud toimega nn efektormetaboliidid imenduvad vereringesse ja mõjutavad organismi näitajaid. Puudus aga ammentav seletus, miks osa inimesi on nende toimele vastuvõtlikud ja teised mitte. USA teadlaste uurimusest, milles olid vaatluse all metaboolse sündroomiga patsiendid (Wastyk jt 2023), selgus *post hoc*-analüüsi teel, et individuaalselt erinev vastuvõtlikkus (triglütseriidide hulga vähenemine ja diastoolse vererõhu langus probiootiku kasutamisel) oli otseselt seotud mikrobioomi elurikkuse ja dieedi teatud komponentidega, eeskätt suhkrutega, nagu laktoos, sahharoos ja folaadid (B₉-vitamiin maksas, kaunviljades) (Rätsep jt 2024).

Aastaid mõistatasime, milline võis olla Johannes Hindi ettevõttes Desintegraator kasutatud AU-preparaadi valmistamise tehnoloogia, ja jõudsimme selgusele, et tegu oli omamoodi imetajate seedetrakti mudeliga. Umbes 8–9 m³ suurune plekkvann oli täidetud piimandusteadlase ja biotehnoloogi Urmas Altmeri tundmatu juuretisbakteri, vadaku, lehmamao, arbuusi, apelsinikoorte, silgupeade ja mitmesuguse muu loomse seguga. Kas see ei meenuta seedetrakti? Spetsiifiliste omadustega juuretisbakter tarvitas elutegevuseks vadakut ja seejärel ilmselt mitmesuguste vanis leiduvate bakterite metaboliite. Alati oli aga lõppsaaigiks väga happeline, spetsiifilise lõhnaga vedelik, mis sisaldas sugukonna *Clostridiales* baktereid (isiklik uuring). Selle preparaadi vähivastatus ei leidnud kahjuks teaduslikku kinnitust.

Edasi püüdsime välja selgitada, kas laktobatsilli tüve paljunemisel mõjutab kasvukeskkonna toitainesisaldus seda, millised efektormetaboliidid tekivad. Selleks kasvatasime *L. plantarum*'i tüve Inducia (DSM 21379) CO₂ keskkonnas laktobatsillide etalonsöötmel, pastöriseeritud piimas ja vadakus. Selgus, et igas keskkonnas olid tulemused tõepoolest isesugused. Märkimisväärseim oli leid, et vaid piimas tekitas Inducia oksüdatiivset stressi pidurdava antioksidantse glutatiooni kõiki vajalikke komponente (Mikelsaar jt 2023).

Eesti probiootikute puhul on põhilised terviseväited seotud südamehaiguste, ainevahetushäirete, põletike ja oksüdatiivse stressi riski vähendamisega. Alusuuringute käigus on metagenoomid sekveneeritud, s.t nukleotiidide järjestus neis kindlaks

tehtud, ja geenikomplektide vastavus funktsionaalsetele omadustele kirjeldatud. Arendus- ja rakendustöös loodud keefiri-, jogurti- ja juustupõhised probiootilised toidud ning toidulisandid on eksperimentaalsetes ja kliinilistes katsetustes parandanud vere ja uriini näitajaid: vähendanud rakkudes oksüdatiivset stressi, vere glükoosi- ja söögijärgset rasvasisaldust (ME-3, Inducia) ning alandanud kehamassi indeksit ja diastoolset vererõhku (Tensia) (Sharafetdinov jt 2013; Mikelsaar jt 2015; Kullisaar jt 2018; Songisepp jt 2022; Štšepetova jt 2023).

Seega tuleks tervise tugevdamisel probiootiliste piimhappebakterite abil peale sobiva probiootiku valiku tähelepanu pöörata ka bakteri kandjaproduktile (piim, jogurt, juust), tarbija dieedile ja tema mikrobioota koostisele.

Uute suundade märksõnadeks tulevikus võiksid olla prebiootikumid kui probiootiku leivakott ja postbiootikumid kui surmatud bakteri metaboliidid. Personaalse meditsiini vallas seisab ees võimalus teha farmakogeneetika abil kindlaks inimese vastuvõtlikkus bioaktiivsetele toidulisanditele ning standardse molekulaarse uuringu abil tema mikrobioota koostis. Kosmonautika pakutud võimalust soetada varuks iseenda kaitsvate mikroobide veetustatud kultuure ei tasuks samuti unustada.

Lõpetan oma loo geniaalse keemiku ja mikrobioloogi Louis Pasteuri (1822–1895) sõnadega: “Miski ei suuda peatada teaduse progressi.”

Kirjandus

- Aasmets, Oliver, Kertu Liis Krigul 2023. Probiootikumidest tõendus põhisel. — *Lege Artis*, nr 5; www.med24.ee/ajakirjad/legeartis/mai-2023/probiootikumidest-tõendus-põhiselt
- Anderson, Helena, Toomas Sillakivi, Margot Peetsalu, Ants Peetsalu, Marika Mikelsaar 2007. Persistence of *Helicobacter pylori* infection in patients with peptic ulcer perforation. — *Scandinavian Journal of Gastroenterology*, Vol. 42, No. 3, pp. 324–329

- Annuk, Heidi, Jelena Shchepetova, Tiiu Kullisaar, Epp Songisepp, Mihkel Zilmer, Marika Mikelsaar 2003. Characterization of intestinal lactobacilli as putative probiotic candidates. — *Journal of Applied Microbiology*, Vol. 94, No. 3, pp. 403–412
- Björkstén, Bengt, Epp Sepp, Kaja Julge, Tiia Voor, Marika Mikelsaar 2001. Allergy development and the intestinal microflora during the first year of life. — *Journal of Allergy and Clinical Immunology*, Vol. 108, No. 4, pp. 516–520
- Carrel, Alexis 1935. *Man, the Unknown*. New York: Harper & Brothers. (Eesti k: *Tundmatu inimene*. Tlk Leo Anvelt. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1938; 2. tr Tallinn: Kuldsulg, 1995)
- Cordailat-Simmons, Magali, Alice Rouanet, Bruno Pot 2020. Live biotherapeutic products: The importance of a defined regulatory framework. — *Experimental & Molecular Medicine*, Vol. 52, No. 9, pp. 1397–1406
- De Gregorio, Alex, Annalucia Serafino, Ewa Krystyna Krasnowska, Fabiana Superti, Maria Rosa Di Fazio, Maria Pia Fuggetta, Ivano Hammarberg Ferri, Carla Fiorentini 2023. Protective effect of *Limosilactobacillus fermentum* ME-3 against the increase in paracellular permeability induced by chemotherapy or inflammatory conditions in Caco-2 cell models. — *International Journal of Molecular Sciences*, Vol. 24, No. 7; <https://doi.org/10.3390/ijms24076225>
- FAO/WHO 2002. *Guidelines for Evaluation of Probiotics in Food*. Food and Agriculture Organization of the United Nations and World Health Organization Working Group Report. London — Ontario, Canada
- Guilbaud, Axel, Michael Howsam, Céline Niquet-Léridon, Florian Delguste, Marc Fremont, Sophie Lestavel, Patrice Maboudou, Anne Garat, Susanna Schraen, Brigitte Onraed, Benoît Foligné, Éric Boulanger, Frédéric J. Tessier 2020. The effect of *Lactobacillus fermentum* ME-3 treatment on glycation and diabetes complications. — *Molecular Nutrition and Food Research*, Vol. 64, No. 6; <https://doi.org/10.1002/mnfr.201901018>
- Hill, Colin, Francisco Guarner, Gregor Reid, Glenn R. Gibson, Daniel J. Merenstein, Bruno Pot, Lorenzo Morelli, Roberto Berni Canani, Harry J. Flint, Seppo Salminen, Philip C. Calder, Mary Ellen Sanders 2014. Expert consensus document: The International Scientific Association for Pro-

- biotics and Prebiotics consensus statement on the scope and appropriate use of the term probiotic. — *Nature Reviews Gastroenterology and Hepatology*, Vol. 11, No. 8, pp. 506–514
- H o l d e m a n, Lillian V., Irving J. G o o d, Walter E. C. M o o r e 1976. Human faecal flora: Variation in bacterial composition within individuals and a possible effect of emotional stress. — *Applied and Environmental Microbiology*, Vol. 31, No. 3, pp. 359–375
- H ü t t, Pirje, Epp S o n g i s e p p, Merle R ä t s e p, Riina M a h l a - p u u, Kalle K i l k, Marika M i k e l s a a r 2015. Impact of probiotic *Lactobacillus plantarum* TENSIA in different dairy products on anthropometric and blood biochemical indices of healthy adults. — *Beneficial Microbes*, Vol. 6, No. 3, pp. 233–243
- J ä r v e n p ä ä, Suvi, Raija T a h v o n e n, Arthur O u w e h a n d, Mari S a n d e l l, Eila J ä r v e n p ä ä, Seppo S a l m i n e n 2007. A probiotic, *Lactobacillus fermentum* ME-3, has antioxidative capacity in soft cheese spreads with different fats. — *Journal of Dairy Science*, Vol. 90, No. 7, pp. 3171–3177
- K u l l i s a a r, Tiiu, Epp S o n g i s e p p, Marika M i k e l s a a r, Kersti Z i l m e r, Tiiu V i h a l e m m, Mihkel Z i l m e r 2003. Antioxidative probiotic fermented goats' milk decreases oxidative stress-mediated atherogenicity in human subjects. — *British Journal of Nutrition*, Vol. 90, No. 2, pp. 449–456
- K u l l i s a a r, Tiiu, Mihkel Z i l m e r, Marika M i k e l s a a r, Tiiu V i h a l e m m, Heidi A n n u k, Ceslava K a i r a n e, Ann K i l k 2002. Two antioxidative lactobacilli strains as promising probiotics. — *International Journal of Food Microbiology*, Vol. 72, No. 3, pp. 215–224
- K u l l i s a a r, Tiiu, Mihkel Z i l m e r, Imbi S m i d t, Kersti Z i l m e r, Marika M i k e l s a a r, Pirje H ü t t 2018. *Lactobacillus fermentum* ME-3 for use in treating metabolic syndrome related diseases. Owners: Tartu Ülikool, Meditsiiniteaduste valdkond, bio- ja siirdemeditiini instituut. Authors: Tiiu Kullisaar, Mihkel Zilmer, Imbi Smidt, Kersti Zilmer, Marika Mikelsaar, Pirje Hütt. Priority number: EP2943210B1. Priority date: 10.01.2018
- L e R o y, Caroline, Jelena Š t š e p e t o v a, Epp S e p p, Epp S o n g i s e p p, Sandrine C l a u s, Marika M i k e l s a a r 2015. New insights into the impact of *Lactobacillus* population on host-bacteria metabolic interplay. — *Oncotarget*, Vol. 6, No. 31, pp. 1–12
- L e n z n e r, J ü r g e n s o n 1962 = Ленцнер, Акиво А., Юргенсон, Марика Э. Об ускоренных методах определения желатиназы. — *Лабораторное дело*, № 10, с. 37–39

- Lenzner jt 1981 = Ленцнер, Акиво А., Ленцнер, Хельга П., Микельсаар, Марика Э., Шилов, Василий М., Лизько, Надежда Н., Сырых, Г. Д., Легеньков, Владимир И. Исследование лактофлоры пищеварительного тракта экипажей “Союз-13” и “Салют-4”. — *Космическая биология и авиакосмическая медицина*, т. 15, № 4, с. 39–43
- Lenzner jt 1973 = Ленцнер, Акиво А., Шилов, Василий М., Лизько, Надежда Н., Микельсаар, Марика Э. Исследование видового состава лактобацилл кишечника в условиях длительного пребывания человека в замкнутом пространстве. — *Космическая биология и медицина*, т. 7, № 3, с. 76–80
- Leppik, Lea, Marika Mikelsaar 2017. Teadmiste spiraal: Sajand inimese mikroobiökoloogiat Tartu Ülikoolis. — Lea Leppik (toim.). *Muutuste sajand Eesti meditsiinis*. (Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi, XLV.) Tartu: Tartu Ülikooli Muuseum, lk 102–117
- Maaross, Heidi-Ingrid, Marika Mikelsaar, Tamara Vorobjova 2017. *Helicobacter pylori* avastamise lugu: kliinilised, immunoloogilised ja mikrobioloogilised aspektid. Eesti uurijate panus Nobeli auhinnaga pärjatud uuringutesse. — Lea Leppik (toim.). *Muutuste sajand Eesti meditsiinis*. (Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi, XLV.) Tartu: Tartu Ülikooli Muuseum, lk 76–101
- Mikelsaar 1969 = Микельсаар, Марика Э. *Лактобациллы в микрофлоре кала человека при некоторых неинфекционных заболеваниях желудочно-кишечного тракта*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата медицинских наук. Тарту: Тартуский государственный университет
- Mikelsaar, Marika 1992. *Evaluation of the gastrointestinal microbial ecosystem in health and disease*. (Dissertationes medicinae Universitatis Tartuensis.) Tartu. Tartu Ülikool
- Mikelsaar, Marika 1995. Kas inimkond vabaneb kunagi nakkushaigustest? — *Akadeemia*, nr 8, lk 1693–1711
- Mikelsaar, Marika, Kalle Kilk, Merle Rätsep, Epp Songisepp 2023. Probiotikute efektormetaboliitide tekke seos toitainetega. — *Eesti Arst*, 102. aastakäik, lisa 1, lk 59
- Mikelsaar, Marika, Tiiu Kullisaar, Mihkel Zilmer 2001. Antagonistic and antioxidative activity of lactobacilli and survival in oxidative milieu. — *American Journal of Clinical Nutrition*, Vol. 73, No. 2, pp. 495S–495S
- Mikelsaar, Marika, Reet Mändar 1993. Development of indi-

- vidual lactic acid microflora in the human microbial ecosystem. — Seppo Salminen, Atte von Wright (eds.). *Lactic Acid Bacteria*. New York: Marcel Dekker, pp. 237–293
- M i k e l s a a r, Marika, Reet M ä n d a r 2021. Commentary. Gut microbiome and space travelers' health: State of the art and possible pro/prebiotic strategies for long-term space missions. — *Frontiers in Physiology*, Vol. 12; <https://doi.org/10.3389/fphys.2021.651977>
- M i k e l s a a r, Marika, Reet M ä n d a r, Epp S e p p 1998. Lactic acid microflora in the human microbial ecosystem and its development. — Seppo Salminen, Atte von Wright (eds.). *Lactic Acid Bacteria*. Second edition. New York: Marcel Dekker, pp. 279–342
- M i k e l s a a r, Marika, Reet M ä n d a r, Epp S e p p, Heidi A n n u k 2004. Human lactic acid microflora and its role in the welfare of the host. — Seppo Salminen, Atte von Wright (eds.). *Lactic Acid Bacteria*. Third edition. New York: Marcel Dekker, pp. 453–506
- M i k e l s a a r, Marika, Epp S e p p, Jelena Š t š e p e t o v a, Pirje H ü t t, Kersti Z i l m e r, Tiiu K u l l i s a a r, Mihkel Z i l m e r 2015. Regulation of plasma lipid profile by *Lactobacillus fermentum* (probiotic strain ME-3 DSM14241) in a randomised controlled trial of clinically healthy adults. — *BMC Nutrition*, Vol. 1, art. 27; <https://doi.org/10.1186/s40795-015-0020-z>
- M i k e l s a a r, Marika, Epp S e p p, Jelena Š t š e p e t o v a, Epp S o n g i s e p p, Reet M ä n d a r 2016. Biodiversity of intestinal lactic acid bacteria in the healthy population. — *Advances in Experimental Medicine and Biology*, Vol. 932; https://doi.org/10.1007/5584_2016_3
- M i k e l s a a r jt 1989 = Микельсаар, Марика Э., Сийгур, Урмас Х., Тамм, Агу О. Микрöкологические аспекты изучения воздействия антибактериальных препаратов на микрофлору кишечника. — *Антибиотики и Химиотерапия*, т. 34, № 6, с. 420–425
- M i k e l s a a r, Marika, Jelena Š t š e p e t o v a, Pirje H ü t t, Helgi K o l k, Epp S e p p, Krista L ö i v u k e n e, Kersti Z i l m e r, Mihkel Z i l m e r 2010. Intestinal *Lactobacillus* sp. is associated with some cellular and metabolic characteristics of blood in elderly people. — *Anaerobe* Vol. 16, No. 3, pp. 240–246
- M i k e l s a a r, Marika, Mihkel Z i l m e r 2009. *Lactobacillus fermentum* ME-3 — an antimicrobial and antioxidative probiotic. — *Microbial Ecology in Health and Disease*, Vol. 21, No. 1, pp. 1–27
- M ä n d a r, Reet, Hugo M ä n d a r, Tiiu R ö ö p, Marika M i k e l s a a r 2018. Inimese mikrobioota biopank Tartu Ülikoolis. — *Eesti*

Arst, nr 3, lk 170–172

- Pelton, Ross 2022. *Lactobacillus fermentum* ME-3: A breakthrough in glutathione therapy. — *Perspectives on Integrative Medicine*, Vol. 21, No. 4, pp. 54–58
- Rijkers, Ger T., Stig Bengmark, Paul Enck, Dirk Haller, Udo Herz, Marko Kalliomäki, Satoshi Kudo, Irene Lenoir-Wijnkoop, Annick Mercenier, Eveliina Myllyluoma, Sylvie Rabot, Joseph Rafter, Hania Szajewska, Bernhard Watzl, Jerry Wells, Danielle Wolvers, Jean-Michel Antoine 2010. Guidance for substantiating the evidence for beneficial effects of probiotics: Current status and recommendations for future research. — *Journal of Nutrition*, Vol. 140, No. 3, pp. 671S–676S
- Rätsep, Merle, Kalle Kilk, Mihkel Zilmer, Sirje Kuusik, Liina Kuus, Mirjam Vallas, Gerulis Oksana, Jelena Štšepetova, Aivar Orav, Epp Songisepp 2024. Investigation of effects of novel *Bifidobacterium longum* ssp. *longum* on gastrointestinal microbiota and blood serum parameters in a conventional mouse model. — *Microorganisms*, Vol. 12, No. 4; <https://doi.org/10.3390/microorganisms12040840>
- Sanders, Mary Ellen, James T. Heimbach, Bruno Pot, Daniel J. Tancredi, Irene Lenoir-Wijnkoop, Anu Lähteenmäki-Uutela, Miguel Gueimonde, Silvia Bañares 2011. Health claims substantiation for probiotic and prebiotic products. — *Gut Microbes*, Vol. 2, No. 3, pp. 127–133
- Schlossmann, Karl 1939. *Estonian Curative Sea-Muds and Seaside Health Resorts*. London: Boreas
- Schlossmann, Karl 1940. *Üldine mikrobioloogia ja immuunsus-õpetus*. Tartu—Tallinn: Loodus
- Sepp, Epp, Kaja Julge, Maire Vasar, Paul Naaber, Bengt Björkstén, Marika Mikelsaar 1997. Intestinal microflora of Estonian and Swedish infants. — *Acta Paediatrica*, Vol. 86, No. 9, pp. 956–961
- Sepp, Epp, Helgi Kolk, Krista Lõivukene, Marika Mikelsaar 2014. Higher blood glucose level associated with body mass index and gut microbiota in elderly people. — *Microbial Ecology in Health and Disease*, Vol. 25; <http://dx.doi.org/10.3402/mehd.v25.22857>
- Sepp, Epp, Marika Mikelsaar, Seppo Salminen 1993. Effect of administration of *Lactobacillus casei* strain GG on the

- gastrointestinal microbiota of newborns. — *Microbial Ecology in Health and Disease*, Vol. 6, No. 6, pp. 309–314
- Sharafetdinov, Haider K., Oksana A. Plotnikova, Ravilya I. Alekseeva, Tatjana B. Sentsova, Epp Songisepp, Jelena Štšepetova, Imbi Smidt, Marika Mikelsaar 2013. Hypocaloric diet supplemented with probiotic cheese improves body mass index and blood pressure indices of obese hypertensive patients — a randomized double-blind placebo-controlled pilot study. — *Nutrition Journal*, Vol. 12, art. 138; <https://doi.org/10.1186/1475-2891-12-138>
- Shenderov, Boris A., Tore Midtvedt 2014. Epigenomic programming: A future way to health? — *Microbial Ecology in Health and Disease*, Vol. 25, www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4016746
- Songisepp, Epp, Jaak Kals, Tiiu Kullisaar, Reet Mändar, Pirje Hütt, Mihkel Zilmer, Marika Mikelsaar 2005. Evaluation of the functional efficacy of an antioxidative probiotic in healthy volunteers. — *Nutrition Journal*, Vol. 4; <https://doi.org/10.1186/1475-2891-4-22>
- Songisepp, Epp, Marika Mikelsaar, Merle Rätsep, Mihkel Zilmer, Pirje Hütt, Meeme Utt, Kersti Zilmer, Janne Üksti, Siiri Kõljalg 2010a. Patentne leutis: “Isoleeritud mikroorganismi tüvi *Lactobacillus plantarum* Tensia DSM 21380 ja selle kasutamine antimikroobse ning vererõhku alandava probiootikuna ning ravimi valmistamiseks ning toiduaine realiseerimisaja pikendamiseks ja toiduaines patogeensete ja kontamineerivate mikroorganismide allasurumiseks, tüve sisaldav toiduaine ja kompositsioon”. Omanikud: BioCC OÜ. Prioriteedi number: P200800026. Prioriteedi kuupäev: 13.05.2008. [Www1.epa.ee/patent/kirjeldus/05340.pdf](http://www1.epa.ee/patent/kirjeldus/05340.pdf)
- Songisepp, Epp, Jelena Štšepetova, Kalle Kilk, Marika Mikelsaar, Imbi Smidt, Pirje Hütt, Mihkel Zilmer, Kai Truusalu 2010b. Isoleeritud mikroorganismi tüvi *Lactobacillus plantarum* Inducia DSM 21379 kui organismi loomulikku kaitsevõimet tõstev probiootik, seda sisaldav toiduaine ja kompositsioon ning mikroorganismi kasutamine rakulist immuunsust tõstva ravimi valmistamiseks. Omanikud: BioCC OÜ. Prioriteedi number: EE05341. Prioriteedi kuupäev: 13.05.2008. [Www1.epa.ee/patent/kirjeldus/05341.pdf](http://www1.epa.ee/patent/kirjeldus/05341.pdf)
- Songisepp, Epp, Jelena Štšepetova, Merle Rätsep, Liina Kuus, Anneli Piir, Kalle Kilk, Marika Mikelsaar 2022. Polyfunctional metabolic properties of the human strain

- Lactiplantibacillus plantarum* Inducia (DSM 21379): Experimental and clinical approaches. — *Journal of Functional Foods*, Vol. 92; <https://doi.org/10.1016/j.jff.2022.105064>
- S p a c o v a, Irina, Sylvie B i n d a, Jessica Anne ter H a a r, Solange H e n o u d, Sophie L e g r a i n - R a s p a u d, James D e k k e r, Jordi E s p a d a l e r - M a z o, Philippe L a n g e l l a, Rebeca M a r t í n, Marco P a n e, Arthur C. O u w e h a n d 2023. Comparing technology and regulatory landscape of probiotics as food, dietary supplements and live biotherapeutics. — *Frontiers Microbiology*, Vol. 14; <https://doi.org/10.3389/fmicb.2023.1272754>
- Š t š e p e t o v a, Jelena, Merle R ä t s e p, Oksana G e r u l i s, Andrea J õ e s a a r, Marika M i k e l s a a r, Epp S o n g i s e p p 2023. Impact of *Lactiplantibacillus plantarum* Inducia on metabolic and antioxidative response in cholesterol and BMI variable indices: Randomised, double-blind, placebo-controlled trials. — *Beneficial Microbes*, Vol. 14, No. 1, pp. 1–15
- Š t š e p e t o v a, Jelena, Epp S e p p, Kaja J u l g e, Elaine V a u g h a n, Marika M i k e l s a a r, Willem M. de V o s 2007. Molecularly assessed shifts of *Bifidobacterium* ssp. and less diverse microbial communities are characteristic of 5-year-old allergic children. — *FEMS Immunology and Medical Microbiology*, Vol. 51, No. 2, pp. 260–269
- Š t š e p e t o v a, Jelena, Epp S e p p, Helgi K o l k, Krista L õ i - v u k e n e, Epp S o n g i s e p p, Marika M i k e l s a a r 2011. Diversity and metabolic impact of intestinal *Lactobacillus* species in healthy adults and the elderly. — *British Journal of Nutrition*, Vol. 105, No. 8, pp. 1235–1244
- T r u u s a l u, Kai, Tiiu K u l l i s a a r, Pirje H ü t t, Riina M a h l a - p u u, Marina A u n a p u u, Andres A r e n d, Mihkel Z i l m e r, Raik-Hiio M i k e l s a a r, Marika M i k e l s a a r 2010. Immunological, antioxidative, and morphological response in combined treatment of ofloxacin and *Lactobacillus fermentum* ME-3 probiotic in *Salmonella typhimurium* murine model. — *Apmis*, Vol. 118, No. 11, pp. 864–872
- W a s t y k, Hannah C., Dalia P e r e l m a n, Madeline T o p f, Gabriela K. F r a g i a d a k i s, Jennifer L. R o b i n s o n, Justin L. S o n n e n b u r g, Christopher D. G a r d n e r, Erica D. S o n n e n b u r g 2023. Randomized controlled trial demonstrates response to a probiotic intervention for metabolic syndrome that may correspond to diet. — *Gut Microbes*, Vol. 15, No. 1; <https://doi.org/10.1080/19490976.2023.2178794>

MARIKA MIKELSAAR (1938) on Eesti mikrobioloog. Ta on lõpetanud Tartu Ülikooli arstiteaduskonna ravi erialal (1963) ning kaitsnud samas kandidaadi- (1969) ja meditsiinidoktoriväitekirja (1993) vastavalt mikrobioloogia kateedri ja mikrobioloogia instituudi juures ning on töötanud TÜ mikrobioloogia kateedris ja selle põhjal moodustatud Mikrobioloogia Instituudis, Üld- ja Molekulaarpatoloogia Instituudis ning Maarjamõisa laboris; praegu TÜ emeriitprofessor ja biokompetentsi arenduskeskuse BioCC OÜ konsultant. Saanud muude tunnustusavalduste kõrval Eesti Vabariigi teaduspreemia elutöö eest (2010). *Akadeemias* on Marika Mikelsaarelt varem ilmunud artikkel “Kas inimkond vabaneb kunagi nakkushaigustest?” (1995, nr 8, lk 1693–1711).

AARNE MESIKÄPP. Maa tuleb täita vasikatega (2017)

PEETRI KIRIKU KELLAD

(Katkend ja
arvustusi)

Ivar Grünthal

SAATEKS

Pärast aastast maapagu Soomes lõikuskuul 1944 kodumaale naastes polnud ma neli ööd järjest saanud magada. Koduretke lõppfaasis, marsikolonnis Nõmme jaamast Männiku laagrisse käisin nagu unes. Panin siiski tähele, et tee paremat poolt palistasid aiad puudega, kuna vasakul oli silmapiir avaram. Nendelt hämarailt legendikelt kerkisid korraga esile hoolimata videvikust ootamatult selgete piirjoontega majad. Rõõmustudes lähenevast öökorterist hakkasin ümbrust teravamalt silmitsema. Nägin suuri ehitusi, millede esiküljed tundusid tuttavaina. Seal oli, võta või jäta, Tartu ülikooli peahoone. Järgmise käänaku tagant hõljus esile loomaaarstiteaduskonna samuti templitaoline fassaad. Tee pikkamisi järsenedes marssisin Männikule Narva tänavat mööda üles ja seisin vastamisi Peetri kiriku punase ja ülemal tornirohke esiküljega.

Järgmisel hommikul selge peaga ärgates tõlgitsesin õhtul viirastund linnavaateid hea endena peatsest Tartusse pääsemisest. Tegelikult kodulinna jõudmata, veetes järgnevaid ärevaid öid

---

Ivar Grünthal. *Peetri kiriku kellad*. Göteborg: Mana, 1962, lk 5–8, 71–82. Täisteksti vt www.etera.ee/s/L2HVy33SQL. Värssromaanide järge vt Ivar Grünthal. *Laulu võim*. Koost. Hando Runnel. Tartu: Ilmamaa, 2008. — Siinse publikatsiooni on kokku pannud Mart Orav. Tekstides on parandatud vaid ilmsed trükivead.

Kloogal, Haapsalus ja veel uuesti Läänemereelgi, kordus see nägemus tõusust Peetri mäkke telliskivist kiriku massiivse peakse ette peagu kummitusliku visadusega.

Hiljem arstiks õppides mulle selgus, et nondes poolunedes olin olnud n.n. hüpnagoogilise hallutsinoosi võimuses. Pikast magamattusest kurnatud aju võib hakata ilmutama oma rakkudesse laegastet negatiive varem nähtud piltidest.

Tänavu kevadeks olen esimese poole oma elust Tartus ja teise võõrsil mööda saatnud. Mäletamiseks määratud ajurakud on ainukordsed. Olles sündind ja kasvand Tartus olen kulutand inimese vastuvõtlikuima aja muljete kogumiseks just sellest linnast. Selle miljöö mahutamiseks ma olen tarvitand kindlasti rohkem kui poole oma mälu ruumalast.

Meenutades mu kodulinna kujutusi meie ilukirjanduses kinnitavad kriitilised tundmused tööka, et senistest kirjeldajaist võib tartlane usaldada ainult põliseid taaralinlasi. Näiteks juba minu Tartu-aastail legendaarseiks muutund suuri jutustajaid Oskar Lutsu ja Karl August Hindreyd.

Teiste kirjanike Tartu-aineline looming on mulle, nagu mu roomaanisangar Ants Luubergile laulumatkad Austriasse ja Itaaliasse, kõrvalisema tähendusega. Romaanimeistrid, kelle jutuaineks on ainult Tartus veedetud ülikooliaastad, on nagu ehitusettevõtjad, kes klopsivad seinu kokku palja maa pääle. Evimata alusmüüri langevad sellased majad kergesti kokku. Teos ise muidugi jääb, aga selle romantilisi kulisid võiks õigupoolest ükskõik millisele maastikule asetada. Päristartlasele on ta linn aga igavene ja nõnda niisama püsiv nagu hellenistile antiikne Ateena. Kuigi liikuvust pole näha, on ta ikkagi olemas, nagu maa-alune vool, mis kulgeb rööbiti kadund ajaga.

Pärast puupaljana Rootsi jõudmist mihklikuul 1944 sai mu esimeseks isiklikuks varanduseks roheliste pappkaantega märkmik, mille esiküljele oli kuldtähtedega sisse pressitud P o e s i. Sinna peast oma vanu värse üles tähendades lahutasin meelt süngevõitu põgenikelaagris Vikingshillis. Kaustiku eelviimast lehte alustasin aga uue pealkirjaga

PEETRI KIRIKU KELLAD

ja märkisin tiitli alla read

J a k u i n a d t õ u s i d p ä r a s t t a n t s u
ü k s t e i s e k õ r v a l P e e t r i m ä k k e . . .

Sinna nende kahe rea ja kolme punkti juure jäigi kavatsatud poeem 16-ks aastaks. Tantsu motiiv, tõi küll, sai keskse tähenduse mu esimese ja neljanda luuletuskogu avatsükleis. Kellahelin oli aga nende stroofide muusikaga võrreldes hoopis teisest helitõust. Peetri kellade kõla hakkasin kuulatama alles kevadel 1960 kirjutades oma tollal valmiva viienda värsiraamatu jaoks poemi-laadilist “Tartu vaimu”.

Selle teose korrektuuri lugedes võtsin “Kellad” uuesti esile. Tagaaetuna oma sageli liigagi isiklikuks kujunend lüürika objektiviseerimise vajadusest kavandasin taastärgand aine ümber romaniks.

Üheaegselt koguga “Lumi ja lubi” ilmusid “Kellade” 1. peatüki kolm esimest lõiku ajakirjas “Vaba Eesti” (n:r 5/60). Kogu teos oli valmis Paastumaarjapäevaks 1961.

Mis “Kellade” ülesehitusse puutub, siis tundus mulle roomaanivormina ebaharilik seotud kõne, riimile ja rütmile kangastuv sõnaelement, lähtudes juba pealkirjas avalduvast muusikalisest põhimotiivist ja arenduse kunstniku elust, ainukese loomuliku lahendusena.

Kampanoloogiliselt kellahelistus-teaduslikult asja võttes olen värsitehnilises osas tahtnud matkida matemaatiliselt musitseerivat inglise koolkonda. “Kellad” ei ole mäng meloodiatega vaid vahelduvalt 4-, 6-, 7- ja 14-realisi värsilõike sõlmiv, teisendav ning ristamisiasetatav poeetiline menetelu. Sellase kellalöömise vormel on rangelt matemaatiline (vrd. inglise *c h a n g e - r i n - g i n g*). Vormi variatsioonid on võrdelises olenevuses sündmustiku kombinatsioonide ja tegelaskonna permutatsioonidega. Tegevustiku ruumilised mõõtmed on linnageograafiliselt, kuigi raskuspunkt kaldub kolmandasse linnajakku, enamvähem tavakohased. Tunnistades Toomemäge, Tähtveret ja Emajõge käib mu kangelane “Vanemuise” ja Kõrgema Muusikakooli vahet, ilma et tal

Alma Materile asja oleks. Hingeelulisele pinnale olen joonistand armastuse kolmnurga ja valind ajalooliseks ajaks 30-date aastate Tartu. Kompositsiooni tõeliseks teljeks — kellad, kui neid lüüakse liiguvad ju ruumis ringikujuliselt — on aga relatiivne aeg. See tiirlemise neljas dimensioon võrdub romaani sündmustiku kestvusega. Kulgedes peategelase Ants Luubergi “tähtsal päeval” on selle tiiru pikkus 12 tundi — hommikuse peaproovi lõpust õhtuse esietenduse lõpuni.

Vastavalt tundide tosinale on romaani 3000 rida jagatud 12-sse peatükki.

Inimliku teadvuse võrratus seisab just võimes sulgeda astronoomilises ulatuses kadund ajaloolist aega mikrokosmilistesse mõtteühikuisse. Teadvuse hüppelist ja selle tõttu näiliselt keerukat voolu niisuguse mõõdupaelaga jälgides — ainet, aega ja tegelasi oma mõttevalda kanaliseerides ja nõnda sündmustikku isikustades ei oleks tarvis “Kellade” laguunides eksimist karta.

V PÄÄTÜKK

36

Taas teeme kuradiga kaupa
ja meenutame müüri, mäge,
kus “Vanemuine” kuulutab.
Me tulipunkti teatriväge
on toomas kunstivaidlus äge,
ilm paastukuine Esa laupa
ja Antsu palet tuulutab.

Poe aknas peegeldades oimu:
— Kas lähme “Verner” või “Toomi”,
oakohv või sandimasinad?
— Kas sinisukki, voodiloomi,
triiphooneõisi, vilju ploomi?
Mäng laval plaanitult ei toimu,
teed ellu häänõu-kasinad.

Ants Tillemanni järgi uuri
säeb õigeks, järsku "Lille" jaatab,
sää! koolinoorus pidutseb.
Üks kummaline ulm end maatab:
Mai silma läbi klaasi vaatab,
aeg ajab osuteid kui juuri,
peost kassiurbi idutseb.

Veel sekund suurde vahetundi,
kell pereheitu uksevõlvi
siis Naistemajas tiristaks:
Erk sumin täidaks Riia nõlvi,
hulk paljaid päid ja paljaid põlvi
kui mesilinde roosipundi
pää! sööks ning jookis ja siristaks.

Noort võsu pehkind oksa poogid,
et tütarlastel tartu kraade
veel lõbusasti vilistaks.
Kuid Antsule see väljavaade
on võlu kaotand flöödisaade,
vitriinist valind mesikoogid
absindiklaasi tilistaks.

37

Nad suitsetavad "Orienti"
ja liigutades halle rakke
pää! mõtteteri süsivad.
Ants vaatab maha, Esa lakke,
peod trummeldavad suitsupakke:
— Kas tükk on väärt need miljon senti,
mis sisse pandud?, küsivad.

— Franz Schubert suri kuritõppe,
me sõnalavastused prantsust
on ka tükk aega põdenud.
— Hääd tuleb muusikast ja tantsust,
võlts aga on su väide Franzust,
ta heitis hinge elavhõppe:
Ants õiendavalt tõdenud.

Uut hoogu Esa “Kurat võtkus!”,
mis needes kõlatuid kadrille
probleemi ette lingutab:
— Orkestris on liig vähe pille,
liig palju laiskuse batsille,
mis aitab tantsurühma nõtkus,
et koorgi ilmselt pingutab.

Hää operett on kindaheide,
kus väljakutses vaimupeenus
peab ühtuma bravuuriga.
Kehv muusika on karuteenus,
subrett võib olla kõrtsiveenus,
kui graatsia burleski peidet
identne valsituuriga.

Me primadonna kui lauljanna
ei küüni rolli lauljatariks
täis väikelinna tädisust.
Li Lendva naispääosa klaariks —
on tõusnud Raimund-teatris staariks.
Siin tuli mujal rõhku panna,
sus välja tõstan hädisust.

Ma tahtsin kriipsutada alla:
meloodia kui meri trotsib
ürginimlikku tühisust.

Et jumal sopast kokku potsib
meest, kes siis helist hinge otsib.
Nüüd kõik see taust on pilla-palla,
ma nean orkestriühisust.

38

— Kuid, Erik, juba koolis kästi —
ta hää! Lid meenutades rabe —
lood kõigile, teed endale!
Tükk pole uppilöödud kabe,
kui hukkub prohvet, jääb ta habe.
Vend vandugem: kõik läheb hästi!
(Mäng Maile, laulud Lendvale.)

Keskruumis keegi klaverile
on säädmas värsket šlaagrinooti,
maad andes “Cheek to cheegile”.
— So long! — Mind kahtlus rabab hooti
taas teatris esindan despooti,
las tulla loorberid või vile —
suur kunst ei mängi viigile.

Peost suhu kofeiini kapsel,
lonks vett: — Ants, kui sul tuleb tuju,
Ann kutsus meile lõunale.
Kell kaks siis lagedale uju!
“Mu unelmais on veel su kuju”,
uus tükk. Päältkulval tütarlapsel
näol Eeva vaade õunale.

— Või Viinis, mõtleb üksijäänu,
— Li välismaal on teind karjääri.
Linn laulu, naiste, veiniga
kord laiendanud silmaääri

ka Antsul. — Istumist ei vääri
see klimberdus. Teeb kannal käänu,
kaob “Singing in the rainiga”.

39

Ta pöörab alla Uueturult,
hääd kätt jääb Böning, Bürgermusse,
üks kino — nimi ununud,
kuid filmid sööbind mälestusse;
“Gaas!”, “Niebelungid”. Jaaniusse
idüllli pimendatud murult
aeg tulekirjaks pununud.

Ants aga vaatab otse jõe:
kaks silda nagu prilliraamid,
üks kivist, teine ujukeist.
Ees puid toond lodjad, kalapraamid
ja nagu poisipäega daamid
põet paplid, foonil voolu nõele
reljeefi andev kuuveist.

Pilk kaeb nüüd jättes kaldavalle
peenviinaäri, kuhjund ruutu
virn kümleid ja nalivkasid.
— Neid enne etendust ei puutu!
Samm edasi kioskist tuutu
ta ostab pungil valkjashalle
suurseemnelisi sihvkasid.

Uus samm — kesk naha-, riiderulle
keeb kaubahoov kui väike Paabel,
käib äri kolme keelega.
Kreil jõe pool, küljel Jänes, Abel.
Teolt tabat varast viib konstaabel,

kõht tühi pikad näpud tulle
võib-olla jäeti meelega.

Poed jäävad sammastega ritta
kui helenduvad äripäevad,
pappnukud palja kehaga.
Siis plats, kus pinke üles säevad
ekspressid, emigrandid näevad
Barclay de Tollyl tuvisitta
hää vana aja ehaga.

Õhk napp tee järsust iseloomust
tal tuleb aeglasemalt minna.
Ants kuhugi ei kiirusta.
Lehk pehkind lehist hakkab ninna,
tuul pöörab varjust välja linna,
jõe seljal päike kuldab soomust,
vett sõega pilv ei piirusta.

40

Siin Tähetorni valgest aamist
kesköiti tulvav kuldne nõre
täis vooland trepitahkused.
Keskpäeval sõõr on inimhõre.
Kord õhtul, käe all terasvõre
siin pärast kooli läbisaamist
Li, Ants üksteisest lahkused.

Viis kuud nad olid proovind uimi
tol vaba armastuse lahel,
just viimse verepiisani
ööd veetnud armsa käte vahel.

Mai vaatas otsa kohkund kahel,
eest leides kahvatuid ja tuimi,
kui mari jõudnud niisani.

Ei tule pähe inglitegu
kui ema elurõõmsam isast.
Li telefonitraadiga
sai jagu kirikhärrast visast,
ja ette teatand perelisast
praost võttis omaks vereseгу,
naist toetas pastoraadiga.

— Ma lähen oma mehe juure,
Li lapseliigutuse-aimselt
sel õhtul sõnas ohtes.
— Koos elasite ju vaid taimselt.
— Nii, küll, kuid sinna kuulun vaimselt
Ants solvatult siis avas puure:
— Saa õndsaks karjast kohates.

Ja kadus. Aknalt kivitäksid
poiss nagu oleks päästnud õue,
toas tiibu puruks vehkisid.
Tal pärast pikka põuakõue
pelk mälestus kui pälk jäi põue.
Kui kured lõuna poole läksid
ka lemme riismed pehkisid.

Ei aimanudki kotkapoega,
ei kujutlenud lõhemaimu,
ei teadnud üldse midagi.
Täis süda usuvastast laimu
suu teotas surnuks Pühavaimu.
Ants võrdles Maarjat libasoega.
Ja Li ei teatand ridagi.

Nüüd uskumata astrolooge
ning nägemata astronoomie
Ants korraks õlgu väristab.
Kui Kalevipoeg tee pääl Soome
ta ujuks üle Suuretoome
ja lõhestanud suurvee vooge
Tähtveres mõõka täristab.

Veel kihab jõudu vanas hiius,
kes kratiga on katsund rammu,
kel eluveeks fantastika.
Kui Antikristus kaldalt sammu,
las korduda, mis juhtund ammu:
Loo Saarepiigaks preili Priius,
too meremärgiks svastika.

Ants mõttes rüvetab ja riisub,
kuid ilmsi hoobelda ei jaksa,
kes liialt mängind tulega.
Kel painaja on nokkind maksa
see enam kaljusse ei raksa,
märg veretilkadest las liisub
müts pihku murtud sulega.

Liig pikk on sündmustiku ahel,
mis ülestõusu patulangust
seob kui Peer Gynti Norraga.
Ma usun, Ants, su seemne kangust,
su teo kunst kunsti pärast rangust,
kuid viljapäid su tundmusrahel
ei pekstud ühekorraga.

Kriitik

Mis jutt see on — ei jälgegi intriigist,
mees läheb metsa nagu tuisku saan,
vorm sisu muserdades loobub viigist,
Ants keeldub kasvamast kui Peter Pan.

Ta armsamaid kui luiki Raadi tiigist
kuu näitab, Toome varemeid romaan —
võrdpilte rebestades linnuriigist,
et rootsud paistavad ja väljas traan.

Poeet

Kunst olgu võimatuse usulahk,
kus Hämarik on Koidu kõrval helge
ja saagapunasega värvuv tahk
saab ehitusekiviks ebaselge.

Tund-tunnilt hargnev aeg end kerib telge,
kus keisrimantliks teoksil linnunahk.

Arvo Mägi

VÄRSSIDE MATEMAATIKA¹

Värssromaani kirjutamine tänapäeva proosalisel ajastul on ettevõte, mille lõpuleviimine juba iseendast on saavutus — nagu näit. “Vasa-loppeti” või maratonijooksu lõpetamine (või ujumine üle inglise kanaali). 3000 puhtalt lõppriimistatud värssi — see on saavutus, mida eesti luules niipea ei ületata! Ja värssromaan isegi on meil ju olnud haruldus — selle liigi all on ilmunud üksnes Kärneri “Bianka ja Ruth” ning Visnapuu “Saatana vari”, mõningal määral võiks värssromaaniks lugeda ka poemideks ristitud Sütiste “Noori partisaane” ja Alveri “Lugu valgest varest”.

---

¹Ar-gi. Värsside matemaatika. — *Teataja*, nr 27, 11. VIII 1962, lk 3.

Luuletaja saadab teose ees teele saatesõna, milles peegelduvad ta kavatsused, ajed ja inspiratsiooniallikad. Selles on originaalselt ja julgelt loodud teataval määral korda Parnassil ja antud ühtlasi välja ka litsentsid Tartu kujutlemiseks kirjanduses — nende õnnelikeks omanikeks kaks põlist tartlast: abjakas Karl August Hindrey ja palamuslane Oskar Luts, kes mõlemad 25. ja 30. eluaasta vahel Tartusse kolinud. Mis näitab, et millegi kirjeldamiseks polegi vaja nii väga põline asukas olla. (Karl May kirjutas maailma loetuimad indiaanlaseromaanid jalgagi Saksamaalt välja pistmata ja Jules Verne ei ole teatavasti ialgi ümber maailma rännanud, isegi mitte 800 päevaga.) Et kolmas litsents on antud värssromaanide autoritele, selle jätab Ivar Grünthal talle tüüpilises tagasihoidlikkuses muidugi mainimata.

Nagu juba mainitud, on “Peetri kiriku kellad” kahtlemata eesti kirjanduse riimirikkaim raamat ja sellisena eriti sobiv eeskujuks ja kas või leksikoniks näit. meie kodumaistele autoritele, kellele näib puhaste riimide leidmine eriti suuri raskusi valmistavat, kuigi on ilmunud tüse õigekeelsuse sõnaraamat (sama näib olevat lugu mõne ülemeremaise poeediga tema karindlikul loomingul). Niisiis oleks too värssromaan — või peaks vähemalt kujunema — otse kooli loovaks teoseks ja ületama kaugelt kõik teiste tänapäeva luuletajate võimalikud mõjud. Miks ka mitte, on ju Grünthalil mõne teise luuletaja tagasihoidliku “riimikitse” asemele esitada sootuks nobedam riimiprodukt — midagi elektroonmasina taolist võimsuselt ja nobeduselt.

Aga riim riimiks. Juhan Liivgi ütleb: Kui laulsid riimi pärast, said peksa riimi pärast. Ometi on värssromaanide sihiks Tartut kirjeldada. Milline teema näib romaani sangarit meelitavat ulatuslikeks matkadeks Euroopa kunstikeskustesse. Tartu vaimgi on teatavasti kuulus ja tundeid kõigjal mujal kui Tartus endas, nagu too vanasõnaline prohvet.

Romaani Tartu pole mingi idüll. Vähemalt — mis puutub elutemposse, kui seda värssides jälgida. Või on värsside tempo teadlikuks kontrastiks tartulikule idüllile? Sest värsside presto prestissimot ei saa keegi keelata. On täiesti moodne tendents: ratsionaliseerida, väikese energiakuluga palju anda, tempot pidada. Ütles ju vana ja praeguse aja mõõdupuuga idüllitsev Goethe: “Wer vieles bringt, wird manchem etwas bringen.”² Ja ongi kõige noorem generatsioon — meie tuleviku lootus — taolise tempoga harjunud ja jälgib naudinguga kinolinal Piilu Pardi kõige kiiremaid ja kummalisemaid kukerpalle. Sellega on teosele

---

²“Kes palju toob, see meeldib paljudele”. — Johann Wolfgang von Goethe. *Faust*. (Kooli kirjavara.) Tlk August Sang. 3. tr. Tallinn: Eesti Raamat, 1973, lk 7. *Toim*.

ka tuleviku hinnang kindlustatud. Õige kunstnik ei loo ometi tänapäevale, kuigi ta oma eessõnas ja jagatud intervjuudes vaimustet on oma teose kvaliteedist.

Endistel tartlastel on kahtlemata ees pingutav ülesanne: tolle kannatlikkusemängu (mitte ära segada Oberammergau k a n n a t u s e m ä n g u d e g a!³) mosaiigikildudest oma armastet Tartu mälupilti kokku panna. Autor pole vaeva põlanud, et neid kilde häisti pisikesteks ja reetlikult erikujulikeks teha. See on niisiis raamat tõelistele Tartu armastajatele ja kannatusemänguentsiastidele, kes paljuks ei pea 3000 värsipähklit üksteise järgi otsustavalt ja nobedasti katki hammustada — küsimata võimalikust hambaarsti-arvest. See pole muidugi alahinnatav vaimne ajaviide — autor ise kuulub enda tunnistuse järgi kriminaalromaanide lugejate hulka, talle ei peaks taolised intellektuaalsed lõbusad võõrad olema. Pealegi on ta (nagu Dorothy Sayerski oma kuulsaimas romaanis kasutanud romaani värsirütmilise vahelduse saavutamiseks inglise kellamänguskeeme.

Nii on siis ülesanne antud. Jääme huviga lahendusi ootama. Esimene auhind... Aga see jäägu autori enda määrata.

Leho Lumiste **KOLMAS VÄRSSROMAAN⁴**

Eesti kirjanduses ja ka maailmakirjanduses üldse üheks haruldasemaks ning väheesinevaks kirjandusliigiks on värssromaan. Meil oli neid seni ainult kaks: Henrik Visnapuu “Saatana vari” ja Jaan Kärneri “Bianka ja Ruth”. Kolmanda värssromaanina ilmus 1962. a. “Mana” väljaandel selle ajakirja peatoimetaja Ivar Grünthali “Peetri kiriku kellad”. Ühes ülevaates selle teose kohta ütles nimimärk Ar-gi, et “3000 puhtalt lõppriimistatud värssi — see on saavutus, mida eesti luules niipea ei ületata.”

---

³Kui katk Baierimaad laastas, jäi Oberammergau kuni 1633. aastani sellest puutumata, kuid siis tõi üks kohalik mees selle siiski külale ja peale tema suri veel 84 inimest. Külaelanikud töötasid Jumalale, et kui taudist pääsevad, pühitsevad nad edaspidi Kristuse kannatusi ja surma kannatusemängu esitamisega tänutäheks, et Jumal nende palveid kuulda võttis ja neid surmast päästis. Katk külast rohkem ohvreid ei nõudnudki. 1680. aastast on etendust üldjuhul esitatud iga kümne aasta tagant. Vt nt Oberammergauer Passionsspiele, de.wikipedia.org/wiki/Oberammergauer_Passionsspiele. *Toim.*

⁴-ste. Kolmas värssromaan. — *Meie Kodu*, nr 20, 16. V 1963, lk 3.

See on kõrge tunnustus Ridalate sugukonda kuuluvale noorele poeedile, kes praegu Göteborgis töötab arstina ja kelle sulest varem ilmusid luuletuskogud “Uni lahtiste silmadega”, “Müüdid mülka põhja kadunud maast”, “Must pühapäev” ja “Meri”.

Kuidas ja miks Ivar Grünthal kirjutas oma värssromaani “Peetri kiriku kellad”, sellest jutustavad tema mitmed intervjuud ajakirjandusele. Ka annab eelreklam edasi selle värssromaani sisu. Peamiselt on “Peetri kiriku kellad” Tartu kujutus. Varem oli meil võimalik seda Tartu kujutlust lugeda proosas (Lutsu, Hindrey, Kangro ja teiste töodes esinevana), nüüd võime seda lugeda ka luulekeeles. Sisu haaravuse kõrval autor asetab oma keeleliselt hästi voolavas teoses erirõhu värsitehnikale, eriti aga veel riimile, millede puhtus esmaklassiline. Selle tõttu võime seda uut raamatut nüüd soovitada ka kui eeskuju Nõuk. Eesti värsimeestele, kellele kõik teosed näitavad, et neil on raskusi sobiva ja puhta riimi leidmisega. Kuid ka sõnavaralt on Ivar Grünthali “Peetri kiriku kellad” kui elav leksikon või kui mingi “Wiedemann”, kust leiame oma keele värskendamiseks palju uut ning seda, mida katab unustus.

Peame tunnistama, et Grünthal on loonud omaette püsiva uue eesti luulekooli. Kas see leiab matkimist (või moodustab mõne rühma?) on raske veel ennustada. Kuid ta luule omapärase tee määrab mõiste — Mana. Sisu osas peale Tartu kirjelduse esineb selles värssromaanis ka kuulus Tartu vaim. Kuid ei puudu ka rahva kunstihuvi, mis meelitab romaani ühe tegelase isegi ulatuslikele reisidele Euroopa kunstikeskustesse. Need, kes otsivad Ivar Grünthali värssromaanist “Peetri kiriku kellad” Tartu idüllil, pettuvad, sest just idüll puudub. Nii on teos ka igati realistlik. Sellega ka kõikuv kahe punkti ekstaasi ja kainenemise vahel. Samuti on huvitav seik, et Grünthal väikese energiakuluga katsub palju anda. Nii on iga ta värss terav ning ikka kas tagasi või edasi vaatav, suunduv minevikku ja tulevikku. Olevikku — seda Peetri kiriku kellad ei tunne, sest kuigi kirikus toimuvad ka nüüd jumalateenistused, kellad peavad siiski vaikima.

Kõik, mis Grünthalil ütelda, esitab ta klassilises lihtsuses. Ka ta maaliv pildivool on enamikus tasakaalukas, pihtimuslik ning kindlalt rahvuslik. Nii võimegi ütelda, et Ivar Grünthali “Peetri kiriku kellad” on üks suur mosaikmaal, milles mitu tuhat erinevat kildu. Imestame, kui hästi autor oskas need kõik (võetuna mälu varamust) liita tervikuks ja kuidas igale killule (Tartu elu osas) leidis just sellele sobiva kohta. Muidugi, sarnase värssromaani lugemine nõuab kannatlikkust, uurimist, mõtlemist ja mõne värsi puhul isegi korduvat analüüsi. Kui seda teeme, siis saab see teos ka meile mõistetavaks ja nauditavaks, muidu

mitte. Kuid peame veel lisama et autor kasutab oma romaanis värsirütmilise vahelduse saavutamiseks inglise kellamängu skeeme.

Luuletuskogudele lisaks ka värssromaan “Peetri kiriku kellad” kinnitab, et Ivar Grünthal esineb eesti kirjanduses täiesti omaette näoga luuletajana, kes puudutab meie elu skaalat tervikuna. Sellegi näiteks on uus teos, milles külma mõtet ja rahvuslikku sihiteadlikkust ning selget pilku ja elamuslikku tabavust. Ka ei häbene Grünthal tunnustamast (ehtnimlikult ja siiralt) enda kui ka meie rahva nõrkusi, vastandina paljude igapäevasele sangaripoosile. Kuid ennekõike (ja erilist kiitust väärivalt) Ivar Grünthal on luuletajana innukas ja osav vormikunstnik, kelle “Peetri kiriku kellad” meie kolmanda värssromaanina on raamat igale lüürikat hindavale ja armastavale eestlasele.

Ain Kaalep

VÄRSSROMAAN VANAST TARTUST⁵

Keskajal nimetati romaaniks teatavaid pikemaid värsssteoseid; uusaegses kirjanduses on aga see žanrinimetus nii endastmõistetavalt proosaga seotud, et kui tahetakse märkida teatava eepilise poemi lähedust sellele, mida me nüüd oleme harjunud mõistma romaani all, kasutatakse sõna “värssromaan”. Kuus-seitsesada aastat tagasi kõlanuks see mõistagi niisama pentsikult, kui kaasajal kõlaks “värsspoem”! Oluline on, jah, sellise poemi lähedus romaanile, niisiis inimeste ja nende omavaheliste suhete avaramõõtmeline kujutamine, nagu, ütleme, selle žanri klassikalises näites, Puškini “Jevgeni Oneginis”. Eesti autoritelt on endisest ajast olemas kaks värssromaanikatsetust — Jaan Kärneri “Bianka ja Ruth”, küllastatud sellest lüürikast, mis Kärneri luule sõpradele on nii lähedane, kuid sealjuures võrdlemisi hajusa eepilise koega, ja Henrik Visnapuu “Saatana varj”, pretensioonikas katse 1918.–1919. aastate sündmuse luulendada, mille nurjumist omal ajal vägagi veenvalt ära märkis juba Ants Oras. Kas suudab Rootsis elav eesti poet Ivar Grünthal oma “Peetri kiriku kelladega” (“Mana”, Visby 1962) anda täiuslikuma näite sellest žanrist, olla tõeline romanist värssides?

“Peetri kiriku kellad” on lugu lauljast Ants Luubergist, tema koolipõlvest Tartus Treffneri gümnaasiumis, lauluõpinguist, välismaareisi-

---

⁵Ain Kaalep. Värssromaan vanast Tartust. — *Kodumaa*, nr 32, 7. VIII 1963, lk 5–6; Ain Kaalep. *Kolm Lydiat*. (Eesti mõttelugu 18.) Koost. ja toim. Lea Tooming, Arne Merilai ja Ain Kaalep. Tartu: Ilmamaa, 1997, lk 451–456.

dest, eelkõige aga armastusekolmnurgast, milles peategelase saatus ristub neitsiliku Mai Priuse ja näitlejatarist pastoriproua Li Lendva omaga. Kõige selle taustaks on täpsete reaaliatega kujutatud sõjajärgne Tartu, mille muljestik taotleb sümbolseks juhtmotiiviks tihenduda Peetri kiriku kellade kuminas.

“Meenutades mu kodulinna kujutusi meie ilukirjanduses,” ütleb autor teose eessõnas, “kinnitavad kriitilised tundmused tõika, et senistest kirjeldajaist võib tartlane usaldada ainult põliseid taaralinlasi. . . . Romaanimeistrid, kelle jutuväinaks on ainult Tartus veedetud ülikooliaastad, on nagu ehitusettevõtjad, kes klopsivad seinu kokku palja maa peale.” Ja “Peetri kiriku kellad” pakuvadki vanast tartlasest lugejale palju sellist, mille poeetilist kaalu selle tavalisuse tõttu nagu ei märkagi, samuti mõndagi ajaloo käigus ununut ja kadunut. Grünthali sarkastilise võitu, paiguti küünilinegi luuletajakarakter otsekui hellub aeg-ajalt, kui ta vana Tartu geograafiat meenutab:

Lai tänav. Rüütlist läbi. Üles
tee kuiges Lossi uulitsale.
Linn tasemini kumises.

Või:

Ta pöörab alla Uueturult,
hädä kätt jääb Böning, Bürgermusse,
üks kino — nimi ununud,
kuid filmid sööbind mälestusse. . .

Meenutame, et see kino oli enne “Scala”, hiljem “Laine”, ja tsiteerime veel stroofi koos Uueturu tänavaga sõjatules hävinud omapärasest Kaubahoovist:

Uus samm — kesk naha-, riiderulle
keeb kaubahoov kui väike Paabel,
käib äri kolme keelega
Kreil jõe pool, küljel Jänes, Abel.
Teolt tabat varast viib konstaabel,
kõht tühi, pikad näpud tulle
võib-olla jäeti meelega.

Omaette väärtusega on pildid koolist, kus käisid “kurgid ellik trefneristid”, koolipidudest, õpilaste draamaharrastustest, asjassepühendatule aimatavad visandid mõnest õpetajastki. Oli ju autor ise terve kodanliku aja selle kooli õpilane (mõnigi meist nooremaid mäletab hästi seda elavat, tumeda peaga ja väikest kasvu noormeest, kelle esimesed värsid — nende seas epigramm “Tants” — trükimusta nägid Treffneri kooli ajakirjas “Miilang”) ja selletõttu on see ainek talle peaaegu kuldandamisaltimigi olnud kui romaanikangelase edasiste eluetappide oma.

Kolmekümnendate aastate Tartu intelligentsi probleeme ääremärgistab luuletaja aeg-ajalt ilmse satiiriga:

Võib välja paista lasta Eedi Ilu,
et anglosaksikuks teeb teda kikilips,
kuid tõugu reedab viltu silmapilu,
Läänt kõõluva mongooli nina pihta nips.

Või siis iseloomustus Ants Luubergi lauluõpinguile:

Tsutt Tauberilt ja tsipake Girardilt,
mask Maupassantilt, miimika Kiepuralt —
nii ebajumalate savipardilt
moe üle löi: sai võõba kah-kultuuralt!

Lausa hävitava karakteristika annab Tartu kodanlikule kultuurielule Euroopast naasnud romaanikangelane ise:

Meil teatri ees on kõrtsi lasi,
sees rahajõmm ja sohimära —
sõnn sõitu teeb Euroopaga.
Ja kohvikute klatsipära
ei selgi allikana ära,
kui ülespuhut pisiasi,
kultuur keeb “Kolme koopaga”.

Ametlik kultuuripoliitika leiab samuti ilmeka kommentaari:

Noort positiivsust pooldas tõusev vanus
ning hooldas vourust vabaduse kaos,
kultuuri pastlas, pruute rahvatanus,
ja hukuennustajaid hoidis vaos. . .

Ei ole muidugi mõeldav, et selle ajastu eesti intelligentsist kõneldes jääks käsitlemata fašismi küsimus. Ants Luubergi Euroopa-reisi mõtisklused on selgesti demokraatlike tunnetega eesti haritlase omad:

Ei Goethe selgust George aega satu,
mis kärmas kulistama võltsit veine,
kärss härrasrahva künas verepatu,
näis Saksas ainus kaine teejuht Heine.

Hitleri kohta öeldakse: "...sõrakindralina kargles kapral", ja arusaadav on, et märkamata ei jää ka "raamatute rehi":

... pärast põletatud Brechti
kui koeralake maitstes kesvamärg.

Jõudes koonduslaagrite okastraadini, laibaahjudeni, inimkarvast tekkideni, annab teos fašismiaastatele kokkuvõtliku hinnangu: "Totaalselt nõdrameelne ajajärk..."

Autor vihjab isegi paralleelsusele Euroopa ja Eesti reaktsiooni vahel — otseselt Saksamaa-muljetele liitub irooniline pilt Tartust: "Ka Tartut klanis kindral kordaseadlik..." ja selle kindralist linnaisa ümber, kes teoses kannab nime Kikas, rühmituvad naiskodukaitse ja maanoorte delegatsioonid üligroteskseks kompositsiooniks. kus harimatu sõjamees Ants Luubergi vastuvõtmisel tirib "Ants L u r i c h i auks lipu varda".

"Peetri kiriku kellade" tausta kuulub veel palju tähelepanekuid-mälestusi ja otseseid reaaliaid eesti ühiskonna ja kultuuri ajaloost, kirjandusest, teatrist, muusikast... Iseloomulik on autori märkus terve värssromaani võrsumisest tantsumotiivi eost; nagu märgitud, esineb tantsumotiiv juba Grünthali esimestes trükitud värssides, käib siis läbi mitmete ta luuletuskogude ja seostub käsitledavas teoses konkreetset mälestustega "Pusta-foksi", "Alexander's Ragtime Bandi" ja "Tango Notturmo" helides.

Muusikaliselt on kavandatud ka värssromaani kompositsioon: vahelduvad stroofi- ja meetrumiskeemid on mõeldud läbi kui erinevad kellamängud — Peetri kirikust muidugi, mida nimepidi küll mainitakse harva. Tuleb märkida riimide kõlavust ja puhtust, sealjuures eesti keele riimivarude oskuslikku kasutamist. Eriti selgelt ilmneb see omapärasel "Grünthali-stroofis", mille seitsmes värsis on üks kahekordne ja teine kolmekordne naisriim ning üks kahekordne daktülriim, see viimane ees-

ti värsiõpetuses vist küll esmakordselt skeemis obligatoorsena.⁶ Pikad osad värssromaanist on kirjutatud itaalia sonettides. Siseriimid ei esine harva ja kõlailu on sageli väga sugestiivne (“Tal pärast pikka põuakõue / pelk mälestus kui pälk jäi põue”). Lausa rekordiline saavutus on ühes peatükis esinev üheteist-kordne riim!

Vormi nõudlikkus on toonud kaasa eriti rikkaliku sõnavara vajaduse. Kasutatud on argotisme (“elukull”, “lustikummut”, “pupujukulik” jne.), mis sageli vahendavad ajastu koloriiti, saksa-, itaalia- ja ladinakeelseid tsitaate, arstiteaduse vallast võetud väljendeid (on ju autor ise meedik), aga ka haruldasemaid ja vähemtuntud neologisme Johannes Aaviku aidast (“luutma”, “kaavitama”, “miivis”). Ja mis puutub lauseehitusse, ongi autor teinekord liiga kaugele läinud üldarusaadavusest, kasutades raskepäraseid lausekonstruktsioone ja inversioone, mis veel barokse kujundiornamentikaga liitudes tikuvad ratsionaalse tuuma tabamist vahel lausa dešifreerimise tasemele viima. Üldmuljes ei leia lugeja niivõrd eesti eepilise luule tavapärasest lihtsust — Alveri loomulikku elegantsi, Sütiste kargust —, kui hilisema Suitsu lüürika intellektuaalset sahteldatust.

Meie kriitikat iseloomustab siiras taotlus mitte hinnata kritiseeritavat lähtudes sellest, mida see ei sisalda, vaid sellest, mida see sisaldab. Rangelt seda taotlust silmas pidades on siinpoolsel hindajal niisiis põhjust heameelt tunda raja taga elava poeedi mitmestki õnnestumisest vana Tartu olustiku maalimisel, ajaloolise tõe tabamisel ja säilitamisel, samuti mistaheski tublist saavutusest eesti värsi kultiveerimisel.

Ivar Grünthal on kõike muud kui sentimentaalne poeet, kuid ometi võib väita, et parimad osad tema teosest näivad mõndagi võlgnevat kojuigatsusest kirkastunud pilgule, millega ta on vaadelnud seda Tartut, mis “päristartlasele on... igavene ja nõnda niisama püsiv nagu hellenistile antiikne Ateena”.

Ent sellesamas eessõnas, kust on võetud eelnev tsitaat, ütleb Grünthal ka: “Kuigi liikuvust pole näha, on ta ikkagi olemas, nagu maa-alune vool, mis kulgeb rööbiti kadund ajaga.” Ja edasi: “Inimliku teadvuse võratus seisab just võimes sulgeda astronoomilises ulatuses kadund ajaloolist aega mikrokosmilistesse mõtteühikuisse.”

---

⁶Juba varem kasutas kohustuslikku daktülrüümi oma 1940. aasta teisel poolel ja 1950. aastate esimesel poolel kirjutatud, lõpetamata jäänud ning alles hiljuti esimest korda ilmunud värssromaan *Tiit Pagu* stroofis Jaan Kross (vt Jaan Undusk, “Siberi eesti kirjanik Jaan Kross”. — Jaan Kross. *Tiit Pagu: Värssromaan*. (Loomingu Raamatukogu 1–3). Tallinn: SA Kultuurileht, 2020, lk 157, 160). *Toim*.

Eesti lugejal on kõnesolev “liikuvus” vägagi hästi näha olnud, ja see pole meie jaoks olnud “maa-alune vool”, vaid pigemini seesama alati tuttav ja igal kevadel jääkattest vabanev Emajõgi, millest kunagi üle käisid konkreetne Ivar Grünthal ja kujuteldav Ants Luuberg. “Ajalooline aeg” ei ole meie jaoks kadunud nähtus, vaid kaasaja eelkäija ja sigitaja.

See ei ole mõeldud etteheiteks Ivar Grünthalile, kui ma nüüd ütlen, et sinne lugeja lõpuks ometi kaldub võõristama seda staatilist vaatlusviisi, mis “Peetri kiriku kelli” läbib. Autor on küll ära märkinud vana Tartu lõpuaimused, kuid perspektiivi uue Tartu suunas tal pole — mõned pessimistlikud vilksatused rõhutavad perspektiivitust veel enamgi. Ants Luuberg ise on registreerija, sümboolset kaalu pole ka tema armastuste lool, mille psühholoogiline eritus enam valitud taustaga ei seostu. Ants Luubergi elu evolutsioonid oma individuaalsuses seisavad otsekui väljaspool aega; riivamised ja kokkupuutepunktid on ikkagi ainult välised. Võib-olla oleks värssromaan vanast Tartust saanud romaanim siis, kui Grünthal selle peategelaseks oleks valinud enda eakaaslase, kes sõjajärgset elu nägi lapse ja nooruki silmadega, täis aga kasvas Teise maailmasõja aja traagilistes vastuoludes? Selline ülesanne oleks muidugi olnud erakordselt raske. . .

“Ei ole kunstnikudel vaba tahet, ja ainult tehnika ei tee romaane,” kirjutab luuletaja ise. Ta on kindlasti kaugemale jõudnud eesti senistest värssromaanidest, ent kui ta inimeste ja nende aja seoseid lõpuni pole suutnud lahti harutada, siis on selle põhjuseks ilmselt niihästi “ajaloolise aja kadumine” ruumilises kauguses kui ka õigete otsade leidmise raskused sealsamas, raskused, millede laadi sinne lugeja alati ei tarvitse tunda.

Hannes Oja

KELLALÖÖKIDE MOSAIKPILDISTIK⁷

Ivar Grünthali “Peetri kiriku kellad” kannab kolmandat eesti värssromaanide järjekorranumbrit. Kui varemad ilmusid iseseisvuse aja stabiilses ja normaalses kultuurielus, siis äsjase teose ilmumine eeldab eriti suurt julgust, sest sellise eksklusiivse raamatu ilmutamiseks pidanuks olema suurem lugejaskond, suurem nautijate arv, kui seda vaimset väsimiseks võimeldab. Võibolla on see ikka veel edasi püsiv fanaa-

---

⁷Hannes Oja. Kellalöökide mosaiikpildistik. — *Meie Elu*, nr 35, 29. VIII 1963, lk 6.

tiline usk meie vaimse eksisteerimise vajalikusse, vaimse toidu vajadusse, mida just selletaolise teose puhul enam näeme väljenduvat.

“Peetri kiriku kellad” pole, vaatamata oma vormilisele lihvitusele ja rütmikusele, kiirelt ega kergelt allaneelamiseks. See on delikaatne mauspala, mille vormiliste ja keeleliste aptiitpalade meelitusel süveneb tee Peetri kiriku kellamängude mosaiikpildistikku. Ehkki romaani tegevus toimub ühe öhtu (12 tunni) jooksul, jõutakse peategelase karakteri igakülgselt valgustuseks üsnagi pikk arengukäik mitmekülgselt läbi näha, läbi tunda ja tajutavaks luua. Oma tämbrilt on teos koolipoisilikult elav, mänglev, humoorikas ja satiiriline, kuna vahelduvate vormide abil saavutatud rütm sisendab lugejasse omamoodi pingegi, kus tihti keele ja vormi meisterlik, pillavalt rikas käsitus tekitab imetluspause.

Luuletaja on tahtnud kujutada Tartut, selles vaimus ja sellisena, nagu seda tunneb põline, kohapeal sündinud noor, näidates nende elu ja arengut, eriti selle elu, kelle tähelennukas tõus viib laulu- ja naistemehena läbi Euroopa. Ometi on vormiline külg nii jõuline, plahvatuslikult stroofist stroofi kande, et sisulise arengu jälgimise jätab ebaselgeks või sõnademängu peidetuks. See eeldab tagasitulekut raamatu juurde, uueks nautimiseks, uueks lahtimõtestamiseks.

Ivar Grünthali luule on iseseisev mõiste meie kirjanduses. Nii jõulist, purskavat annet arenenud keelevaistuga omasid kord arbujad. Vahe on siiski. Sest arbujade vaimse ekstaasi vastu asetab Grünthal anatoomiliselt lahatavate tunderakkude funktsioonide mängu. Romaani 12 peatükki 124-ks alaühikuks jaotatuna jätavad mosaiikmaali kireva värvikülluse, millel on erakordselt kiirgav jõud, vaimsus lugejate aktiivselt mõtlema, tunnetama, imetlema ja nautima panekuks.

Eriti meeldiv ja maitsekas kujundus kunstnik Arno Vihalemalt.

Bernard Kangro

KOLME TUHANDE REALINE VÄRSSROMAAN⁸

Ivar Grünthali “Peetri kiriku kellad” on huvitavaim raamat meie viimase aja kasinas värsitoodangus, ka ilma selleta, et ta kuulub meil väga harva esinevasse žanrisse. See teos kergitab probleeme ja seda mitte ainult vormi, vaid ka sisu valdkonnast. Õnnestumise või mitteõnnestumise muljeid võiks, nagu tavaliselt, jagada ka siis, kui seda virtuooslikku teost ainult pealiskaudselt loed ja siis unustad, nii nagu see tavaliselt

---

⁸Bernard Kangro. Kolme tuhande realine värssromaan. — *Tulimuld*, nr 3, 1963, lk 206–209.

paraku sünnib. “Kellad” ilmusid välja rohkem kui aasta tagasi ja seega oleks raamat juba nagu langenud meil nii tavaliseks muutunud ajatolmu alla. Aga autori taotlus, ta ambitsioon, mis väljendub juba saatesõnas, sünnib sedagi erakordsust tähele panema ja samaga vastama. Vahele öeldes: Värssromaane on meie kirjanduses äärmiselt vähe ja saatesõnu oma luuleraamatule kirjutasi omal ajal ainult Gustav Suits ja Valmar Adams. Ja needki said suurema tähelepanu osaliseks kui raamatud ise.

Nii alustamegi siis sellest — saatesõnast.

Ennäe, teose sünniloo dramaatilise alguse ja selle pika ajaloo pakub autor lahkelt ise ja seletab selle veel pealekauba ka arstina ära. See ainst üleolev üleolematus on kiskunud mõnegi skeptiku suunuruga mügele ja raamatule enesele kahju teinud, aga minu arvates pole seda siiski põhjust pahaks panna. See eessõna kuulub omamoodi teose juurde. See viitab isiklikule nabanöörile, sügavamate tunde kihtide olemasolule tegevuskohas, aines ja elufilosoofias. Võiksime ju oletada, et ükski kirjanik ei hakkaks pikka teost kirjutama talle täiesti ükskõiksest ainst, aga teiste sama tegevuskohta kasutavate autorite diskvalifitseerimise hakkamine kuulub juba nagu teose enese külge, see muidu põhjendamata armukadeduse puhang p e a b olema ettekavatav. Sest egas autor muidu teeks Hindrey ja Lutsu taaralinlasteks, ainuõigeteks ristija-johannesteks. Ei ole usutav, et autor nii lühinägelik oleks uskudes, et see poolik tõde ta teose iseloomustamiseks muud juurde annaks kui eneseirooniat. Nii et eessõna peaks kuuluma omaaegse “autoriproloogina” teose ette kui sellega orgaaniliselt seotud osa. Võtamegi seda ausalt sellisena.

Autori nägemus Tartust, ta “hüpnagooniline hallutsinoos” sõduririvis on kahtlemata dramaatilisem kui teose peategelase Ants Luubergi mitmekihtne nimesümboolika, kui “kellamäng” ja naiivse võitu kujutus teatrist. Eessõna järgi peaks nagu järgnema miski muu — Ivar Grünthali enese poeetiline nägemus oma armastatud kodulinnast, nähtuna päris lähedalt ja vist isegi minavormis esitatuna. Selle asemel näeb autor vaeva kellegi A n t s u eilse ja tänase eluloo selgitamisega, ühe koondkuju püstitamisega ja tantsitamisega Peetri kellahelina saatel (millel pole palju sidet sisuga) läbi kolme tuhande värsirea, mis koondatud keerulistesse ja artistlikesse stroofidesse. Ants-pois on koolipidult saanud teatrimürgi süste ja Li Lendva nimeliselt näitlejatarilt (patuselt õpetajaproualt pealegi!) viljamaigu suhu, õpib lauljaks, saab kuulsaks, tuleb tagasi kodulinna. . . See konstruktsioon mõjub ebaotstarbekohasena tünase Tartu demonstreerimiseks. Igatahes oleks saatesõna põhjal nagu oodanud G r ü n-thali palju “rohelistamat” kui L u u-bergi “luist” kaju.

Aga see etteheide on ainult nii möödaminnes ja nalja pärast visatud. Teos on huvitav niigi. Ja jätnud Tartu peamiselt teose geograafiliseks taustaks, vaatame pisut selle noore Kaval-Antsu küüne alla.

Ants Luuberg, Peetri kirikuga ainult oma isa kaudu seotud noor-mees, käib Treffneri gümnaasiumis, Kõrgemas Muusikakoolis, teeb laulumatku Austriasse ja Itaaliasse, mängib koolipoisina “Pisuhännas” ja laulab kuulsusena “Vanemuises” Schuberti (“Kus Schubert külmast väriseks / Ants säras naeratuste vinas” lk. 162). Ta on oma Li L e n d - v a l e lapse teinud (“Viis kuud nad olid proovind uimi / tol vaba armastuse lahel...”) ja “Ei tule pähe inglitegu / kui ema eluröömsam isast” lk. 78) ja võtab selle sohipoja romaani eelviimasel leheküljel omaks (“Ants-Õnnelik täis õrnust nõudis: / — Kus on mu väike nõgikikas!”), omaaegne koolipoisi-unistus Mai P r i i u s (kui seda nimele sümboolikat nii ees poleks!) on jahtunud: “Arm ei ole minu ala / silmapiiril meditsiin” (lk. 123), sest “külmalt võttes lemmeulmi / hinge varju-paik on hang”. Autor ise ütleb eessõnas kainelt: “Hingeelulisele pinnale olen joonistanud armastuse kolmnurga...” — Niisiis romaaniks sobiv vana äraproovitud “kolmnurk”.

Aga vähe sellest! Kuuleme, et: “Kompositsiooni tõeliseks teljeks — kellad, kui neid lüüakse(,) liiguvad ju ruumis ringikujuliselt — on aga relatiivne aeg” (lk. 7). Saame teada, et “see tiirlemise neljas dimensioon võrdub romaani sündmustiku kestvusega”. Selle tiiru pikkus olevat 12 tundi, vastavalt sellele on teos jaotatud 12 peatükki, sisaldab 124 üksikosa, mida võiks üksikluuletuseks nimetada. See kellalöömise vormel öeldakse olevat rangelt matemaatiline, vormi variatsioonid olenevuses sündmustiku kombinatsioonide ja “tegelaskonna permutatsioonidega”. Siis on autor veel asja võtnud “kampanoloogiliselt — kellahelistus-teaduslikult”, “värsitehnilises osas tahtnud matkida matemaatilisel musitseerivat inglise koolkonda”. — Keeruline lugu!

Nagu eeltoodust näeme, seisab hallutsinatsiooni, tahte ja väljaarvestuste taga autor, aga mitte too trefneristist Ants-poju. Ants liigub ainult kellamängu taktis tosin tunde hommikuse peaproovi lõpu ja õhtuse esietenduse lõpu vahel. Aga veel rohkem saame teada, mis autor oma raamatuga on kavatsenud: “Inimliku teadvuse võrratus seisab just võimes sulgeda astronoomilises ulatuses kadund ajaloolist aega mikrokosmilistesse mõtteühikuisse” (lk. 8). Autor arvab, et niisuguse mõõdupaelaga “teadvuse hüppelist ja selle tõttu näiliselt keerukat voolu” jälgides “ei oleks tarvis “Kellade” laguunides eksimist karta”.

Jaa — kui niimoodi varustatuna ja hoiatatuna alustad seda “neljanda dimensiooni” tiirlemist, komistad siiski peagi värsitreppidel. Pole ka ime: värsid on liiga head selle Antsu tavaliste elamuste edasiand-

miseks, liiga keerulised ning artistlikud “inimliku teadvuse võrratuse” tabamiseks. Astronoomilise ulatuse “mikrokosmilistesse mõtteühikutesse” sulgemise katse oleks ehk vajanud hoopis võimsamat ringkäiku (tuleb meelde H. Martinsoni “Aniara”⁹) kui Antsu türlumine kahe naise vahel koolipoisisilmade läbi nähtud tunases Tartus.

Tervitan kõigest jõust aga Grünthali julget sihiseadmist, ta südikust, ta suuremõõtmelist kavatsust anda midagi väljaspool lohakat värsilillutamist ja realistlikku proosa-jahvatamist. Ta värs on täiesti Aniara-teema tasemel, ta otsisklev mõte kompab kaugusi (kahjuks küll veidi võõrapärases sõnastuses!). Aga talle on vist saatuslikuks saanud ta konstruitud ning ikkagi lihtne peategelane ja selle teose jaoks liiga tavaline “romaan” oma kolmnurga ja ka vanade teatrikulissidega, mille taha autor oma poeemis värsitegijana pole suutnud usutavalt vaadata. Kerkib mõte, et mis oleks juhtunud siis, kui Grünthal selle loo oleks proosas kirja pannud. Tal oleks võib-olla tulnud maadelda klišeelisusega ja käestpudenemisega selle kolmanda linnaosa lihtsast kodust kunstikõrgustele pürgiva mehehakatise seasmise arengu jälgimisel. Võib-olla oleks saanud sellestki huvitav “romaan” hea rutiini juures, kuid seda kirikukella kõrget sümboolset kõla üle vaimselt erga ning iroonilise kadunud Tartu oleks olnud küllaltki igerik tabada isegi proosas. Mis aga siis veel raskes salmivormis, raudriidelises sonetis! Ja üldse — teema ning filosoofia, tegevuspaik ning aeg oleksid vajanud üht story’t, mis oleks sisaldanud kella-sümboolika suurust ja reljeefsemat kuju, mitte koolijütsi-operetikangelast. Arvan, et selles peitub teose Achillese kand.

Aga see saavutus, mis siiski on antud, ilma soovita (Kellele palju on antud, sellelt nõutakse rohkem — teame ju!) parema järele? — Ka

---

⁹Rootsi kirjaniku Harry Martinsoni (1904–1978) 103 laulust koosnev ulmeline värsseepos *Aniara* (Aniara: En revy om människan i tid och rum; 1956) räägib tuleviku kosmoselaevast Aniara, mille pardal on 8000 põgenikku, kes evakueeruvad tuumasõjast saastunud ja tühjaks jäänud Maalt, et jõuda uude koju Marsile, kus inimesed juba elavad. Kohtumine asteroidiga kallutab kosmoselaeva kursilt kõrvale ja see jääbki lendama maailmaruumis, pardal olevad inimesed aga surevad 24 aasta jooksul üksteise järel. Eepose sisuks ongi kosmoselaeva elanike püüded ellu jääda ja oma elu korraldada, nende katsumused, lootused ja ahastus. Põhiliselt selle pessimistliku ja hoiatava antiutopia eest sai Martinson 1974. aastal Nobeli kirjandusauhinna. — *Aniara* on Ivar Grünthal ise eestistanud laulud 10–13 ja 73, vt Harry Martinson. Katkendid poemist Aniara. — *Mana*, nr 2–3, 1960, lk 82–86, www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:279446/250797/page/16. *Toim.*

see on piisav. Kordan veel, et “Peetri kiriku kellad” on meie huvitava-
maid värsiraamatuid üle hulga aja. Ja seda ka ikkagi sisuliselt — antud
piirides. Et autor on teadlik teose sündmustiku koe ja lõnga kompli-
teeritusest, näitab ta vahelugemine, mis on asetatud viienda ja kuuenda
peatüki vahele. Seal lastakse *Kriitikul* öelda:

Mis jutt see on – ei jälgegi intriigist,
mees läheb metsa nagu tuisku saan,
vorm sisu muserdades loobub viigist,
Ants keeldub kasvamast kui Peter Pan.
(lk. 82)

Sellele vastab kursiivis *Poet*:

Kunst olgu võimatuse usulahk,
kus Hämarik on Koidu kõrval helge
ja saagapunasega värvuv tahk
saab ehitusekiviks ebaselge.

Tund-tunnilt hargnev aeg end kerib telge,
kus keisrimantliks teoksil linnunahk.
(lk. 82)

On ilmne, et siin vilksatab võti. Sellega avada poemi kiristu põh-
ja peidetud rikkusi pakub naudingut kahtlemata neile luuleharrastajale,
kes ei põlga mõtlemist ja autoriga kaasasammumist. J. Kärneri “Bianka
ja Ruthi” taoline pastelne värssromaan see sugugi ei ole. H. Visnapuu
“Saatana varju” välise tausta kohmakat maalimist see ei matki. Ärkus-
aegse lüürika otsijad ei oska palju peale hakata säärase kompliteeritud
luuletusega nagu:

Tolmub aeg kui pudipadi
tagurpidi käinud poes:
Tantsi, tantsi unehudi
mälestuste tugikoes.

Soomusrõngastele hõnga,
hõõru haljaks roostekiht,
klopi puhtaks teraslõnga
elu sädet juhtiv viht.

Kõrgepingest üleemeelik
keravälku viskab vool,
silmast maha jookseb seelik,
pihakoht kui niidipool.

Inimsavi vooliv taie
tõstab pääd kui jäässe raid,
Antsu tuurast purskab Maie
rüpest merepisaraid.
(lk. 120)

Aga kogu raamatu 162 lk. pakuvad ka vähem komplitseeritumat kui eeltsiteeritu, sisaldavad plastilisi ning lüürilisi pilte juba esimestest ridadest peale:

Koit hoiab kellatorne pihul,
suits läbi käte vajub maha,
laastkatustele veretab,
tsinkplekki aga siniaha
võrkkile jätab, ussinaha,
ja uue päeva roosal ihul
silm laugudeta eretab.

kuni lõppstroofini:

Ja ainult see, kes elu mündis
ei eraldanud võltsist õiget,
liig noor veel tähenärijaks,
see kuulis Peetri kellahõiget. . .

Troobileiutamises ja riimiosavuses ei ole meie autorile võrdset tänases eesti luules. Tarvitseb ainult mõni lehekülj juhulikult lahti lüüa ja haruldasi riime pragiseb vastu: sandimasinad — heanõu-kasinad, “Kur rat võtkus!” — nõtkus, tädisust — hädisust, vutt-vutt-vutt — hiireklutt, “Kaputt!” — laubajutt, lamas — ükstakamas jt. Selles on alverlikku tai-durlust, suitsulikku keerukust ja mitmetähenduslikkust.

Aga siiski Grünthali troopide ja käänakute all oleks nagu mõni gramm rohkem kui vaja treenitud oskust. Kui see oletus vastab tõele, siis on loota, et autor ükskord leiab tee lihtsuse juurde ja päästab oma poeetilise maailma liiga keeruka sõnakoe alt vabaks, loodame, et seal all palju leidub. Et seegi oletus nii on, näitab kas või IX peatükk (nr. 83–88) oma nelikridade ja XI (nr. 101–118) oma sonettidega.

Arno Vihalemma kaas on originaalne ning sümboolne, siiski veidi rõhutatult abstraktne ning kõle. Ivar Grünthali raamat on veidi soojatoonilisem kui kaanelaikude terav punane.

Ants Oras PEGASUSE TÕKKELEND¹⁰

Tartu, Tartu olemus, Tartu vaim ja õhkkond, nii nagu need olid kujunend kolmekümnendail aastail, ajal, mil iseseisvuseaegne vaimne elu oli saavutanud oma kõrgeima intensiivsuse ning juba oli ülikoolilinnal jõudnud vormuda uus, ka oma tippnähetelt eestipärane, omade traditsioonidega ilme, on viimasel ajal hakand endisest suuremal määral huvitama meie pagulaskirjanikke ja -poeete. Bernard Kangrol on sellest parajasti valmind terve proosatriлогия. Nüüd on ka tootlikem meie diaspora poeetidest, kel see teem juba varemalt on esinend, pühendand Tartule pika poeemi, lähenedes asjale vähem akadeemilisest küljest. “Peetri kiriku kellades” tahetakse anda linna sisevaade, pilt aspektidest, mis alles ülikoolieas tartlasiks hakanuil paratamatult jäid pisut võõraks: kooliõpilasist, kohalike pärisnoorte elust-olust ja olemusest, nende armumisist, püüdlusist, sekeldusistki, arengust, kitsa vaatepiiri laienemisest, kodusest ja ka veidi avaramast seltskondlikust tegelusest ja tegevusest, nii pürjerlikus kui ka boheemsemat laadi ümbruses. Arenguromaani taoliselt kavandet teos laseb päätegelasel kasvada koolipoisist meheikka, viib selle muusika ja naiste harrastaja välismaale, teeb temast rahvusvahelise lauluvõistluse staari, toob ta juba euroopaliku oreooliga tagasi sünnlinna, mida ta nüüd näeb mitmeti uues valguses, laseb tal end naiste vahelt läbi manövreerida ja lõpuks teeb ta perekonnapääks, kelle puht-kodanliku soliidsuse kohta küll võib jääda mõningaid kahtlusi. Seda kõike näidatakse vahelduvasse miljõesse viivate stseenide kaupa, kiiresti muutuva pildistikuna, intellektuaalsete, esseistlike, humoristlike

---

¹⁰Ants Oras. Pegasuse tõkkelend. — *Mana*, nr 3, 1962, lk 223–225; Ants Oras. *Kriitiku külastäik*. (Luulekool IV.) Koost. Hando Runnel. Tartu: Ilmamaa, 2009, lk 498–503.

ja satiiriliste kõrvalvalööridega, nobedavaimuliselt, siia-sinna haaravate põigetega, alati laetud, pingelises stiilis.

Sündmustikult — kui seda õieti olen kujutand, sest mitte alati ei ole see väga läbipaistev — on see siis õigupoolest realistlik romaan, teosuselt aga siiski midagi muud, vägagi *sui generis*. Mõnes suhtes meenutab see Betti Alveri värssnovelle ja -novellette, kuid Grünthaliga võrreldes on Alver neis tõis üpris otsejooneline realist — elav, terane jutustaja, tujuküllane, kuid kindlapiirdeline, värsivormide valikultki põhiliselt lihtne, järjest sädelev, tulevärgitsevigi, kuid üsna pingutusteta jälgitav. Temaatikas, miljöös, satiirilises tooniski on tal Grünthali omadega palju ühist, kuid meetod on ortodokssem. On üllatav, kuivõrd lüürik Alver nende värssjutustuste enamikust on peagu täiesti välja lülitanud oma mitte just komplitseerumata lüüriilise mina.

Ivar Grünthal ei ole oma uuest teosest välja jätnud ühtki oma muu luule komplikatsioonidest. Ta on nad kõik sisse pannud, koguni kuhjaga. Teda on alati veedelnud mõttemäng, riimimäng, teksti üleküllastamine assotsiatsioonidega, kiired floretilöögid, millele sekka vahel raskelt ja rabavalt võib mütsatada ka massiivsemate relvade hoope. Seda kõike ta on tavaliselt osand mahutada konservatiivselt kindlajoonelisse stroofistikku, enamasti mitte väga keerulisse. Ka seekord peab ta rangelt kinni kindlatest vormidest, kuid ta on suurele osale oma teosest leiutand uue, väga nõudliku, käärudega stroofi — säärase, et ka sellel meie luule riimitaidurite tšempionil on tulnud mängu panna kõik oma keelelised ressursid, seda enam et ta peagu täiesti on hoidund kulund riimidest ja fraseoloogiast. Ta on endale meelega loond tingimusi eriti raskesti sooritetavaks keeleliseks tõkkejooksuks.

See on huvitav stroof, struktuurilt elegantne, omaette täiuslik organism, millel aga pikema, eriti jutustava poemi jaoks näib olevat mõningaid puudusi. Oma vahedalt meeldejääva vormiga võib see sagedasel kordumisel hakata mõjuma monotoonselt, sest väga palju sisevariatsioone see ei võimalda, nagu seda teeb näiteks “Onegini” stroof. See on liig endas piirduv, lõikab teksti teravalt tükkideks, ei lase end eelneva ega järgnevaga kuigi kergesti siduda. Ühtlasi see otse sunnib päale sõnalist akrobaatikat ega anna lugejale vajalikke puhkuse momente, seda ajutist pinget lõtvumist, seda pooltoonide atmosfääri, mida vajatakse intensiivsuse maksimaalsete tõusude eel. Iga üksiku stroofi puhul jääb põnevusega ootama, millise julge hüppega autor enda loodud tõkkes ületab. Et ta neist üle saab ja et ta seda teeb virtuooslikult, selles ei jää lehekülje-paari lugemise järele enam mingit kahtlust, kuid huvi kipub suunduma pigemini poeedi virtuositeedile kui sellele, mis ta ütleb.

Virtuositeet ise on haruldane. Kolmas ja seitsmes — stroofi viimane — rida riimivad alati kolmesilbiliselt. Üks riim käib läbi kolme siserea. Esimese reaga riimib eelviimane — pärast neljarealist vahet, mistõttu riim peab olema väga meeldelõikuv, mida see peagu eranditult ongi.

Vaatame paari stroofi: —

Li vaikib, vastusega kimbus,
kuum puna värvib kaamet palet,
põu vasardamas õhuta:
— Kas noormees räägib tõtt või valet?
Kuid põse põletades alet
ta pihta palavikku imbus,
pää ringles vererõhuta.

See on õige selge, kujukalt kirjeldet situatsioon. Väljend “põse põletades alet” võib mõtleva panna, kuid sel on värskust ja originaalsust. Nüüd edasi:

Hoo tõstes kiike üle võlli
neid sammasseisu paisand kiirus
toond tähti alla noppima.
Ning selles hingematvas tiirus
tõtt välja selgitades siirus
viib viigilehti, häbipõlli
ja süda hakkab kloppima.

Siin jääb juba natuke pikemalt mõtisklema. Midagi on tõesti toimumund “hingematvate tiirude” hoos, aga mis nimelt? Jälle saab varsti olukorrast aru, kuid enne peab mõte kaasa tegema mitu ringi, täpsalt nagu kiik. Efeksus ei jää saavutamata, kuid peagu rohkem kui sisu hakkab põnevust tekitama viis, mil autor — siin just akrobaatikat kirjeldamaski — oma keerleva kiige lõpuks suudab seisma panna ja mil kombel ta mõtte- ja riimiotsad kokku viib.

Igatahes teeb ta seda — läbini treenit, demonstratiivse osavusega, nii suurega, et pakub tõelist naudingut. See otse purskav taidurlus kisub kaasa, kuigi mõne hetke pärast paneb hinge kinni — läheb raskeks sellega sammu pidada. Ja kui poet siis mõnes pääütikis ajutiselt oma stroofist loobub ja tarvitab vähem ilmsesti rafineerit vorme, tekib puhkusetunne, kuigi mõtted ja riimid ka neil kordadel jätkavad elavaimat

tantsu. Isegi kui terve pikk päätükk koosneb otsast otsani sonettidest — ehituselt ehk veelgi raskemini käsiteldavast vormist kui Grünthali omailoodud stroof —, on jälgimine kergem ja koguhuog suurem — siin küll erilisel põhjusel. Ainele lähenemine on siin teine, vähem jutustav, vähem pidevat jätkumist nõudev. Iga sonett tõesti eksisteerib omaette ühikuna, kuigi see temaatiliselt kõige muuga on lähedalt seotud. Päätükk ongi siin luuletuste sari, pideva ahela mõju on siin vähem vajalik. See on reisipäevik, vahelduvate, kaleidoskoobiliste, olgugi kogupildiks koonduvate muljete registreering, mida seob neid märkiv mina, selle subjektiivselt avalduv individuaalsus, mis tõesti vahel pääseb otse suurepäraselt mõjule. Eriti oma satiirilised registrid saab autor siin lahti võtta viisil, mis ei teeks Heinelegi häbi:

Fiaakreid reas ja traavleil sabapatsid
on peenemad kui need, mis jaama töid
Ants-poisi Tartus. Vurled kaiäärt katsid,
seas lõbunaisi neitsi kõrval nõid.

Kõrk kutsar hõikas vist — alt ära, matsid!,
veel sõitja silmad jõega kokku jõid,
siis näitas piitsavars paleed, kus natsid —
me Millimetternichi mätta löid.

Just aasta eest. Ja nimed kui Planetta,
vürst Starhemberg või Schuschnigg, major Fey
ei suuda hua äärel rahvast petta.

Das Lied ist aus. Das Spiel ist nun vorbei.
Juriidiliselt pole miskit tetta,
kui aeg on Austriale öelnud ei.

Samasugust satiirilist taset saavutab autor selles osas ja ka mujal õige sageli ja suudab seda ületadagi. Ning ta teeb seda täie spontaansusega, otsekui galopeerides oma rikkariimilistel, ilmekatel, plaksuvatel värssidel. Siin on meie luules toimund midagi uut, see kahmab ja haarab üliaktiivselt — see sihhib ja laseb, ja lask lasu järele läheb täppi. On ju ka möödalaske, kuid tabamuste protsent on suur.

Tuleb vist möönda, et jutustusena see poem pole päriselt kujunend. Kuid see on imponeeriv jõu demonstratsioon. Osade kaupa uurin ja loen seda kindlasti veel palju kordi. Selles on elektrit. Ning keele- ja värsitehniliselt võib igaüks sellest midagi õppida, kuigi raske on kujutella, et

keegi seda tervikuna hakkaks jälgendama. Vaevalt suudakski seda keegi — see on nii läbi ja läbi grünthallik.

Mõni vormidetail siiski häiris mind. Autor on — nagu oma endisteski värssides — väga kaugele läind genitiivi postponeerimisega, vist peamiselt soome eeskujul, unustades, et meie genitiiv on tihti hoopis raskem eristada nominatiividest kui soome keeles. Vahel ta sellise postponeeringuga koguni pöörab liitsõnade osad pahupidi, näiteks järgmises reas: “Nad tulid öösel, kaasas auto prahi”. Mõista, mis see on? Kas “nad tulid ühes autos oleva prahiga”? Või veidi puhtamalt “prahiautoga”?

Siiski — ergutav, virgutav teos sellesse nii rohkesti vooland aktiivse energia tõttu. Lugu ise ütleb meile vähem ja päälegi sagedasti jääb vaid pooleldi tajutavaks, kuid väga andekas autor on saand ennast välja elada, oma saltomortalehimulise peegasuse tõesti kappama panna. Seda tempot, seda temperamenti, seda tõkkelendude julgust näeks meeleldi mõnel teiselgi meie nooremal põlvkonnal.

Paul Reets

TUJUKUSED EHK VISAND ÜHE VÄRSSROMAANI SISULISEST KÜLJEST¹¹

Värssromaaniga “Peetri kiriku kellad” on lugemislauale harukordselt ainulaadne raamat saabunud. Kõne all olev lugulaul on tõsisem, kui seda välisest sujuvusest, sõnade ja värsiridade sädelevusest oodata soovi- me. Selle raamatu sisu on palju kibedamalt tõelisem, palju otsesem kui see meeldiv saab olla. Ehk nii, et laitmatu vormikuue all lüüakse seal peategelase mõtetega südame hoopis teisi lööke, hoopis teise rütmiga sellest, mille kuulamisega nii väga harjunud oleme. Harjumus on meie teine mina, tihti tugevam kui kõik muu meis kokku. Harjumus rahustab. Harjumus uinutab, saabki pärisomaduseks, koos vaikse enesekiitusega. Sellist seitsme venna unekorinat kipub rahutuks tegevvalt ärritama haua-kaevaja poja, Ants-Hans Luubergi elulugu. Õieti küll ühel tähtsal päeval tema vaimusilmade ees liiguvad pildilood — iseene elust. On selline asi võimalik? Vastus tohiks jaatav olla, ka Hans Luubergi taoliste kujude elus esinemises. Miks mitte, kui ahvist arenes inimene, miks ei või inimesest Hans Luuberg areneda. Või tuleks siiski, ja mitte ainult siin, sõna arenema asemel hargnema kasutada? Ja hargneb nõnda kõne all olevast jutust mitte ainult realism, see meie suure leina objekt,

---

¹¹Paul Reets. Tujukused ehk visand ühe värssromaanis sisulisest küljest. — *Mana*, nr 3/4, 1963, lk 180–184; Paul Reets. *Hinge roppus ja vaimu õis: Kogutud kirjatöid*. Koost. ja toim. Jaan Undusk. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2019, lk 318–323.

vaid meile meie keeles ja meie meeles ennenägemata ülirealism. Selline realism — see tohiks ainulaadsus olla, ka ebameeldivus ja mitte ainult meil.

Inimese hinge, sest hingest on jutt ja mitte sugugi Ants Luubergi välisest ja maisest elukäigust. Värssromaanis toodud päeval peategelane Luubergi Ants vaatleb end ise, aga peagu täiesti ebateadlikult, pigemini küll, et möödunud aja elamused kerkivad ise ülesse, ilma otsese mälu ja täpsest kronoloogiast kinnipidava mõttetegevuseta. Ants ei päri aru ega seletust, veel vähem tröösti või tuge õhtusele otsusele, milline, nagu näeme, nagu iseenesest sülle kukub. Ants laseb mõtetel vabalt joosta, mida vabamalt seda tugevamalt ja seda vähem oleneb kõik ratsionaalsest tahtest. Sellest siis, et tegevus s.t. ülesse kerkivad mälu pildid ei ole ega saagi olla kindla suunaga või kindla loogikaga järjekorras, nagu nad seda memuaarides näiteks on ja olema peavad. Ants ei mõtle möödunu üle, Antsu minevik mõtleb Antsu üle. Antsu hinge arutab Antsu ennast, mineviku peegelpiltidena. Selline hinge perspektiiv, jaapanlikult ülevalt põigiti alla vaadates, annab iroonilise üldpildi, kus kõik möödunu ühe korraga, külg külje kõrval nagu peopesal lamab. Imeline küll, ka vaataja Ants on ise seal, näiliselt rahulikult liikudes, just nagu olevikus, kõige möödunu seas.

Muide, ka pime keskaeg on sellist hinge perspektiivi kasutanud, just vagalugude selgitamisel, nähtavale toomisel, sest teisiti ei saa vagadust, samuti mitte kurjust, lagedale vedada. Vagadus ja kurjus, need on ju hinge maa-alad. Kaunidus ja ilu ei evi siin mingit tähendust. Kui laulja, kunstnik seega, võiks Ants olla kaunishing, sest oli olemas selline mõiste, õieti küll ainult sõna, ehk mõisteline valeraha, mida kunstitegelastele ohtraks kiituseks näpುವಾಹಲೆ surutakse. On aga inimese hingega nii, et see kõike muud on kui kaunis, mis muidugi mitte inetust ei pea tähendama, ainult seda, et tavapärasel kauniduse ja ilu mõistetel hingega mitte midagi pistmist ei ole. See seletus selleks, et hingeromaani asemel kunstniku romaani otsida ei tule.

Kuidas aeg hinge kaunimaks muudab, ellik hoopis ära murrab. Ja juhtus Ants-pojaga nii, et noorukina hinge sootumaks unustas, kõige välise ja kunstilise ilu arvel. Kunstsiidist okasroosike näpುವಾಹಲೆ, see ongi kõik Antsu ilu; ka tõsidus kadus, jäi irooniline naeruväärsus. Seda juhtub, ning Antsu kunstnikukutumus oli eelkõige ja ainult edukuse ja kuulsusrikkuse karjäär, kus sisemine sära välise vastu ümbervahetatakse ja kunst kuulsusele vahendiks saab. Kunst olla ajatu, kuulsus ajalik. Antsu juures ajalik võidab ajatu, ja nõnda aeg murrab hinge, jättes hingitsemise — mis ju siiski hingematukesena edasi püsib.

Kus asub kadunud aeg: hinges, vaimus või mõttes? Kui mitte neis, kus siis? Aja mõistet saab lihtsustada, mehhaniseerida ja ratsionaliseerida, aega ennast aga mitte. Tund ja päev on mõisted, aja verstaosid, mida hinge aeg kergesti naljaks võib teha; ühe tunniga, ühe päeva jooksul kangastub silme ees möödunud aeg. See tohiks erinev olla mõningast jõudetundide mälestuste kerimise lõbust, kus tahtega möödunud aega rehitsedes kõik siiski enam-vähem meeldivalt ratsionaalseks jääb. Et algkoolist mõtled enne kui keskkoolist, kus mõte kindlasti parandab ja võtab omaks õiget järjekorda, teatud võimaluste piirides muidugi. Kui aga hing ise kadunud aega esile kerima hakkab, pole seal meeldivuse ja kauniduse jaoks mingit garantiid; filmimees hing teeb seda sellise andumusega, et ta ausustki pahaks ei saa panna, pigemini haarab meie mälusilma mingi objektiivsuse ja neutraalsuse tunne, uudishimugi. Elamused saavad uuesti elamuseks, ja ongi nii, et tähtsaim osa kadunud ajast on talletatud hinges — vaim ja mõte on tihti ainult tsenseerivad.

Mis küll kutsub ja miks kutsutakse kadunud aega esile, või tuleb ta ise, kutsumatult? Näib ainult, et kutsudes. Päriselt tuleb kutsumata, nagu ta vend uni, alati ise tulemas, kui ta tulijaks on. Päevane unenägu, hinge päev. Ja miks mitte, kui on olemas hinge ööd. Kadunud aeg on alati meie ümber, nagu surm, see elu kannupoiss, alati valmis ristteedelt üle aitama. Aeg annab aru, midagi taolist juhtub siis Antsule, sest olles üldine ja ebaisiklik on aeg ka midagi teravalt isiklikku, ainult meie oma ja just selle nii imeliselt mitte-kaduvalt kaduvas osas. See ongi raamatu tiitlik. Peetri kiriku kellad, sest kui surm vikatimees on, miks ei või aeg ise Antsule Peetri kiriku ülemkellameheks olla! Kõigea harjub, värskle hauaküngas enamusele meist toob pisarate mälestusi. Ants Luubergile on hauaküngad ja kellahelin leiva, elatuse ja koolirahaks. Haud, siinse maailma lõplikust lõplikum siht, kui see raha toob, kuigi kasinalt, miks siis teiste sihtidega samuti ei ole? Laululava näiteks, see kuulsuse ja vihtumise podium. Kuldkõri ja kuldvihm, eks needki käi koos. Ongi nii, et Peetri kiriku kellad, millede helin teosest alatasa läbi käib, Antsule üsna proosalised raha teenimise kellad on. Kõrvale jättes kõik kõrgemeelsuse polegi nii naeruväärne too Antsu maailmavaade, vaid hoopiski tavaline, edukust arvesse võttes ka ülesehitav ja positiivne.

Mälestus on siiski alati noor, ka on ta suur meelitaja ja toores valedaja. Kadunud aeg on meil alati külaliseks, vajalik nagu südame löök, ei kuulegi teist, ei pane tähelegi, loomulik kui viis sõrme ja kümme küünt. Teadlikkus kadunud ajast on mälestus ja kui Ants Luubergi hing Antsu ennast ülevalt alla vaatab, viltu vaatevinklist vaatleb, ka see peab vähem või rohkem teadvusest läbi käima. Kes kadunud aega päris puhtalt kätte tahab saada, sellele saab tahe meelitajaks. Salasooivid, meie tahtegude vallasvanemad aina aitavad, et vördjate ja pärislaste vahel mingit

näilist vahet ei oleks. Inimene arvestab mälestusi, sest et need igavesti nooreks jäävad. Mälestustes on ta lapsena laps, palju targem ja ilusam müüdugi kui laps olla saab. Mälestustes on inimene edasi noor ja kaunis, hoopis tarmukamalt ja sujuvamalt kui päriselt mõeldav oli. Jah, tihti ei aita ka soovide hoolitsemine, siis on abimeheks unustamine, mida saadab võpatav küünilisus. Küünilisus on nuga, millega ebameeldiv mõttest, mälust, mälestusest halastamatult läbi lõigatakse. Kelle hingerahu seegi päästa ei suuda, peab iseenast peenelt meelitama, toorelt valetama, iseenese mälestuse kaudu.

Harjutamine teeb meistriks, mitte üksnes laulja Antsu, vaid ka enesele valetaja. Nõnda siis, kus Antsu vaatlev Antsu hing vastutahtmist võpatab, nagu hobune kaamelit nähes, seal on ühe- või kaheküüruga vale neljal jalal ringi jooksmas.

Oh häda! Süütu koolipoiss nurjatu naisterahva küüsis: Ilma suurema ilustuseta kerkivad Antsu silma ette tema koolipoisipõlve ajapildid. Õigegi loomutruult koolipoisi žargoonis, nooruki elukartusest kantud bravuurse vaprusena. Mälestused tähtsast ajast, mil nudipea sarvekandjaks sai, kael esimest korda seletamatust uljustest looka tõmbus ja häälepaelad seni üldse tundmatuid häälsusi omaks hakkasid võtma.

Turtsakad kooliplikad olid toredad, nende aimav teadlikkus süütu koolitüdruku põlle all oli siiski erinev kogenud naise pehmusest. Kunsti nimel tehakse palju tegusid ära ja sinna kauni kunsti sildiga pehmesse pesasse asuski laululind Ants oma õnnetult-õnneliku saatuse näpunäitel pesitsema. Esimese armastuse reaalsus, esimese armastuse küündimatus ahasusega punutud, ja kus ka Lord Fauntleroy¹² võidurikas siia maailma tekkimine ei mingit otsustavat lahendust toonud. Koolipoisile jääb ka lapse sigitamine raamatukaante vahelt õpitava teadmise sarnaseks, milline alles täielisemas eas oma teoreetilise iseloomu kaotab, ümberpöördu maksma hakkab, et tõelisusest tuleb teooriat juurida ja mitte teooriast tõelisust.

Mina olen kuulus laulja on Antsule alaliselt võluv vigur, millega ta imenobedasti oma kadunud aja ebameeldivustest võitu saab. Selle läbi saab ka tagantjäreli mõõdetult Antsu turbaraba ajastu, ehk küll mitme-

---

¹²Vihje Ameerika kirjaniku Frances Hodgson Burnett (1849–1924) jutustusele *Little Lord Fauntleroy* (1886); eesti k *Väike lord Fauntleroy*. 4. tr. Tallinn: Eesti Raamat, 2008. Vrd ka: “On võsu võrsumises väärust, / siis on see vanemate teene, / kes oma last ei karjata. / Lil aga oli kindel veene: / — Käomunast Fauntleroy teen peene. / Noor lind, kui ööbik täitis määrust / sai kiidu kõrval sarjata.” (Ivar Grünthal. *Peetri kiriku kellad*, 122, lk 157.) *Toim.*

ti napi, aga siiski põhjendatud osa. Kuulus laulja on samavõrdne suure kunstnikuga, nii Antsule kõige pealt kui ka laiemale publikule. Kuulus on õiglane tasu suuruse eest, et ka muid võimalusi esineda võiks, nagu seda kuulus ilma kunstilise suuruseta on, ei tohi ega saagi Antsu südames eksisteerida. Laulja kuulsust on ta püüdnud, selle ka saanud, veel puudub viimane löök, kodulinna rahvast põlvitamas näha. Kuna laulja prohvet ei ole, on see viimane löök ka kergem löök. Kahtlus siiski jääb, mitte iseenese kui kunstniku suurusest, vaid olles laulukunstnik — mida veel?

Mida veel? Loomulikult saab (vähemalt sai) laulude saatjaks ainult naise ja viina ette kujutada. See ainult ei ole ettekujutus, see oli ka nõuetav omadus, ilma milleta kõik, nii publik kui laulja, ülimalt pettunud oleksid. Ühe sõnaga, samad nõuded, milliseid esitati kaardiväehvitseridele, mis omakorda laulu elukutse kunagisele positsioonile viipab. Naisi ja viina on Ants tublisti pruukinud, juba ammu enne kuulsust, ja taibukalt andekal Antsul on kõik eeldused laiema kunstipubliku lemmikuks saada. Tema saatuse päev, millest värssromaan kõneleb, seal on Peetri kiriku kellalöökidest vahele üsnagi tublisti klaaside tasast kõlinalt kuulda, ja milline meeldivus eesti kirjanduse loos, vist esimest korda mainitakse tõesti head konjaki sorti kui ainu loomulikku jooki, nii loomulikku, et kombekohane jutt kõrgest hinnast ja suurest peenusest — ära jääb. Selline mitmeti blaseerunud hoiak heade viinamarkide suhtes tohiks esimese julgema Euroopa kultuuris olemise tunnuseks olla. Kõrge kultuur, kõrge hind! Muidu ei anta siin ega mujal maailmas mitte midagi.

Naised, need peavalude allikad, nagu viin, vähemalt laulvale Antsule, kelle süda üldse ei valuta. Nagu viina, nõnda tunneb ta naise, ühtesid joob, teisi võtab. Näib et Kaval Ants Don Juaniks olemisse sama tõsiselt suhtub kui oma laulja kutsumusse. Kõrgem elukutse, kus kunst virtuooslikkusega piirdub, armastus erootikaga. Erotika, see on ju Don Juan, kes armastada ei suuda, kellele armastuse suhete intensiivsust asendab arv. Naine saab vahendiks, seega teisejärguliseks, mis kõige viimasena ja kingitusena peab tulema, võetakse esimesel sammul, ja kõike muud asendab vaheldus. Nagu olekski hauakaevamisel kunstnikuks saamise soove tõstetud, turbarabast mootorrattaga mööda maad sõites kättemaks südamesse trüginud. Don Juani uljuses on just seda kibestunud kättemaksu, isegi sadismi, pettumuste ja võimetuste eest, mille harjumus arvelaua materjalismiks moondata, mida rohkem, seda parem. Elu söödik seega, ja mitte sugugi elunautija, kuigi otse võõrastaval kombel just Don Juani elunautijaks peetakse.

Ja siis mida! Ants on laval teesklemisega harjunud, ja üldse on Ants suure harjumusvõimega inimene, kes nii kaua teeskleb, kuni ise seda kui tött uskuma hakkab, kuigi tihti iseenese vastu, milline ka võidu- ja hädakavalal kombel segi läheb, et kas naeruväärsus on tõsine, või tõsidus ise on naeruväärne. Schubertiks olemisse Ants vaevalt kahtleb. Kaval Antsuks olemisele surub ta silmad kinni, nagu päris Kaval Ants kunagi. Kalevi lugu kõditab meeldivalt, ehkki pilkavalt, ja rumal pole Ants amugi mitte. Kuid Odüsseus? Mis, kes see on?! Ebameeldiv, äärmiselt ebameeldiv, samas kutsuvalt elustav seda rändurit endana näha. Mitte ainult kui seikluselugu, vaid pigemini soolakülva ausus hüüete vahelt esile tuleb. Niisiis, miks mitte.

Täielik pihtimus sellest mida oled. Kõrvalist tuleb pikalt seletada, tähtis annab endast ka vilksamisi näidates teada. Odüsseuse mõte ehmatub Antsu, Nartsissi lugu vaevab teda. Tõde ei taha siiski päevavalgele tulla, ja kui tõde väevõimuga päevavalgele tuuakse, kipub ta hinge heitma. Elab siiski ja priskelt edasi, milline asjaolu äärmiselt ebameeldiv on. Ebameeldiv, sest mis meeldivus saab Nartsissuse elus ja loos olla? Nartsissus, too iseennast üle kõige armastav kaunishing, kes näljast roidununa, surm silma ees, ikka ja ainult iseennast imetleda saab. Nii on, kui ausa ja õilsa röövlina uljalt Don Juanilt kõik tema hilbud võtta, koorub sealt hale lõdisev Nartsissus! Naised, viin ja laul ongi need peegligaleriid, millest omanägune kuulsus Antsule vastu vaatab.

Kuulsus kui Meduusa pea, mis kõik pärani silmi kuuljad — kiviks jahmatab.

Tänu taevale! Veel ei ole kadunud kõik! Täiesti juhuslikult, seletamatu uudishimu ajest, Peetri kiriku kellade kõlin kõrvus, astub Ants Odüsseus linnateel õigeusu, Jüri kirikusse. Siin juhtub Antsuga midagi hoopiski tõsisemat, esimene ja jäädavalt viimane hingevõitlus; palju ei oleks puudunud ja Odüsseuse ringsõit oleks lõppenud tõelise Ithaka rannas. Peaaegu pakatab paadunud koor, moonduste lõplik kestaheit saaks võimaliku alguse. Kristuses on igavene elu ja kõige liha ülestõusmine! — Ainult silmapilguks sedasi, selguse asemel lööb veelgi suurem segadus ja ehmatus Antsu liiakasuvõtja südamesse, ilma ei anna ta midagi ära! Üle-pea-kaela põgenedes väljub Ants õige viiruki ja mirri ohvriandidest, hingeteenistuse kooriviisi saatel. Jälle julguses tervitab teda päike ja Peetri kella kõmin, millise viimase tähendus Ants-pojale ainult profaanne on, talle ajaliku elu mõtted pähe paneb, igavese elu mõtted kus see ja teine kihutab. Ants elab oma närtsiva ihuga kuulsuse ja ilu loorbereid ja tema poeg on tema vallaslaps. Saabubki otsustav õhtune tund, tark naine võidab elusa loorberipuu ja ema südamlük kavalus ehatähena lapsele tagasi toob — isa.

Lõpp hea, kõik hea, ehk ka kulla ja kuulsuse vihmas pestud orika õnn on porilombis, ehk nagu ütles Briti kuning Indrik Kaheksas: esimene oli kõige magusam! Ei saa salata, kuigi Antsul niimõnestki voodusest nappus tuli, harjumuse järjekindlusest — ei iial! See on meie aja Don Juan, sest nagu aeg, nii ka tema, põrgu asemel abiellu vananeva naisega, kes on austajaks peegliks ja oma laps kui kingitus kaasas. Jah, võime rahuga rahulikult öelda, et kui kõik muu kahtlaselt valesti olla võib, aga lapse pärast ikka kõik hästi lõppes. Ilusamat lugu, ilusamat lõppu sellele ei oska tahtagi. Sest jutt on kooruke ja õpetus see iva, ehk kuidas ühe päeva olevikku möödunud aja ornament siiski määravalt määrab. Nii ongi paratamatu, et kõik suhted, ajaliselt ja muidu, irooniliseks muutusid, ja irooniliseks tähendab siin ka relatiivseks — mingi Kronoslik nali, kuid see on juba tõsidus ise. Kuidas selles raamatus küll tõsidus läbi sileda iroonia virvendab! Juba teose keskel on lõpu hoiatuseks antud, et amphoora pihta märki visati ja kildudest saab moodne vaas. Loomulikult on moodsa vaasi saamisega hoopis teisiti, vanadest kildudest ei saa uut. Isegi Kaval Ants mitte, ja tuli, mis tulema pidi — Ants Odüsseuse Ithaka rand. Muidugi ei olnud see Ithaka rand, ka siin pettis Ants ennast ja teisi suurima järjekindlusega. Ta lihtsalt pöördus Kirke saarele tagasi.

Kuhu asetada see julgusetuse kadunud aja raamat? Nii palju siin on seoses eelnenud luulekogudega. Ning täiesti tahtmatult tundub, et käesolev on kaane kinnilöömine kõigele eelnevale. Lunastamatus, sellega ei suuda mitte keegi elada, ka vanapagan mitte! Kaane kinnilöömine kui suhu külmanud tüki väljasülitamine, et mitte Kaval Antsu lunastamatust jagada. Uue algusele viipab Odüsseus Soter luulekogust “Lumi ja lubi”. See on raske algus, seda enam väärt ettevõtmiseks. Kirke saarele võib tagasi minna. Ithakasse tuleb aga jõuda.

Sellesse jõudmisse enam ei kahtlegi.

Hellar Grabbi

IVAR GRÜNTAL: MÄLESTUSI, MÄRKMEID, MÖTTEID

(katkend)¹³

Nagu juba öeldud, leidis meie teine kokkusaamine aset [---] suvel 1985 Göteborgist Norra piiri poole paiknevas suvilas. [---] Jutu sees ütleb

---

¹³Hellar Grabbi. Ivar Grünthal: Mälestusi, märkmeid, mõtteid. — *Keel ja Kirjandus*, nr 2, 2006, lk 139–148, siin 144–145; Hellar Grabbi. *Mälu tuhandes järves: Mälestuslikud esseed*. (Palju aastaid.) Tartu: Ilmamaa, 2022, lk 45–66.

Grünthal, et ta hindab kõrgelt Puškini “Jevgeni Oneginit” Betti Alveri meisterlikus tõlkes ja Alveri enda poemi “Lugu valgest varestest”. Need on väga vaimukad, nendib ta. Palun teda rääkida tema enda kahest värssromaanist ja hakkan tegema märkmeid. See näib teda innustavat. Järgnevalt räägib Ivar Grünthal:

“Olen värssromaanidesse tahtnud sisse panna kõik need komplikatsioonid, mis Eesti elus on XX sajandi keskel olnud. “Peetri kiriku kellad” on esmajoones armastusromaan ja ühe Tartu-suguse väikelinna kirjeldus. “Laulu võim” on poliitilis-ühiskondlik mosaiikromaan. Selles olen kasutanud palju sisemonolooge.

“Peetri kiriku kellad” lõpeb aastal 1939, “Laulu võim” algab aastaga 1939. Mõni episood selles on eelmise otsene järg. Tegelaste poolt on see eelmise romaani järg niikuinii. Peategelasel Ants Luubergil on hämaraid sugulasjooni Tiit Kuusikuga, kes võitis Viinis 1938. aastal rahvusvahelise lauluvõistluse. Luubergi esimene naine Li Lendva on “Peetri kiriku kellades” nn valges abielus kirikuõpetajaga, kes on gei. Ants Luuberg teeb talle lapse. Kirikuõpetaja aktsepteerib olukorra, sest see peidab tema homoseksualismi. Sünnib Ants juunior. Lõpustseen: kellad taovad. Vana-aastaõhtu 1939.

Laulutegevustiku maailm on Vanemuises. Tiit Kuusiku muutumine, metamorfoos Endel Pärnaks. See on teatav kompromiss. “Laulu võimus” seguneb Luubergi kujju ka Georg Otsa. Väike-Ants sünnib hukkuva kuningriigi *resp.* Eesti Vabariigi pärijaks. Antsu piidleb arstiteaduse üliõpilane Mai Priius. (Ivari noorusarmastus Inga Freiberg on sündinud maikuus.¹⁴) Mai Priius pettus Ants Luubergi kompromissis ja “ta lahkus lavalt, kas ka romaanist?”.

“Laulu võimu” alguses Ants Luuberg ukerdab edasi Vanemuises ja elab kokku Li Lendvaga. Dramaatiline arendus: Li jääb uuesti rasedaks. Ka tema on teinud lauljakarjääri ja arvab, et rasedus seda takistab ning katkestab raseduse hiniiniga. Kuid ta on hiniini vastu ülitundlik, saab hiniinimürgituse (*Schwarzwasserfieber*) ja sureb. Mai on Li lahkumise juures. Mai lööb Antsule uuesti külge. Ants võtab ta lahke käega vastu, lapsel on ju ema vaja. See on prelüüd Mai Priiuse tagasitulekule romaanis.

“Peetri kiriku kellade” ja “Laulu võimu” struktuuri vahe: teises on sees ka romaani “mina”, mis esimeses puudub. “Mina” vaatleb kõrvalt, on nagu Luubergi noorem väljaanne, imetleja. See “mina” väljendab

¹⁴Vt *Eesti teaduse biograafiline leksikon*. 1. kd. A–Ki. Tallinn, 2000, lk 275. *Hellar Grabbi märkus*.

teataval määral autori vaatepunkti, autori silma. Antsust saab enda, Mai ja Atsi eest vastutav tegelane, “mina” on noorem, registreerib vaid.

Pärast juunipööret laulab Ants Vanemuises edasi, samuti Saksa aja sõduriõhtutel. Saksa okupatsiooni ajal “mina” saab kokku Luubergiga, kes ülendab ta Mai ja Atsi hooldajaks ülesandega need kaks Soome toimetada. Ants Luuberg on juba ise Estonias, nii nagu Endel Pärn. “Minal” õnnestub Mai ja Ats Antsu rahadega Soome viia, kuid ta ise tuleb tagasi. Pärast sõda saavad “mina” ja Ants Vene turul kokku, kui Estoniat taastatakse — “kas tuled Siberist või plate päält?”

Priius — vabadus — põgenes ära, see annab Antsule ja “minale” elu mõtet, kindlust ja lootust. Elu mõtet pakub pärast sõda Antsule ka teatrikunstiline töö, romaani “minale” aga selle vaatlus. Säde jäi kodumaale. 1960-ndail aastail tuli laulu võim tagasi — Paul-Eerik Rummo, Jaan Kaplinski jt.

Kui romaanid kokku võtta: Ants Luuberg arvas, et temast saab rahvusvaheline tipplaulja. Temast sai lõpuks “rahvakunstnik” selle sõna paremas mõttes. Kuigi vabadus (Priius) on ära, on siiski oludele vaatamata jäänud kunstilooming, mis sisaldab elu sädet, laulu võimu, mis on ühe rahva edasielamise substans, samuti inimestele tugi.”

Grünthali monoloog, mida katkestas vaid mõni tema jutu edasivii-
miseks esitatud minu küsimus, on täpselt edasi antud. Need märkmed on mul alles.

IVAR GRÜNTHAL (8. VI 1924 Tartu – 14. II 1996 Göteborg) sündis riigikohtunik Timotheus Grünthali (1893–1955 Lidingö) ja vandeadvokaat Veera Poska-Grünthali (1896–1986 Lidingö, isa Jaan Poska (1866–1920)) pojana. Peres olid veel õed Constančia (Konstantsia; Tanni) Kents (a-st 1942 Pill, a-st 1979 Kents; 1920–2005 Toronto), Svetlana Grünthal (1922–1926) ja Vera Gleason (1925–2018 Matthews, North Carolina) ning vend Timotheus Grünthal (1930–2008 Odensjö). Ivar Grünthal oli abielus Virve Grünthaliga (snd Lasberg; 1921–1997), neil on tütreid Ann (1950), Pia (1952) ja Kristi(i)na (1954) ning poeg Ivar-Hendrik (1959).

Ivar Grünthal õppis Hugo Treffneri Gümnaasiumis Tartus (Tartu IV keskkool 1940–1941) 1932–1941, Tartu Ülikooli arstiteaduskonnas 1942–1943, lõpetamata seda, Helsingi Ülikooli arstiteaduskonnas sügissemestril 1943, Lundi Ülikooli arstiteaduskonnas 1945–1951, samas *can. med.* 1946, *lic. med.* 1951. Üliõpilasselts Põhjala liige a-st 1945.

Ta oli tegev Tartu Omakaitse 2. VIII – 1. IX 1941. Varjas end suvel 1943 Saksa sõjaväkke mobiliseerimise eest, põgenes Soome IX 1943. Teenis Soome armees 11. IX 1943 – 18. VIII 1944, olles esmalt sanitar, edasi JR 200 ohvitseridekursusel alul Taavettis ja siis Soome reservohvitseride koolis Niinialos II–VII 1944, sai 31. VII 1944 lipnikuks, oli rindel Vuokse sillapea pioneerirühmas kaks nädalat. Tuli 19. VIII 1944 koos JR 200ga tagasi Eestisse. Deserteerus Saksamaale õppelaagrisse saatmise eest Klooga väljaõppelaagrist 26. VIII 1944. Põgenes Matsalu lahest Rootsi 29.–30. VIII 1944.

Pärast viibimist Ronneby jt põgenikelaagreis asus Grünthal varakevadel 1945 Lundi, töötades Lundi Ülikoolis õppimise ajal suvevaheajal asearstina Frösö, Vänersborgi, Växjö ja Västerviki haiglas. Oli osakonnaarst Visby keskhaigla sisekliinikus 1952–1958, sisehaiguste eriarst oma vastuvõtuga ja Göteborgis a-st 1959, ka sotsiaal-arst Göteborgi linna abordinõuandlas 1959–1971, Rootsi Arstide Liidus a-st 1952. Eesti Vabariigi eksiilvalitsuse portfelli minister ja sotsiaalministri kohusetäitja 1. I 1962 – 1. III 1964, sotsiaalminister 1. III 1964 – 8. V 1971.

Ivo Iliste ja Alur Reinansi algatusel oli Ivar Grünthal koos Ilmar Laabaniga ajakirja *Mana* asutajaid 1957, väljaandja, üks toimetajaist, peatoimetaja ja üks tegevtoimetajaist (koos Hellar Grabbiga) a-ni 1966, kolleegiumi liige 1967–1992. Tegev Eesti Rahvusnõukogus, Vabadusmeelsete Eesti Föderalistide hulgas 1949–1966, kuulus Eesti Liberaal-Demokraatlikku Koondisse, Radikaaldemokraatlikku Koondisse. Rootsi Eestlaste Esinduse rahvasaadik 1959–1962. Oli Koitjärve eesti vabaõhuala sihtasutuse juhtivaid liikmeid. Rootsi Sotsiaaldemokraatlikus Töölisparteis (SAP) a-st 1967, kuuludes ka Göteborgi tööliiskommuuni, a-st 1968 Rootsi vanimas sotsiaaldemokraatlikus ühingus Socialdemokratiska föreningen i Göteborg, Göteborgi linna kultuuritöötajate sotsiaaldemokraatliku koondise esimees 1974–1984.

1959. aastast alates kuulus Grünthal Välismaisesse Eesti Kirjanike Liitu, Rootsi Kirjanike Liitu a-st 1969, Eesti PEN-klubisse a-st 1956, Rootsi PEN-klubisse a-st 1977, Göteborgi Kirjanike Seltsi a-st 1959 (esimees 1972–1984). Ta oli loomeliite ühendava organisatsiooni “Manet” liige ning on olnud ka Göteborgi “Atelier”-teatri juhatuse esimees 1968–1974. Olnud lektor Rootsi Eestlaste Esinduse korraldatud Gimmo Rahvaülikoolis 1950. aastate lõpul ja 1960. a-te alul, samuti lektor Eesti Teadusliku Instituudi filosoofiateaduskonnas eesti keele ja kirjanduse alal 1960. aastatel nii Göteborgis kui ka Stockholmis. Juhatanud Töörahva Haridusliidu õpperingi “Revolutsioonide ajalugu” 1970–1971, õpperingi “Sotsialistlik inimene” 1972–1973 jms. Olnud *Arbe-*

te'i Lõuna-Rootsi väljaande *Arbetet Väst* ja SAPi publikatsioonide *KSF-Nytt* ja *Sotsialistisk Forum* pidev kaastööline.

Ivar Grünthalilt on ilmunud luulekogud *Uni lahtiste silmadega: Luuleproosat* (Göteborg—Toronto, 1951); *Müüdid mülka põhja kadunud maast: Teine kogu luuletusi* (Vadstena, 1952; II tr pealkirjaga *Müüdid mülka põhja kadunud maast: Ivar Grünthali teine kogu luuletusi* (Stockholm, 1960; 150 nummerdatud ja autori signeeritud eksemplari Soome armee Eesti vabatahtlike rügemendi JR/200 võitlejaille); *Must pühapäev: Kolmas kogu luuletusi* (Stockholm, 1954); *Meri: Neljas kogu luuletusi. "Mobile in mobilis"* (Stockholm, 1958); *Lumi ja lubi: V kogu luuletusi* (Stockholm, 1960); *Mõõt on täis: VI kogu luuletusi* (Stockholm, 1964); samuti värssromaan *Peetri kiriku kellad* (Göteborg, 1962).

Eraldi raamatuna on ilmunud Grünthali tõlked rootsi keelde Marie Underi luulest *Vigilia: Dikter* (Stockholm, 1963; koos Ilmar Laabaniga). Tema enda luule tõlkeist on eraldi raamatuna ilmunud Ilmar Laabani tehtud valik ja tõlked prantsuse, saksa ja rootsi keelde *Poèmes-Gedichte-Dikter* (Stockholm, 1964).

Eestis on ilmunud tema luule koondkogu *Neitsirike* (Tartu, 1995; koost. Hando Runnel), postuumselt esseekogu *Müütide maagia* (Tartu, 2001; koost. Mall Jõgi), luulevalimik *Õine piilkond* (Tallinn, 2002) ning värssromaan *Laulu võim* (Tartu, 2008; koost. Hando Runnel).

Koostanud on ta Artur Adsoni värssivalimiku *Värssivakk: Valik katsest vihust* (Stockholm, 1959); toimetanud väljaande *Estnisk Kulturvecko i Göteborg: 20. IX – 30. X 1959. Generalprogram* (Göteborg, 1959; koos Richard L. Einsild'i ja Arvi Mooriga), koostanud ja toimetanud Jaan Oksa *Kogutud teosed* ja *Teosed* (Stockholm, 1957; koos Imant Rebase ja Rein Riitsaluga).

Ivar Grünthal on pälvinud Henrik Visnapuu Fondi auhinna luulekogu *Meri* eest 1960, Rootsi Kirjanike Fondi (Sveriges Författarfond) loominguulise stipendiumi 1977–1978; Eesti Vabariigi kultuuri aasta-preemia laureaat kirjanduse alal luulekogu *Neitsirike* eest 1996.

Mart Orav, Enn Nõu

INIMENE JA SÕJA VARI

Margus Laidre

Ikka ja jälle pärivad inimesed endalt, kas sõdadeta tulevik on võimalik. Küsimuse murelik alatoon laseb aimata hillitsetud (l)ootust kuulda “õiget” vastust. Paraku on tulemus väherõomustav. Selline stsenaarium on mõeldav — ainult et see peaks olema tulevik ilma inimesteta! Alles siis saab rääkida niihästi sõdade kui ka ajaloo lõpust. Senikaua aga, kui Maal leidub inimesi, ei kao sõjad kuhugi. Probleemi tuum seisneb pärispatu läbi langenud inimloomuses peitavas, rohkem või vähem varjatud ja sageli enesele teadvustamata instinktis teiste üle domineerida ja neid oma tahtele allutada. Jakoobuse epistel Uues Testamendis manitseb: “Kust tulevad siis sõdimised ja kust tülid teie keskel? Eks nad tule sealt, teie ihuliikmetes sõdivatest lõbuhimudest? Te himustate, ja teil ei ole; te taplete ja tapate, ja ei suuda midagi saavutada; te tülitsete ja sõdite” (Jk 4:1–2). Sama nähtust kirjeldab ka William Goldingi 1954. aastal ilmunud romaan *Kärbeste jumal*, mis näitab inimeste, siinkohal teismeliste poiste loomuses pesitsevat vaenulikkust ja tapaiha.

Teiste üle valitsemise äärmuslik vorm väljendub soovis au, kuulsuse, võimuiha ja kasu nimel terveid riike ja rahvaid endale allutada. Teada-tuntud näidetena on meie ajaloolisse mälu kinnistunud Stalini ja Hitleri kava Euroopa ümberjagamiseks 1939. aastal ning kolm Poola jagamist Venemaa, Austria ja Preisi-maa vahel 1772., 1793. ja 1795. aastal. Täbarasse olukorda sattunud poolakatele andis asjakohast nõu Jean-Jacques Rousseau, kes

---

Artikli aluseks on õiguskantsler Ülle Madise korraldatud sarjas “Õiguskantsleri võimukõnelused” 10. aprillil 2024. aastal peetud ettekanne.

soovitas: “Kui sa ei suuda ära hoida, et vaenlased su tervikuna alla neelavad, siis pead vähemalt tegema kõik vältimaks, et nad su ära seedivad.” Maailma jagamise varajane, kuid seda markantsem näide pärineb juba 1494. aastast, mil Tordesillase linnakeses sõlmitud kokkuleppega lõigati maakera piki Atlandi ookeani vertikaalselt lihtsalt pooleks. Idapoolne osa pidi saama Portugalile ja joonest läänes asuvad alad Hispaaniale, kusjuures leping oli n-ö ettevaatav, hõlmates ka selleks ajaks eurooplaste jaoks alles avastamata territooriume.

Vaen ja riid ehk teisisõnu sõda on niisama vana kui inimkond ise. Eelkristliku Muinas-Skandinaavia kosmoloogias seisab kõige oleva keskmes ilmapuu, Yggdrasil. Tegemist on hiiglasliku saarepuuga, mille oksad laiuvad üle kogu maa ja taeva. Puul on kolm juurt, millest üks saab toitu Hvergelmiri kaevust, teine hiiglasel Mimeri kaevust ja kolmas saatusejumalannade nornide lätest. Oluline roll kuulub orav Ratatoskile, kes piki puutüve üles ja alla siblides vahendab kuulujutte ja keelepeksu puu juurtes elutseva mao/draakoni ning puukroonis pesitseva kotka vahel. Nõnda on just Ratatosk see, kes hoiab ülal vaenu pimeduse ja valguse jõudude vahel. Madu/draakon Nidhögg, kes närib maailmapuu juuri, tahtes seda kukutada, kehastab ühtlasi maailmakõiksuse kurjust. Maa keskpunktis seisev Yggdrasil on maailmasamm, *axis mundi*, mis sümboliseerib püsivat sidet taeva ja allilma, headuse, valguse ja jumalate ning pimeduse, kurjuse ja surmariigi vahel. Modernses tõlgenduses sobitub siia sõnapaarina ka sõda ja rahu, kusjuures näiliselt teineteist välistavana pole paradoksina ilma üheta ka teist.

Pühakirjas nuhtleb Jumal üleannetuid ja sõnakuulmatuid inimesi sõja, nälja ja haigustega. Koguja raamat nendib lakooniliselt, et on “aeg armastada ja aeg vihata, aeg sõjal ja aeg rahul!” (Kg 3:8). Mattheuse evangeelium kuulutab omakorda: “Aga kui te kuulete sõdadest ja sõjasõnumeid, siis vaadake, et te ei ehmu, sest see kõik peab sündima, kuid veel ei ole lõpp käes. Sest rahvas tõuseb rahva vastu ja kuningriik kuningriigi vastu ja on näljahädasid ja paiguti on maavärinaid” (Mt 24:6–7). Piibli üks mõjukamaid sõda käsitlevaid passusi on kirjas Johannese ilmutuses: “Ja tuli välja teine, tulipunane hobune, ning selle seljas is-

tujale anti voli võtta ära rahu ilmamaa pealt, et inimesed üksteist tapaksid, ning talle anti suur mõõk” (Ilm 6:4). Otsekohe kerkivad silma ette apokalüpsise neli ratsanikku Albrecht Düreri 1498. aastal valminud gravüüril. See ei olnud sugugi esimene kord mainitud motiivi kunstis kujutada. Harilikult olid need neli ratsameest aga portreeteritud kõik eraldi ja mitte üheskoos. Hiliskeskaegsete puulõiketehnikas plokkraamatute lehekülgedel saabusid ratsanikud ükshaaval eraldi sõja, nälja, haiguste ja surma kujul. Düreri ratsanikud aga ei kihuta mitte maa peal, vaid taevaalotuses, peaingel hõljumas nende kohal. Düreri punane ratsanik, sõja kuulutaja, kannab lisaks türgi peakatet, ent hoiab käes sirge teraga õhtumaist mõõka. Nüüdisaegseid mõisteid pruukides on tegemist osutusega tolle aja Euroopa suurimale julgeolekupoliitilisele katsumusele. Alates Konstantinoopoli langemisest 1454. aastal kuni Euroopa “päästmise” eest peetud lahinguni Viini all 1683. aastal ehk siis kahe ja poole sajandi vältel peeti just Türgit suurimaks ohuks kogu õhtumaisele kristlikule maailmale.¹

“Lootusetust” olukorrast hoolimata või siis just sellest johtuvalt on iga põlvkond pidanud tarvilikuks mõtiskleda selle üle, kas sõda on inimkonna loomulik seisund või eksisteerib siiski püsiva rahu lootus, mis oleks enam kui pelgalt sõja puudumine. Sõja idee tundub enamikule meie kaasaegsetest millegi vastumeelse, eemaletõukava ja destruktiivsena. Ajalooliselt on selline meelemuutus võrdlemisi hiline nähtus. Sõda on pikki sajandeid käsitatud kui mitte lausa pooldavalt, siis vähemalt mõistvalt ja sellega leppides. Sõda peeti elu lahutamatuks ja teinekord isegi igapäevaseks koostisosaks. Püha Augustinuse sõnul pole täielik rahu maa peal saavutatav. Tema arvates ei saa inimestele iialgi osaks sellist turvalisust, mis paneks nad unustama oma eksistentsi ohustavaid kallaletunge ja rünnakuid. Just seepärast leidub inimelus ka koht sõjale. Augustinus ei käsitanud samas sõda üksnes Jumala saadetud karistusena, vaid ühtlasi ravimina ja abinõuna sooritatud patu vastu. See polnud pelgalt taevane nuhtlus, vaid jumalikust armas-

---

¹Mainitud ohupilt ei takistanud samas, et mõni kristlik riik (iseäranis Prantsusmaa) poleks üritanud pärusvaenlastena kujutatud “uskmatuid” türklasi oma huvides teiste kristlike valitsejate vastu ära kasutada.

tusest ajendatud aktsioon, millest tõusis kasu ka sellele, kelle vastu see suunatud oli.

Hävingu ja kaose kõrval pole sõjad olnud mitte ainult ajaloos katkestused, vaid ühtlasi ka suurte muutuste põhjustajad. Minevikust saab tuua palju näiteid, kuidas rahuliku arengu perioodidele — neid justkui kokku võttes — on järgnenud lühemat või pikemat aega kestnud vaenutegevus. Ühtlasi on iga sõja lõpp tunnetuslikult tähendanud “uee ajastu” algust. Ühiskonna arengu seisukohast on sõjal aga olnud niihästi kujundav ja organiseeriv kui ka lagundav ja purustav toime. Seejuures kätkeb üks ja seesama sõda endas ühekorraga harilikult mõlemat alget. Ka Eesti iseseisvus on sõjast sündinud (tegelikult lausa kahest, nii Esimesest maailmasõjast kui ka Vabadussõjast). Esimese ilmasõja puhkedes oli Euroopas üheksateist monarhiat ja kolm vabariiki, sõja lõppedes aga neliteist monarhiat ja kuusteist vabariiki. Sõjas hävis neli impeeriumi: Habsburgide Austria-Ungari, Hohenzollernite Saksamaa, Romanovite Venemaa ja sultanite Ottomani riik. Samas ilmus Poola saja kahekümne kolme aastase pausi järel taas Euroopa poliitilisele kaardile ühes selliste rahvustega, kes jõudsid omariikluseni üldse esimest korda ajaloos. Moskva kaotus sõjas Afganistaniga 1979–1989 oli jällegi kaalukas tegur, mis sillutas teed Nõukogude Liidu lagunemisele.

Kõlab üllatavana ja esmapilgul ehk isegi uskumatuna, kuid sõjad (tegelikult ka ülejäänud kolm apokalüpsise ratsanikku) on olnud ajaloo ühed suuremad ebavõrdsuse tasandajad. Selleks aga, et sõja tagajärjel väheneks ebavõrdsus sissetulekutes ja jõukuses, peab sellesse olema kaasatud kogu ühiskond koos kõigi oma ressursidega. Seega just ajavahemikul 1914–1945 peetud suured maailmasõjad osutusid kõige tõhusamaks, ehkki ilmselt sügugi mitte soovitumaks ebavõrdsuse tasakaalustajaks. Ebavõrdsus vähenes nende käigus äkiliselt, ulatuslikult ja kestlikult. Samas “traditsioonilistes” sõdades, kus vaid üks pool kannatas hävingu ja laastamise tõttu, suurendas see paradoksaalselt ebavõrdsust just võitjate seas, kus juhid said kasu palju rohkem kui nende kaaskondlased või rahvas tervikuna. Seevastu kaotaja poolel ja peamiselt nende juhtide seas tasandus ebavõrdsus, sest enamik jäi ilma oma rikkusest. Ekstreemne vägivald tasandab ekstreemse

ebavõrdsuse sissetulekutes ja jõukuses, nagu see juhtus Jaapaniga Teise maailmasõja käigus.

Sõjast võib kujuneda ka (viimane) lootus paremale tulevikule selle kõige laiemas tähenduses. Novembriülestõusu ja Venemaa- ga peetud sõja (1830–1831) nurjumise järel Poola ühiskonda haaranud meeleheide sai ajendiks poeet Adam Mickiewiczi 1832. aastal kirja pandud ridadele “Kõikehõlmavat sõda rahvaste vabaduse eest! Palume sinult, Issand.”² Uus üldine (maailma)sõda oli see, mis pidi lõpuks poolakatele ja teistele rõhutatud rahvastele priiuse tooma. Sama reaktsiooni kohtab ka Eestis, kus Teise maailmasõja lõppedes oodati, et kohe puhkeb uus sõda ühelt poolt ameeriklaste ja inglaste ning teiselt poolt venelaste vahel, mille käigus Balti riigid kommunismi ikkest vabastatakse.

Ajalooline statistika võib samas olla eksitav, kui sellega ei kaasne kainet analüüsi. Nii on iseenesest korrektne väide, et ajajärk 1500–1700 on üks sõjakamaid Euroopa ajaloos — 95% sellest ajast langes sõja-aastaile, üks sõda toimus peaaegu iga kolme aasta kohta ning sõdu peeti võrdlemisi suurel territooriumil. Tekib mulje kõikide sõjast kõikide vastu, *bellum omnium contra omnes*, kui laenata sõnu Thomas Hobbesilt 17. sajandist. Nagu polekski inimesed mitte millegi muuga tegelenud, kui vaid üritanud üksteise eluküünalt kustutada. Kui see oleks olnud tõepoolest nõnda, siis ei oleks Euroopa mainitud kahe sajandi vältel majanduslikult, poliitiliselt ega kultuuriliselt üldse arenenud. Sel moel arutledes lähtutakse harilikult meie kaasajale tunnetuslikult palju lähema 20. sajandi kogemusest, mil relvastatud konfliktid olid totaalsed ja kõikehõlmavad. See erines märkimisväärselt 15.–17. sajandist, kui sõjategevus oli hooajaline ja palju vähem intensiivne. Siit järeldub, et ka ametlikult sõjas oldud ajal ei võideldud pidevalt, vaid üksnes siis, kui ilmastik, ainelised võimalused, piisava hulga sõjaväe olemasolu jm seda võimaldasid. Samuti ei hõlmanud sõjategevus tol ajal kunagi korruga kogu riiki, sest selleks lihtsalt puudusid vahendid ja võimalused. Nii jättis Saksamaad kõvas-

---

²“O wojnę powszechna za Wolność Ludów! Prosimy Cię Panie.” Täna tõlkijat ja polonisti Hendrik Lindepuud poolakeelse fraasi eestindamise eest.

ti räsitud Kolmekümneaastane sõda (1618–1648) paljud sealsed piirkonnad vaenutegevusest üldse puutumata.

Nüüdisaegne tunnetuslik arusaam sõjast rajaneb paljuski 20. sajandi esimese poole kahe maailmasõja kogemusel. Need olid olemuselt esimesed totaalsed sõjad, mida iseloomustas ühiskonna ulatuslik sõjaline mobiliseeritus koos majanduse tervikliku allutamise sõja eesmärkidele. See on suur erinevus võrreldes varasemate aegade, mil sõjad koosnesid enamjaolt lühikestest eraldiseisvatest kampaaniatest geograafiliselt piiratud aladel, ning pikematest pausides nende vahel. Sõjaväed olid võrdlemisi väikesearvulised ning kuni 19. sajandini puudusid massiarmeed peaaegu üldse. Mõttelise rüütlideaali ajastul (*age of chivalry*) u 1100–1500 võitlesid sõdades peamiselt vaid “vägivalla eksperdid” ehk siis elukutselised palgasõdurid, kelle lojaalsus sõltus suuresti sellest, kes neile rohkem tasu maksta suutis. Inglise ajaloolane Arnold Toynbee ei nimetanud mainitud ajajärgu sõdu asjata “kuningate spordiks”. Asjaolu, et selline heitlus käib kokkulepitud reeglite järgi, annab alust väita, et sõda kui korrastatud võitlus on määratletav mänguna.

Esmapilgul harjumatuna kõlav kultuurifunktsiooni omistamine sõjale eeldab paratamatult kitsendavaid reegleid ja nõuab kindlasti mängulisuse tunnustamist. Sõjast kui kultuurifunktsioonist võib rääkida senikaua, kui seda peetakse ringis, mille liikmed peavad üksteist võrdseks või vähemalt võrdõiguslikuks. Öeldut kinnitavad näited varausajast, mil sõdivate poolte ohvitserid korraldasid enne lahingut ühise piduliku õhtusöögi. Sama tseremoonia võis aset leida ka võitjate ja kaotajate väejuhtide vahel pärast lahingut. Seisus ühendas sel ajal rohkem kui rahvus. Veel oli oluline, et sõjakuulutus eristas selgelt sõjaseisukorra ühelt poolt rahuseisundist ja teiselt poolt toorest, reegliteta vägivallast. Kui vaenlast käsitatakse “barbari” või “paganana”, s.t enda suhtes ebavõrdsena, siis võib sõda jääda kultuuri piiridesse ainult seda võrd, kui üks pool seab oma au pärast iseendale teatud piiranguid. Alles totaalse sõja esilekerkimisega öeldi lõplikult lahti sõja kultuuri- ja koos sellega ka mängufunktsioonist.

Sõda säilitas kultuurikandja rolli kaude sedavõrd, kuidas relvastatud kokkupõrgete kaasnähtusena leidsid paratamatult aset ka

kultuurikontaktid, kus vastastikused laenud avaldasid mõju nii võitja kui kaotaja poolele. Eriti laialdane oli seda laadi mõju olukordades, kus ülesehituselt algelisem, ent sõjaliselt dünaamilisem pool alistas endast kõrgemal ühiskondlikul järjel, kuid militaarselt mahakäinud rivaali. Nii toimus see ühenduses Rooma lange-mise ja rüüstamisega vandaalide poolt 455. aastal ning järgnenud Rooma impeeriumi läänepoolse osa hääbumisega. “Kultuurisõja” võitis aga Rooma, sest uustulnukad assimileerusid ja neist endist said roomlased.³ Lisaks kandus poliitiliselt “loojunud tähe” rollis kaotajast Rooma tsiviliseeriv mõju sajandite vältel lainetena üle suure osa Euroopast.⁴

Sõja mängulisus võis avalduda selleski, et võitluse käigus antagonistide jõud ühtlustusid või nende osad isegi vahetusid, s.t algselt tugevam pool muutus nõrgemaks ja nõrgemast sai tugevam. Sealjuures ei etendanudki suurt rolli niivõrd vastaspoolte tehniline varustatus, vaid eeskätt võitlejate tahe ja motiveeritus. Just need tegurid said paljuski määravaks ameeriklaste kaotusele Vietnamis ja venelaste lüüasaamisele Afganistanis. Analoogia on olemas ka spordimaailmast, kui 1980. aasta Lake Placidi taliolümpia jäähokituriniiri medalimängudes alistasid amatööridest Ameerika Ühendriikide üliõpilased professionaalidest koosnenud, ilmselge favoriidi Nõukogude Liidu koondise tulemusega 4 : 3. “Imeks jääb” tituleeritud tulemus osutus suuresti tahte triumfiks. Seda aspekti, mida võib nimetada ka psühholoogiliseks häälestatuseks, ei saa alahinnata ka nüüdisaegses sõjapidamises.

Ajaloo vältel on inimesed väga erinevatel eesmärkidel sõda pidanud. Tänapäeval peetakse endastmõistetavaks, et territooriumi laiendamine on üks tähtsamaid sõja sihte. See on vastuolus kõrbes ja ürgmetsades elavate hõimude arusaamaga, mille järgi ei kuulu mingi kindel piirkond ühele rahvale, vaid üks rahvas kuu-

---

³ Omal ajal, kui antiikne Rooma vallutas Kreeka, räägiti Kreeka kultuuri triumfist Rooma eliidi üle viidates Horatiusele, kes kirjutas: “Võidetud/allutatud Kreeka (*Graecia capta*) võidutses oma metsiku vallutaja üle (*ferum victorem cepit*).” Täna antiikajaloolast Mikael Laidret esitatud tsitaadi kättejuhatamise eest.

⁴ Pole ehk ülemäärane lisada, et “Rooma idee” jätkus ja kestis Bütsantsi keisririigina veel ligemale tuhat aastat.

lub teatud piirkonna juurde. Samasugune suhtumine valitses ka klassikalises Kreekas, kus linnriigile kuuluv ala oli saadud otse jumalatel ning oli puutumatu — ka äärmuslikel juhtudel ei tulnud kõne alla vabaks jäänud territooriumi annekteerida. Väepealikuna tuntust ja tunnustust saavutanud Jean de Bueil, keda teati “Inglaste katku” hüüdnime all, avaldas u 1466. aastal tugevalt autobiograafiliste sugemetega romaani *Le Jouvencel*. Selles järeldas ta, et kolm peamist sõjani viivat põhjust on uhkus, kadedus ja ahnus.

Keskaegsed sõjaseadused kasvasid välja antiiksest Roomast. 4. sajandi lõpul või 5. sajandi alul Publius (Flavius) Vegetius Renatuse koostatud *Sõjandusest* (De re militari) säilitas aktuaalsuse üle Euroopa ligemale kümneks sajandiks. Roomlaste silmis vajas iga sõda õigustust. Peamine põhjus sõtta minna oli piiride kaitse. Peaaegu niisama hästi läks arvesse vahetult piiri taga elavate barbarite rahustamise ettekääne. Kõik muu kätkes riski sattuda ebaõiglasse sõtta, mis mõjus halvasti keisri mainele. Lubatud sõjapidamise raames seevastu piiranguid tegelikult ei olnud. Vange võis vabalt teha orjadeks või neid soovi korral hukata ning rüüstamine oli üldiselt sallitud tava.

Võttes tinglikult piirjooneks 1500. aasta, võib väita, et tuhande aasta vältel enne seda ehk leppeliselt keskajaks nimetatud ajajärgul ei lähtunud inimesed sellest, et poliitika toetub võimule, vaid hoopis õigusele ja õiglusele. Ja ega õiguski polnud üksnes inimese tehtud, vaid paljuski jumalikku päritolu, mis andis talle kõrgema staatuse kui tänapäeval. Sõda oli õiguse/õigluse, mitte aga poliitika jätkamise vahend. Iga relvakonflikt tähendas seega vältimatult kas ühe või mõlema poole eksimist õiguse/õigluse vastu. Järelikult osutus vajalikuks eristada nn õiglast sõda lubamatust. Püha Augustinus oli üks neist, kelle arvates oli sõda lubatud ennekõike rahu või õigluse jalule seadmiseks, s.t korra taastamiseks (*tranquillitas ordinis*). Õiglase sõja sobivaks ettekäändeks oli kättemaks ülekohtu eest ja jõuga ära võetud vara/kaupade tagasivõtmine. Tuntud oli Augustinuse sellekohane maksim “Õiglased sõjad tasuvad ülekohtu” (*justa bella ulciscuntur injurias*). Kui aga sõja motiiviks oli saamahimu või soov kellegi üle domineerida, siis polnud tegemist millegi muu kui ulatus-

liku teerööviga. Aquino Thomase meelest sai sõda pidada ainult välisvaenlasega ehk siis, kui üks rahvas teise vastu seisis. Õiglase sõja keskmesse ja ühtlasi selle õigustuseks seati veel “üldise hüve” kontseptsioon. Selle alusepanijaks peetakse samuti Aquino Thomast, kes omakorda toetus Aristotelesele.

Laias laastus võib “õiglase sõja” idee kokku võtta järgmiselt. Esiteks pidi õiglaseks peetud sõda lähtuma ühiskondlikust autoriteedist, mitte üksikisikust. Teiseks tuli sõda pidada õiglaste kavatsustega, s.t kättemaksuks või karistuseks osaks langenud ebaõigluse eest ehk siis “kaebuse” heastamiseks, mis oli keskseid mõisteid keskaegses poliitilises keeles. Kolmandaks pidi vaenlasele tekitatava kahju ulatus olema enam-vähem võrdses proportsioonis sõja põhjusega. Sõda võrdsustus vähemalt teoorias karistusega, mida head sooviv isa oma lastele jagab. Samas ei tohtinud sõda iialgi teenida pelgalt oma “huvide” läbisurumise eesmärki.

Hugo Grotiuse kolmest raamatust koosnev *Sõja ja rahu õigusest* (De jure belli ac pacis) 1625. aastast aetas küsimuse sõdade õigusest ja vältimatusest uuele alusele. Tema arvates olid kõik õiglased sõjad loomult kaitsesõjad. Valitseja peamiseks mureks pidi olema rahva kaitsmine. Sel põhjusel võis esimesena rünnata ka seda, kes küll valmistus kallaletungiks, kuid polnud veel tegudeni jõudnud. Enesekaitseks võitlevatel alamatel oli aga alati õigus hoolimata sellest, kas nende valitseja motiivid olid õiglased või mitte.

Enamiku keskajast väitsid inimesed niisiis end võitlevat usu ja õiguse eest. Religioossed motiivid olid seejuures paljuski kattevarjuks ja õigustuseks sõdivate poolte tegelikele huvidele. Viimaseks suureks usu nimel peetud konfliktiks peetakse üldiselt Kolmekümneaastast sõda. Uusaja sõdade tunnusjooneks olid aga poliitilised kaalutlused, mis lahutati õiguslikest ja eriti religioossetest aspektidest. Pärast 1648. aastat läksid riigid sõtta juba maisematel eesmärkidel, milles juhtroll oli võimuihal. Tinglikult Louis XIV valitsemisajast peale (1643–1715) ja läbi Napoleoni kuni Hitleri, Stalini ning Putinini välja muutusid geograafiline ekspansioon ja valduste konsolideerimine relvastatud konfliktide ülekaalukalt tähtsamateks eesmärkideks. Siinkohal passib mee-

nutada Friedrich Suurt, kes ütles, et üks küla oma piiride sees on rohkem väärt kui sadade miilide kaugusel asuv provints.

Samas ärgem unustagem, et ajaloos on olnud hulganisti olukordi, kus au ja prestiiž olid sõja motiividenal olulisemad julgeolekust ja rikkustest. Austria keiser Franz Josef, kes esialgu keeldus 1914. aastal mobilisatsioonikäsku heaks kiitmast, soostus lõpuks stoilise fatalismiga, et sõtta tuleb minna ainuüksi impeeriumi au pärast: “Ja kui meile on määratud hävida, siis parem tehkem seda väärikalt.” 1939. aastal oli aga poolakatel meeles omaaegse riigipea Józef Piłsudski moraalne testament, kus seisis: “Saada lüüa, kuid mitte alistuda, see on võit.” Kõike seda teadsid ka vanad kreeklased, kelle järgi kaalukaid poliitilisi ja sõjalisi otsuseid langetati kolmest motiivist lähtudes, milleks olid hirm, au ja huvi.

Paljudel teoreetikutel Niccolò Machiavellist kuni Henry Kissingerini tähistab mõiste “huvi” kõige paremini neid kavatsusi, mille pärast sõda peetakse. “Huvi” on poliitikatempli sisemine pühamu, mis on muudetud samatähenduslikuks mõistusega. “Huvi” tähistab midagi seesugust, mida üks riik arvab endale kuuluvat või millele ta pretendeerib ehk mida ta endale võtta tahab või kaitsta soovib, sõltumata sellest, mida mõistus ja õigus võimaldavad.

Ka sõdadest lahutamatuatel rahutaotlustel on iidne alge. Apostel Matteus kuulutab: “Õndsad on rahutegijad, sest neid hüütakse Jumala lasteks” (Mt 5:9). Jumala rahu ja Jumala vaherahu (*pax et treuga Dei*)-liikumine sai alguse keskaegsel Prantsusmaal, kust see levis ka teistesse maadesse. Kui Jumalarahu mainiti esimest korda 989. aasta Charroux’ kirikukogul, siis Jumala vaherahu tuli käibele 1027. aasta Touloni kontsiilil. Tegemist on ühe mõjukaima rahuliikumisega läbi ajaloo, mille algne siht oli kiriku vara ja vaimulike kaitsmine karolingide impeeriumi kokkuvarisemise tagajärjel puhkenud arvukates sisesõdades. Hiljem seati eesmärgiks kaitsta sõjalise vägivalla eest kõiki nõrku, kes seda ise ei suutnud. Ühtlasi üritati Jumalarahu abil piirata relvastatud vägivalda kristlaste vahel. Sätestati, et igasugune vägivald peab peatuma alates kella üheksast laupäeva õhtul kuni kella kuueni esmaspäeva hommikul. Ajapikku jõudsid ka relvakonfliktis osale-

jad arusaamisele, et vastastikku aktsepteeritud piirangud sõjapidamises on kasulikud mõlemale poolele.

Nüüdisaegsete rahupüüdluste alusepanijaks võib pidada Immanuel Kanti ja tema 1795. aastal ilmunud teost *Igavese rahu poole* (Zum ewigen Frieden). Rahu taotlemine oli moraalseks imperatiiviks selle saavutamise raskustest hoolimata. Kant loodab, et kunagi sureb sõda ise välja, ehkki teed selleni peab ta pikaks ja vaevaliseks. Tänapäeval valitsevale negatiivsele hoiakule sõdades suhtes andis tõuke ennekõike ajajärk 1792–1945, mil relvastatud konfliktide olemus muutus Prantsuse revolutsioonilistest sõdadest alates järjest halastamatumaks, tipnedes Esimese ja Teise maailmasõja totaalse apokalüpsisega. Inimkonna reaktsioon sai olla ainult üks — ei iialgi enam! Mõelgem siinkohal, kui naeruväärseks see töötus osutus, sest kahe ilmasõja vahele jäi umbes kahekümne aasta pikkune paus, enne kui kõik kordus uuesti. Sellele omakorda järgnenud umbes nelikümmend viis aastat väldanud suhtelise rahu periood Euroopas ja Põhja-Ameerikas süvendas omakorda pettekujutelma maapealse igavese rahu võimalikkusest, olgugi et see tähendas pigem konventsionaalse sõja, mitte aga relvastatud konfliktide puudumist üldse. Ajavahemikul 1945–1990 toimus maailmas umbes sada kuuskümmend relvastatud konflikti, millest kolm neljandikku kuulub nn madala intensiivsusega sõdade kategooriasse, mis pealegi leidsid kõik aset väljaspool Euroopat.

Siinkohal on aeg mängu tuua tuumapomm. Esialgsete kavatsuste järgi pidi aatomirelva loomine andma sõjapidamiseks võimsama tööriista kui iialgi varem. Ei kulunud kümnekonda aastatki, kui sai selgeks, et aatomirelv võib sõja üldse ära kaotada. Aatomisõja alustamine võrduks üleilmse enesetapuga, sest tegu on massihävitusvahendiga, mille kasutamine võib Francis Fukuyama teooriat kummutades tõepoolest panna ajaloole punkti. Üksteist vastastikku maakeralt minema pühkida ähvardades muutusid üliriigid tegelikult niihästi aatomisõja kui ka konventsionaalse rünnaku vastu immuunseks. Ühtlasi ulatus üliriikide tuumavari ka nende liitlaste kohale, kelle ründamine ühelt või teiselt poolelt oleks samuti kaasa toonud üleilmse katastroofi. Käibebe võeti “vastastikuse garanteeritud hävingu” doktriin tabava

inglisekeelse lühendiga MAD (*mutually assured destruction*). Üle maailma laotus tuumarahu. Eelneva põhjal oli lihtne jõuda järeldusele, et tuumariigi vastu pole võimalik sõda võita. Ometi on ajaloos kaks korda täpselt vastupidine asi aset leidnud. Esmalt siis, kui USA sai lüüa Vietnamis, ning seejärel, kui Nõukogude Liit kaotas Afganistanis.

Külma sõja aegse võidurelvastumise retoorilise kattevarjuna ja avaliku arvamusega manipuleerimise eesmärgil loodi 1949. aastal Maailmarahu Nõukogu (*World Peace Council*). Tegu oli Moskva rahastatud ja kontrollitud ning suuresti NSVLi välispoliitilisi huve esindava organisatsiooniga. ÜRO egiidi all jõuti 2017. aastal küll üleilmse tuumarelvade keelustamise leppeni, ent maailmarahu jäi endiselt sündimata. Olgu siinkohal märgitud, et relvade nimekiri, mis ajaloo vältel ühel või teisel põhjusel kuulutati “ebaõiglaseks”, on pikk ja algab juba antiigist — vibuga. Tegemist oli vaese mehe relvaga, mis tappis distantsilt, panemata proovile mees mehe vastu võitlevate poolte tegelikku rammu ja oskusi.

Kui mitte varem, siis kindlasti alates 2022. aastast hakkas tuumasõja heidutav pilt tasahilju murenema. Tuumarelvaga ähvardamine on Põhja-Korea ja Venemaa näidete varal taas moodi läinud. Tuumarelvaga omamine on ainus põhjus, miks Kim Jong Uni rahvusvahelises elus üldse tõsiselt võetakse. Venemaa poliitoloog Sergei Karaganov on viimasel paaril aastal avaldanud artikleid tuumarelvaga kasutamise õigustamiseks. Nõustudes, et tegu on ääretult raske moraalse dilemmaga, möönab ta, et tuumarelvad võivad minna käiku viimase abinõuna “tõeliselt suure sõja ärahoidmiseks” ning otsustava võidu saavutamiseks kollektiivse Lääne üle. Karaganov usub, et tuumasõda on võimalik võita, ehkki see tooks paratamatult kaasa tohutu moraalse, psühholoogilise ja poliitilise kaotuse. Valmisolekut apokalüptilisteks stsenaariumideks on mitmel puhul väljendanud ka Vladimir Putin.

Aja jooksul võib iga sõda muutuda olelusvõitluseks, kui vaid vaenutegevus on piisavalt intensiivne ja ohvrite arv küllalt suur. Mida kauem konflikt kestab ja mida suurem on selle hind, seda tõenäolisemalt unustatakse esialgsed sõja põhjused üldse või

siis jäävad nad tagaplaanile. Pealegi, mida enam on ohvreid, seda suurem on vajadus neid maailma ja ka iseenda ees õigustada.

Sõja lahutamatuks elemendiks on rahvas. Kui varasemalt käisid rahvahulgas suuri lahinguid vaatamas nagu vabaõhu teatrietendusi koos “närvekõditava” võimalusega juhusliku kuuli läbi ka ise elu kaotada, siis 19. sajandist alates oodati rahvalt varasematele ajastutele iseloomuliku passiivse pealtvaataja- või kõrvalseisja rolli asemel enam asjakohast patriootlikku vaimustust. Järjest suuremat tähelepanu pöörati ka inimeste ettevalmistusele kasvatusel, haridusel ja propaganda vahendusel nende vahetuks osalemiseks sõjalistes ettevõtmistes. Massid püüti panna uskuma, et nende riik on tugev, et riigil on alati õigus ja et riik ei eksi kunagi. Kokkuvõttes kujunes välja teravalt tõmmatud piiridega “kolmainsus” rahvast, sõjaväest ja valitsusest.

“Sõja” lingvistilisi juuri otsides on hispaania-, itaalia- ja prantsuskeelne *guerra/ guerre* etümoloogiliselt tagasiviidav kas frankide mõistele *werru* või vanakõrgsaksakeelsele sõnale *werra*, mis tähendab “tüli” või “riidu”. Ka ingliskeelne *war* on sellega keelelises suguluses. Küsimus, miks ladinakeelne *bellum* ei kujunenud vähemalt romaani keeltes “sõja” vasteks, jääb hämaraks. Mõtteleonnuna võib pakkuda, et germaanlastest lähtuv “tüli” ja “riid” Rooma riigile oli häirivam ja suurem oht kui “sõda” (*bellum*), mida roomlased pidasid oma reeglite järgi.⁵ Samas pruugiti ka keskaegses ladina keeles sõna *werra* ülalmainitud tähenduses. Saksa *Krieg*’i vastena on vähemalt alates 10. sajandist käibel *Beharrlichkeit* “visadus, püsivus”, *Hartnäckigkeit* “kangekaelus, jonnakus”, *Rechthaberei* “järeleandmatus, oma õigluse tagaajamine”. Veel kasutatakse “sõja” selgitusena sõnu *Anstrengung* ‘(jõu)pingutus’ ja *Zwietracht* ‘riid, vaen’. Käibel on samuti verbid

---

⁵Germaani hõimud kui “barbarid”, kellega iseäranis Rooma keisririigi ajal oldi mitmekülgses tihedas läbikäimises, võisid “sõjakate võõrastena” kujuneda riikuse ja tüli sünonüümiks. Umbes nii, nagu Kolmekümneaastase sõja ajal hirmutati Saksamaal rootslastega lapsi, kes ei tahtnud magama minna. Selleaegne saksa lastelaul algab sõnade-ga “Voodisse, lapsed, voodisse! Homme tuleb (muidu) rootslane” (*Bet, Kinnl bet! Oitza kinnl da Schwed*).

kriegen, erhalten ja *bekommen*, s.t “midagi saama”, mis avavad sõja eesmäärke ehk veel paremini.

Eestikeelsel sõnal “sõda” oletatakse läänemeresooe või läänemeresooe-volga tüve. Liivi, vadja, soome ja isuri keeles on see sõna kõikjal sarnane ja ilma muude tähendusvärvinguteta, jättes nõnda “sõja” sisu avamata. Ersa, mokša ja mari keele puhul aga pakutakse selle sõna algtähendusena väljendeid “kiruma, manama, laitma, noomima”. Sõjaga lahutamatu seotud on veel liitsõna “vägivald”. Just selle sõna kaks poolt avavad sõja olemust kõige paremini. “Vägi” kui *jõud, võim, tugevus* ja *kangus*, aga ka *rahvas* ja *inimesed* ning “vald” kui *voli, õigus, vabadus, luba ja tahe*. Siit saab tuletada, et vägivald on “tugevama õigus” või soovi korral koguni “rahva tahe”. Just see viimane, “rahva tahe” ehk üldine hüve, on sõja õigustamiseks universaalne argument, mille taha saab end alati peita.

Ilma et seda ise tähelegi paneme, on sõda on saanud osaks meie argisest keelekasutusest — *külm sõda, kuum sõda, psühholoogiline sõda, kübersõda, hübriidsõda, infosõda, sõnasõda, vee-sõda, padjasõda, õhusõda, maasõda, meresõda, kaubandussõda, lumesõda, suvesõda, talvesõda, vabadussõda, sisesõda, kodusõda, maailmasõda* jne. Ühes sellega on “sõja” mõiste minetanud oma soomeugriliku tõrjemaagia, milles mõiste mainimata jätmine peaks kurja eemal hoidma.

Lootus, et ajaloo õppetunnid panevad inimkonna tervikuna siiski ratsionaalselt käituma või vähemalt on riigijuhid kaalukate otsuste langetamisel külma peaga, on paraku väär. Õeldu illustratsiooniks sobib hästi paralleel meie igapäevase liiklusega. Kui kõik inimesed järgiksid kõrvalekaldumatult liikluseeskirja, oleks avariide hulk tühine. Paraku ei käitu inimesed ratsionaalselt, vaid teevad ootamatuid ja ettearvamatuid manöövreid. Sama mustrit kohtame ka kõigis teistes eluvaldkondades, kus äraarvamatud või ebaloogilised sammud ja neist johtuvad valearvestused ning üksiteise mittemõistmine viivad konfliktide või koguni katastroofideni. Paljud kaalukatest, või kui soovite, elu määravatest otsustest ei rajane kainel kaalutlemisel, vaid põhinevad hoopis emotsioonidel. Seda nähtust võib kirjeldada kui “Kyoto sündroomi”. Kõik, kes on näinud Christopher Nolani filmi *Oppenheimer* (2023), mä-

letavad kindlasti stseeni, kus toimub arutelu, milliste Jaapani linnade vastu pommi kasutada. Ameerika Ühendriikide sõjaminister Henry Lewis Stimsonile kuulub järgmine repliik:

Meil on nimekiri kaheteistkümnest linnast, mille seast valida. Vabandust, üheteistkümnest. Võtsin Kyoto loetelust välja, arvestades tema kultuurilist tähendust Jaapani rahvale. Lisaks veetsime abi-kaasaga seal oma mesinädalad. Tegu on imelise linnaga.

Maa ilma pole võimalik täiel määral mõista ilma meile inimesena omaste emotsioonide kaasamiseta. Lihtsustatult väljendudes on emotsioonid sealjuures võrreldavad kolesterooliga. Nii nagu on olemas halb ja hea kolesterool, nii saame rääkida ka headest ja halbade emotsioonidest. Probleem on, kuidas leida mõistlik ehk “tervislik” tasakaal nende vahel. Geopoliitilistest emotsioonidest kõige määravamad on ehk hirm, (I)ootus ja alandus. Kõik kolm on omakorda seotud sellise mõistega nagu “eneseusk”. Hirm on eneseusu puudumine, (I)ootus on enesekindlus ja usk paremasse tulevikku, ning alandus on haavatud ehk pihta saanud eneseusk.

Eneseusuna väljenduv ootus seisneb veendumuses enda paremusest või halvimal juhul ka enda üleolekust teiste suhtes. See on soov teha maailm paremaks, alternatiivina parandada maailma vastavalt omaenese ootustele, mis võib näiteks võtta teistele enda elustiili pealesurumise vormi. Seejuures on alates 20. sajandi teisest poolest pidevalt vähenenud sellise väljapoole kiirgava ootuse vaimne ning suurenenud aineline külg nn elustiili kujul. Kusjuures maailm tuleb paremaks muuta või paremaks teha nüüd ja praegu, mitte aga mingis kaugemas tulevikus terendavas täiuslikumas maailmas, olgu siis maa peal või taevas.

Alandus kasvab välja tunnetusest, et ollakse ilma jäetud olevikust ja tulevikust. See on olek, kus suure algustähga Teine dikteerib sinu poliitilist, majanduslikku, sotsiaalset ja kultuurilist tulevikku. Lisaks on mainitud tulevik tohtus kontrastis idealiseeritud ja kuulsusrikka minevikuga.

Kõik eelöeldu kehtib samaväärselt nii üksikisikute kui ka tervete rahvaste ja järelikult samuti riikide puhul. Juhitud ja ületatud alandus võib toimida stiimuli ja katalüsaatorina ühiskonna võitluslikkuse kasvatamisel kas jutumärkidega või jutumärki-

deta “õigluse” taastamise nimel. Selle realiseerumiseks on eeltingimusena tarvis veel n-ö väliste võimaluste akna olemasolu. Saksamaale Esimeses ilmasõjas osaks saanud, nende jaoks alan-dava kaotuse sümboliks kujunes relvarahu allakirjutamine 11. no-vembril 1918. aastal Prantsuse marssalile Ferdinand Fochile kuu-lunud raudteevagunis Compiègne’i metsas. Kui paarkümmend aastat hiljem jõudis kätte Prantsusmaa kord alistuda, siis käskis Hitler vahepeal muuseumisse paigutatud vaguni täpselt samasse kohta tuua, kus see oli asunud 1918. aastal, ning lasi prantslastel seal kapitulatsioonile alla kirjutada.

Lootuse puudumise korral võime rääkida meeleheitest, mis toidab igatsust kättemaksu järele ning viib hävingu impulsini — kui sa ei suuda tõusta samale tasandile nendega, kes sinu arva-tes sind alandavad, siis on sul võimalus tõmmata nemad alla si-nu tasandile, et nemadki “tunneksid samu kannatusi”. Illustrat-siooniks lausutule tsiteeriksin Venemaa riigipead Vladimir Puti-nit, kes 2020. aastal peetud kõnes ütles: “Milleks meile selline maailm, kus ei ole Venemaad?”, s.t kui kaob Venemaa, siis kadu-gu juba kogu maailm.

Hirm on praegusel hetkel ehk kõige ülekaalukam tunne, mis emotsioonina tasahilju mässib endasse niihästi Eesti kui ka suure osa ülejäänud läänemaailmast, ehkki teeb seda erineval moel (ühed kardavad Moskvat, teised islami terrorismi, kolman-dad illegaalseid sisserändajaid ja neljandad Donald Trumpi ehk seda, kuhu on teel Ameerika Ühendriigid, kusjuures kõik need hirmud võivad omavahel ka põimuda). Hirmu algjuur peitub asja-olus, et üha enam ei hoiä maailmapoliitika dirigendikeppi oma käes enam Lääs (selles vanas klassikalises tähenduses). Maailm ei kuulu enam Läänele ja selleks, et üleilmselt hakkama saada, tuleb pidevalt teha väärtuskompromisse. Nii tõsiselt, kui me neid väärtusi üldse võtta saame, sest pahatihti paistavad väärtuste õhu-kese viigilehe tagant välja küünilised huvid. Maailma tulevikku ei määra enam (demokraatlikus) Läänes vastu võetud otsused, vaid kaasa räägivad ka riigid, kelle käitumine tekitab Läänes negatiiv-seid emotsioone.

Kokkuvõttes on hirm õhtumaist kultuuri- ja mõtteruumi ta-banud laiahaardelise identiteedikriisi väljendus. Euroopa ja USA

triivivad kultuuriliselt teineteisest üha kaugemale, sest n-ö euroopalik ajaloolis-kultuuriline alus-DNA, mis seob Ameerika Ühendriike Vana Maailmaga, kahaneb üha. See on suuresti paratamatu ja etteaimatav protsess, ent olukorra muutmiseks või sellega kohanemiseks pole sisuliselt midagi ette võetud. Kontrolli kaotamine tuleviku üle, mis tegelikult pole kunagi olnudki rohkemat kui illusioon, millesse usuti, on õhtumaade hirmu jagatud allikaks.

Nii nagu teisedki emotsioonid, on ka hirm mitmetahuline nähtus. Ühelt poolt on hirm asendamatu kaitse ülemäärase enesekindluse vastu. Hirm on oluline komponent, et püsida elus meid ümbritsevas suures ja ohtlikus maailmas. Hirm ergastab tähelepanuvõimet ümbritseva suhtes ning kätkeb seetõttu endas loomulikku, kaitsvat instinkti. Nii viis hirm järjekordse Saksa-Prantsuse sõja ees ühe olulise tegurina Euroopa Liidu loomiseni.

Ülemäärane hirm muutub seevastu ohtlikuks, see ei vähenda enam riske, vaid hoopis suurendab neid. Kinnisidee hirmust on tõsine puue välisilmaga suhtlemisel, ähmastab kogupilti ja killustab reaalsust, nii nagu seda on kujutatud Francisco de Goya 1797. aastal valminud gravüüril *Uinuv mõistus sünnitab koletisi*. Sellel võib näha laual ristatud käsivartele pea asetanud ja unne suikunud meest, kelle selja tagant tõuseb lendu parv mõttelisi koletisi. Ja siinkohal ei ole ma veendunud, et Venemaa rünnakuga hirmutamise stiilis “meie oleme / teie olete järgmised” on argument, mis paneb kõik NATO liikmesriigid end kokku võtma. Pigem loob see hoopis vastaspooles kuvandi kaitsealliansi nõrkusest ning selle osade liikmete mittekaitstavusest.

Läbi kogu inimkonna ajaloo kohtab riike ja rahvaid, kes eri põhjustel, objektiivsetel või subjektiivsetel alustel pole õnnelikud neile osaks saanud koha üle päikese all. Olukorda, kus eranditult kõik maad ja inimesed oleksid rahul neile langenud loosiga, ei ole ega ka tule kunagi. Ja nii ootavad rahulolematud hetke, mil ajaloo hammasrattad liiguvad asendisse, mis tekitab järjekordse pöördelise hetke, mille käigus suur osa maailmast muutub ning sünnib uus tegelikkus, millega taas mõneks ajaks lepitakse.

Uute oludega harjumine võtab omakorda aega. Rootsi mine-
tas oma suurriigi staatuse 1721. aastal, kuid ei leppinud sellega
kuni 1814. aastani ehk uue reaalsusega harjumiseks kulus pea-
aegu sajand. Ühendkuningriigi koloniaalimpeerium hakkas lagu-
nema 1940. aastatel, kuid impeeriumi fantoom püsis elus vä-
hemalt Brexitini ehk peaaegu kaheksakümmend aastat. Meenub
diplomaatiline vastuvõtt Londonis Foreign Office'is 2010. aasta
kevadel, kus Briti kuningakoja liige kasutas kitsama ringi vest-
luses Rahvaste Ühendusele osutades väljendit “meie imperiaalne
perekond” (*our imperial family*). Toodu taustal pidagem silmas,
et Nõukogude Liidu kokkuvarisemisest 1991. aastal on möödu-
nud kõigest napilt üle kolmekümne aasta, mis tähendab, et mä-
lestus suurriiklikust minevikust pole sugugi kustunud. Just rahul-
olematus oma seisundiga rahvusvahelisel areenil ühes ihalusega
kujuteldava mineviku hiilguse järele on tänapäeva Venemaa oluli-
semateks käitumismotiivideks. Siia lisandub veel n-ö raskendava
asjaoluna impeeriumi sündroom (*imperskost*). Venemaa taastule-
mised on siiani alati aset leidnud üksnes impeeriumi kujul, kus-
juures erandiks ei olnud ka nn bolševistlik “rekonkista”.

Lõpetuseks Prantsuse politoloog Dominique Moïsi 2009. aas-
tal kirjapandud ennustus, kuhu oleme omadega jõudnud
2025. aastaks ehk siis aega aasta pärast tänast. Kuigi ennustused,
sh poliitilised, on tänamatu tegevus, on järgnevas üksjagu ehmata-
vat äratundmist. Vana Euroopa on kokku tõmbunud omalaadseks
Magna Helvetiaks, hiiglaslikuks Šveitsiks, mis on veel rahulik ja
üsnagi õitsev elik heal järjel, kuid ilma jäänud nooruslikust ener-
giast, sõjaliselt võimetu, isekas ja suuresti tähtsusetu/väheoluli-
ne, omaenese mineviku muuseum, kus valitseb hirm ning mis on
ohtudest läbi imbunud. Olles loobunud ideest olla strateegiline
ja diplomaatiline tegutseja üleilmsel püünel, pole Euroopa enam
eeskujuks ülejäänud maailmale. Kultuurimõistetes väljendatuna
ei ela me enam Beethoveni lootusrikkas maailmas, vaid oleme
võtnud suuna Wagneri viimaste tööde traagilis-barbaarse ilu poo-
le. Või siis meenutab meie silma ees lahti rulluv lõuend stsee-
ne Shakespeare'i kõige vägivaldsematest näidenditest, nagu *Titus
Andronicus*, mis maalivad pildi tumedast maailmast täis raevu ja
korratust.

Meeldib see meile või mitte, kuid sõda on nagu vari, mis inimest sammugi maha jätmata teda kõikjal saadab. Kuna alati pole varju näha, võib see luua illusiooni, nagu seda polekski. Küsimus pole niivõrd soovimatutes rahuni jõuda, vaid inimkonna tegelikus võimetuses seda meie senise ajaloo taustal ja ka tajutava tuleviku vältel saavutada. Endiselt on jões Platonile omistatud ütlemine: “Sõja lõppu näevad üksnes surnud.” Soovimata siinkohal auväärt filosoofiga poleemikasse laskuda, tundub, et teinekord saab sõda isegi surnud kätte.

Nagu eespool mainitud, asuvad Põhjala mütoloogias maailmapuu jalamil kolm kaevu, millest üks on tarkuse allikas. See, kes joob sealt vett, näeb ja kuuleb kõike, mis on juba olnud ja mis veel tuleb. Kaevu valvab hiiglane Mimer, kelle nimi tähendab ühtviisi nii “teadmist” kui ka “mälu”. Kuna hiiglaste sugu oli tekkinud enne jumalaid ja elanud neist kauem, siis oli neil edumaa ka tarkuse osas. Sestap pöördus mõjukas Odin abi saamiseks Mimeri poole ja soovis kaevust juua, et nõnda ülimest tarkusest osa saada. Selleks oli aga tarvis ohvrit. Odin ohverdaski ühe oma silma, mis lebab nüüdsest Mimeri kaevus tarkuse pandina. Teadmistel ja tarkusel on seega kõrge hind, mis nõuab loobumist ja lahtiütlemist. Aga isegi ettenägelikkus ei hoiä ära seda, mis on inimloomuses varjul ja mis saab sündima, vaid annab üksnes teada selle tulekust. *Vanema Edda* tuntuimas laulus “Völuspaa” ehk “Nägijatari kuulutus” räägitakse üheksast maailmast ja üheksast ajast, maailma loomisest, selle saabuvast lõpust ja järgnevast taassünnist. Ilma seda soovimata võib üsna kindel olla, et ka selles uues maailmas, kus paljud asjad on teistmoodi, ei saada läbi sõjata.

MARGUS LAIDRE (1959) on lõpetanud Tartu Ülikooli ajalooteaduskonna 1982, ajalookandidaat 1987, filosoofiadoktor 2000. Aspirantuuris aastail 1983–1987, TÜ ajalooõppejõud 1987–1990; aastail 1990–1991 Rootsisis uurija Stockholmi Ülikooli juures asuvas Balti Uurimiskeskuses, 1991–1996 Eesti suursaadik Rootsisis, 1996–2000 Saksamaal, 1997–2000 Vatikanis Püha Tooli juures, 2000–2001 välisministeeriumi Venemaa ja SRÜ büroo juhataja, 2001–2005 välisministeeriumi poliitikaosa-

konna peadirektor, 2006–2010 Eesti suursaadik Suurbritannias, 2010–2014 Vabariigi Presidendi välisnõunik, 2014–2018 suursaadik Soomes, 2018–2023 suursaadik Venemaal; Rootsi Kuningliku Sõjateaduste Akadeemia välisliige 1995. *Akadeemias* avaldanud artiklid “Sõjaväe õiguskorraldusest Eesti- ja Liivimaal XVII sajandil” (1989, nr 1, lk 162–178), “Ühe armee häving: Poltaava lahing argiajaloo vaatenurgast” (1989, nr 8, lk 1663–1680), ““Küll wana waenlane... ”” (1990, nr 5, lk 1025–1042), “Keskaja kaitseks” (1990, nr 12, lk 2580–2599), ““Üks hä tru ja õige Sullane”: Eestlastest Rootsi armees XVII sajandi lõpul” (1993, nr 3, lk 476–489), “Hollandi ime: Madalmaade kultuur ja ühiskond kuldajastul 1570–1670” (1993, nr 11, lk 2352–2379), ““Vana hea Rootsi aeg” — müüt või tegelikkus” (1994, nr 5, lk 957–962), “Mineviku pikad varjud: Rootsi välispoliitika läbi Moskva silmade” (1995, nr 8, lk 1610–1623), “Saja-aastane sõda (1558–1660/61) Eestis ja rahvastiku suurus 16.–18. sajandil” (2000, nr 5, lk 931–956), “Karl XII müstiline surm — kas juhuslik kuul või mõrv?” (2000, nr 11, lk 2302–2317), “Inimene ja riik Rootsi ajal” (2001, nr 9, lk 1835–1849), “Sõja tulevik” (2001, nr 11, lk 2251–2273), “Peeter ja Karl: Kaks kanget ajaloopeeglis” (2002, nr 2, lk 298–325), “Võitmatu, kes suri kopsupõletiku: Karl X Gustavi tõus ja langus” (2002, nr 10, lk 2041–2070), “Põhjasõjad Kirde-Euroopas 1558–1721” (2004, nr 1, lk 3–19), “Riigiehitaja Gustaf Eriksson” (2005, nr 1, lk 124–144) ja “Tulevikku mäletades” (2008, nr 2, lk 463–468), arvustanud Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis X aastaraamatut (1989, nr 7, lk 1535–1542) ning väidelnud Hannes Walteriga (kaasautor Tõnu Tannberg; 1989, nr 9, lk 1968–1970) ja Helldur Palliga (2000, nr 12, lk 2377–2379).

AARNE MESIKÄPP. Kotkad kuusemetsa kohal (2014)

“JUMAL HINGAB MEIE ELUSID”

Uitmõtteid Lev Tolstoi päevaraamatute ainesel

Rainis Toomemaa

τῷ μὲν θεῷ καλὰ πάντα καὶ ἀγαθὰ καὶ δίκαια, ἄνθρωποι δὲ ἃ μὲν
ἄδικα ὑπειλήφασιν ἃ δὲ δίκαια
(Jumalale on kõik ilus ja hea ja õiglane, aga inimesed peavad ühtesid
asju ebaõiglaseks, teisi õiglaseks.)

Herakleitos Efesosest, fragment 102

Mida sa pahaks nimetad, on see käiakivi, ilma milleta läheks nüriks,
roostetaks kõige hinnalisem, mis mus on.

Lev Tolstoi, päevik, 19. märts 1906¹

1. INIMESE KOHAST

Kultuuriloo mõtestaja Ilmar Vene on Hando Runneli kaudu defi-
neerinud tüüpilise uusaja inimese:

Sõnades võib luuletaja kalduda kõike mõistvasse ja kõigesse ha-
lastavalt suhtuvasse katoliiklusse, kuid **tegutsejana** pole ta mitte
ainult protestant, vaid koguni ilmik, s.t. kirikust võõrdunud protes-
tant. [---] see ongi, mida tohiksime pidada ilmalikuks kristluseks,
traditsionalismiks (Vene 2013: 103–104).

---

¹Tolstoi päevikutele on käesolevas tekstis viidatud järgmiselt: tsi-
taadid aastaist 1904–1906 pärit päevikuist on autori tõlked veel ilmuma-
ta väljaandest, päevikuid 1907–1908 vt Tolstoi 2021, päevikuid 1909–
1910 vt Tolstoi 2018.

Isegi kui ta on usklik, kummardab tänapäeva inimene empiiriliselt, siinpoolset ja mõõdetavat — positiivset. Ta annab taevariigi ära õigusriigi eest nagu Eesav pärimisõiguse kausitäie läätseleeme eest. “Usutakse *inimkonda* — enam ei usuta *inimesesse*” (Leontjev 1882: 22). Nii liberalism kui konservatism on uusaegsed mõisted ja sättumused. Konservatiiv on traditsionalist, kes peab kalliks möödaniku vormi, mille täidab modernse sisuga — ta sättumust võivad ilmestada arglikud viited pühakirjale, piiblile kui millelegi terviklikule (“juba piiblis on üteldud, et...”), mitte eladeski aga tsitaadid Markuse evangeeliumist või Johannes apokalüpsisest, “kuid need, teadagi mälu järgi esitatud, ei saa mõttekäikudes arendust” (Vene 2013: 104). Lev Tolstoi polnud tüüpiline uusaja inimene ning filosoofiline päevik pole tüüpiline uusaja kirjandusžanr. Pigem on terviklikud, süstematiseerimata ja lühikesed mõttearendused omased idamaadele. Tema päevaraamatus leiab eredalt väljenduse murdmaastik keskaegse ja tänapäevase, sealpoolse ja siinpoolse mõtteviisi vahel. Ühelt poolt kohutab ehk praegust lugejat idamaine, Ilmar Vene sõnadega “katoliiklik” urgitsemine iseenda kallal ning maailmavõõristus, teisalt lähendab Tolstoid 21. sajandile elu läbitunnetamine ja mitte “ülemõtlemine”.

Vana- ja keskaja inimese ainumas ülesanne seisnes “jumala jäljendamises, s.t. kõlbelises täiustumises” (sammas: 133), inimlik suurus samastus “jumal-inimese jäljendamise määraga” (sammas: 127), mis ei väljendunud niivõrd askeesis, vaid pigem erinevas maailmasättumuses. Kristlane ei hooli oma kaasaegsete hinnangust ega oma nimest järeltulevate põlvete suus, vaid eeskätt elust Jumalale, iseendale ja hingeõndsusest. Uusajal enam midagi jumalikku alles pole, kõik väärtused, kaasa arvatud inimene ise, on inimlikustunud, relativeerunud, keskkonnast — ajast ja ruumist — sõltuvaks ja tinglikuks kuulutatud. Jumal vabastatakse eestkoste alt ja pagendatakse spekulatsiooniks. Metafüüsika mainimisel tõrgub mõistus kaasa minemast. Filosoofiast saab filosofeerimine, õige eluviisi otsimisest sõnakõlksutamine. “Mõttegeneraatoreid” (L. Mäll) on siginenud leegion ja inimene kurdis-*tub influencer*’ite müras — “nõnda me upumegi harimatu raama-

tukülluse ning riburadamisi padupäheõppimise peldikus”.² Kõik on võrdsed, iga samm teisega ühepikkune, vähemasti seni, kui kellelegi varba peale ei astuta. Ega’s siis looduse taga saa veel midagi enam leiduda! Lahtub inimülene (*ens extramundanum*) ja leiutatakse ajalugu kahasse politoloogiaga — lood möödunud aegadest omandavad tähenduse, sihi ja arenguloolisuse. Õnneks pole inimese kirglikkusest hoolimata kuigi palju elukutselisi poliitikuid, kes oma sõgedas alpuses usuvad, et just nemad suunavad ajaloo käiku, loovad elu, ning elu saab meie ponnistuste kiuste kulgeda omasoodu. Lev Nikolajevitš, nagu tavatses suurest kirjamehest tollal hellitavalt kõnelda enamik vene rahvast, jääb osavõtmatuks 20. sajandi sissejuhatanud apokalüptilisena nähtunud Vene-Jaapani sõja ning 1905.–1906. a revolutsiooniliste virdamiste suhtes, mis ühe mulluse aastasaja suurprohveti sõnul “oli idamaise “paigalseismise” lõpu alguseks” (Lenin 1978b: 37). Tolstoi mõtet ei kõida päevapoliitika ega lippude lehvitamine, vaid vahekorra selitamine maailmaga, “Kõigega”. Tema peab kahekõnet Jumalaga ja elab keskajas, kus vaimuvabadus maksab enam kui ihuvabadus. Ta ei usu, nagu ripuks inimese olu esmajärjekorras ära keskkonnast ning seda annaks parendada ühiskondlise struktuuri ümberladumisega ja elujärje masinastamisega, millele 20. sajandil pürgis “üleüldise hüvangu” nimel “teaduslik kommunism” ühes “sotsiaalse desinfektsiooni-ga” (A. Lunatšarski), industrialiseerimise ning urbaniseerimisega (veel Hruštšov ei pidanud maarahvast-kolhoosnikuid Nõukogudemaal pensionivääriliseks) ja millele 21. sajandil pürrib “asjatundjate” valitsemine ehk tehnokraatia ühes sundvaksineerimise, sotsiaalkrediidisüsteemi, geoinseneerluse, süsinikneutraalse majandamise ning toasooja ja bensiini limiteerimisega... või muidu “sureme varem ja vaesemana”. Solidaarsust jutlustab uskmatu. “Poliitiline kasvatamatus” (Lenin 1978a: 14) ei usu, et õnn saabub õuele siis, kui kõigil on seaduse järgi võrdsed õigused ja kohustused, kui kogu rahvas saab üldharidust ja haarab mobilisatsiooni korral taparelva (vanades ühiskondades oli koolitarkus

---

²Tolstoi kirjas Nikolai Strahhovile 1887. a 16. oktoobril (Tolstoi 1953b: 106).

ja taplemine vähemiku “privileeg”), kui kõik on kõigiga kõiges solidaarsed ja peavad silmas maist “üldist kasu” ehk viisaastakuplaani või majanduskasvu, kui kõik on õiged usklikud ja head kodanikud. “Miski ei sega inimeste paremist sedavõrd kui hool üldise eluolu korraldamise, teiste parandamise, edenemise pärast” (Päevik, 30. märts 1905). Humanism ja progress on padupettus. Mõtelgem kasvõi moeröögatusi lugejale lähemast ajast — *post-truth era* ja *woke-culture*. Ükski võim ei suuda Jumalat väärata. Elu “korraldamine” oma äranägemise järgi on ebausku ja luul — “kiiresti püütakse vaid kirpu” (2. oktoober 1906). Ikka on tahtmine teiste elu korraldada ja enese oma unarusse jätta. Nii on mugavam. “Riigivalitsemise korraldamine on 187. järguline asjaõendus. Olulisem on, kuidas ma sinu ehk Vanjaga juttu teen, kuidas sünn, magan, riidesse panen” (26. jaanuar 1905, vt Makovický 1979). Kui juudamaa tark sajatas kahe aastatuhande eest usklike varisere, siis vene usu-uuendaja sünnab “rahvateenreid”, eeskätt liberaale ja revolutsionääre. Ehe idamaine fatalism, minnalaskmine! Kuidas inimene on nii madalale langenud, et maailmas ei saa midagi muuta, kõik on Jumala tahtest omas paigas!? Kõik, mis sünnib, on Jumala tahtmine. Igasugune isiklik initsiatiiv ja ambitsioon on jumalasalgamine. Kas mõni kindralkuberner tapetakse või mitte, suurt ei muuda — tuleb vastne asemele: “et ma kristliku üleskutse koostan, samuti miskit ei muuda, sest see pannakse nagunii paberile, ehk pigemini, mida ma kirjutada tihkan, poeb inimestele hinge ning hakkab neid juhtima” (25. aprill 1906). Aeg — varem või hiljem — Jumala seadust ja tahet ei kammitse — Talle teeb üks välja, millised tähad viljaks sirguvad ja millised raisku lähevad — põld tuleb nii ehk naa (3. mai 1906). Lev Tolstoi ei väsi ka kõige meelevastase juures korrutamast, et kõik on hästi ja “kui hea” on olla haige (29. juuni 1905), alandatud ja solvatud (14. jaanuar 1904, 3. juuli 1906), juhm ja jäle (31. juuli 1905), on hea, kui pea kesiselt töötab (28. jaanuar 1904). Sinnamaale välja: “Kui hea on teada, et me pole vabad, vaid — tööriistad Jumala käes” (21. mai 1904). “Mis juhtub, on hea” (11. juuni 1904).

Plotinos on ütelnud:

Sest miks peaks too, kes mistahes õnne suureks ei pea, ei kuningriiki ega meelevalda linnade ja rahvaste üle, kolooniaid ega linnade rajamist, olgu pealegi kõik tema enda kätetöö, pidama millegi suureks võimult minema kihutamist või oma kodulinna hävitamist? Kui ta aga tõepoolest säherduses suurt häda näeb, või üldse häda, siis oleks ta sellise arvamise pärast naeru väärt ning ta poleks enam tark [σπουδάζω], sest peab suureks puitu, kivi ja — Zeusi nimel — surelike surma, tema, kelle jaoks peaks surm paratamatult olema parem kui lihalik elu.

Oletagem, et teda ennast peaks tapaohvriks toodama, kas arvab ta siis halvaks surra altari kõrval? Jääda mulda matmata? Kus iganes see ka ei vedeleks, maa peal või maa all, põrm kõduneb alati. Kui teda ka ilma kuluka mälestamiseta, nimetuna maha maetakse, ega arvata kõrguva hauatähise vääriliseks? Juuksekarva lõhkijamine.

Mis siis, kui ta juhtub vaenlaste kätte vangi langema? Alati leidub väljapääs, isegi kui see õnne ei too. Aga mis siis, kui omaksed tema juurest viidakse, “tema miniad ja tütreid vangipõlve lohistatakse”?

Usutleme, mis saab siis, kui ta sureks sellist nägemata? Saaks ta maailma jätta, olles arvamusel, et midagi niisugust juhtuda ei saa? Ta peaks olema õige kohtlane. Kas ta siis ei või arvata, et sellised hädad tema omakseid tabada võivad, ning kas ta ei oleks õnnelik, arvates, mis kõik juhtuda võib? Pigem on ta õnnelik ka siis, kui usub, et nii juhtub (Plotinos, *Enneaadid*, I, 4,7).³

Tolstoi Jumal on totaalne, kogemuslik, selle kõrvale ei mahu muid suurusid. Oma ainulisuses ei kehti Talle arvu mõiste — pole üks, kaks või kolm Jumalat (9. november 1906). Teda ei paina kurjusprobleem nagu keskaja teoloogid *à la* kui Jumal oleks kõikvõimas, poleks kuradil asu; kui Jumal oleks igal pool, oleks ta ka kuradi sisimuses; kui Jumal oleks kõiketeadja, teaks ta ette kuradi vimkasid... Jumal pole teadmise ja argumenteerimise ese, maailma(de) looja ega liikumapanev jõud, pole hüpotees, Jumalat ei saa võtta või jätta, nagu matemaatik Pierre-Simon de Laplace ei leidnud eales oma võrrandis Jumalale (objektile!) kohta. Just sellist kergemeelset suhtumist, mängisklemist heitis mõtleja ette uuele dekadentide-intelligentide põlvele — Dmitri Merežkovski-

---

³ Autori tõlge. Tänan Janika Pälli abi eest.

le (13. detsember 1904), Mihhail Geršenzonile (Tolstoi 2018: 11–12, 6. jaanuar 1909), George B. Shaw’le (Bulgakov 1989: 153, 16. aprill 1910). Tolstoile on kõik, mis juhtub, hea, ja kõiki asju on ühepalju. “Midagi ei saa tunnistada millegi muu põhjuseks. Kõigel on lõpmata hulk erinevaid, kaugeid ja äraseletamatuid põhjuseid” (24. mai 1905, vt ka 2. märts 1906). Ta on radikaalne monoteist, kes ei otsi ühelegi nähtelega selgitust ja põhjuslikkust mujalt kui Jumalast ning on sellega maailmale võõrik, sest

meie otsime igale nähtelega põhjuseid — need on meie jumalad, igal inimesel isesugused ja igaüks peab oma jumalat paremaks ja tugevamaks kui teised. Meil on hüpoteesid ja teooriad, s.t. mütoologia. Hüpootees on Jumal ja tema väge nähakse selles, kui palju ta abil saab seletada (Masing 1995: 15).

Põhjuslike seoste avastamine sõltub meie mõtlemissuunast ja on alati tinglik.

Veelgi enam, inimisiksustel, kes ajalugu täidavad, ilma kellela esineb vaid “ajalootuid perioode” ning kelle suurus on võrdeline enese makspanemisega kroonikates, pole suuremat väärtust. Uusaeg koidab siis, kus isiku (lad k *persona* — mask, mis väljendab end hääle kaudu — *per sona*) tõrjub välja “isiksus” (*personalitas*, *personnalité*, *Persönlichkeit*), omaette sotsiaalne suurus ja väärtus iseeneses, ning tulevaste aegade tarbeks hakatakse talletama biograafiaid, mitte enam jumalike ennustuste täitumiste ja rea seoseta tarkuste ning vägevate tegudena, vaid inimese kujunemisloona (Vene 2013: 15–17). “Märkis varem olulisimat jäljendamise, siis nüüd hakatakse peamist nägema algupärasuses; isiksuseks peetakse esmajoones inimolendit, kes kõigist ülejäänuid silmahakkavalt erineb” (samas: 128). Tänapäeva lugejale, keda toidab paljas uudishimu teiste tagatoa vastu, kelle jaoks kõik kirjutatu kannab vaid isikuloolist väärtust ning filosoofia tutvustab üksnes mõtleja isiksust ja selle kasvamist, kõlab prohvetlik kohtuotsus karmilt: “Inimene on pelk tööriist”, nagu vikat või kirves, mida peab teravana hoidma (10. veebruar 1906). Jääb ideaalne ja igavene, sureb juhuslik. “Jätta iseennast unarusse ja teha välispidist tööd, mida mina tarviliseks arvan, on sama kui raiuda nüri kirvega” (6. juuni 1905). Kõlab nagu keskajal. Augustinus ja “Jumalaema” polnud suured inimesena, vaid “ainult vahendi-

na, kelle Jumal oli ära valinud, et tema kaudu lihtsureliku vaimu valgustada” (Vene 2009: 190). Tolstoi tuletab inimliku aupaiste kiuste enesele alatasa päevikus meelde, kui tühine, juhm ja jäle surelik ta on (14. jaanuar 1904, 31. juuli 1905, 10. veebruar 1906, 23. oktoober 1906, 27. juuni 1907, 12. september 1907 jt) — “jällestusväärne peldik — võta vaid maha, ava vaimlikkuse kaas, vastas lehk ja ilgus” (7. juuli 1908, vt Tolstoi 2021: 181). Tema isik pole midagi ainukordset, ta pole mõni sambapühak või postamendi-Jaan, kui laenata Jaan Kaplinski sõnu. Üleüldse pole suuri ega väikeseid “isiksusi” — pühakuid, kangelasi ega kangelastegusid — kõik tühi kuulsusejanu ja kasuahnus. “Nad teevad endist ebajumala. Ja Jumal peab neid armastama ja austama, tegema neile just seda, mida nemad peaksid talle tegema” (Luther 2015: 28). Ainukordse “mina” eristamine tunnetusliku keskpunktina, mis hõlmab kõiki teisi, kelle identiteet meie jaoks ühtepuhku kokku valgub, samas kui meil endil on tükk tegu, et eneses karakterit täheldada, on lihtsalt teadvuse avaldumise kõrvalprodukt. Rippumatu “mina” on jonn, trots, umbsõlm, sügav uni. Päriselt on vaid vahekord. “Vahekord millega? Kõige [всему] ja Kõige-ga [Всему]. Kõige-ga tähendab kõigi samasuguste vahekordade-ga, Kõige-ga — kogu kupatusega, mida ma hoomata ei suuda, kuid mis peab olema ja seepärast ka on” (10. veebruar 1906). “Isiksus” on pragu, mille kaudu paistab Jumala teadvuse valgusvihk. Tõeliselt ON vaid Jumal — “Mina olen” (*Я емь, какой емь*). Postamendi-Jaanide pealt on “vastikust tekitav kontrast” isegi eredamalt näha (17. aprill 1906). Ühele sulasele anti viis, teisele kaks ja kolmandale üksainumas talent — ikka suutlikkust — prao kuju ja perimeetrit mööda, et neid kasvatada (Mt 25:14–30).

Järgnevalt käsitlemegi põgusalt mõningaid sõlmkohti Lev Tolstoi hilistes päevaraamatutes talle oluliste mõtlejate valguses.

2. SURMA KÕLBELINE TARVILIKKUS

Tolstoi kõnnib enamjao religioonide, Sokratese, Kanti ja saksa idealistide iidammust rada, mille järgi aineeline maailm ühes isiksusega (ihu ja viis meelt) on teadvuse produkt, meelepett, pelk kuivanud rohi ning juba siia sündimine on isemeelne eraldumi-

ne tervikust ja pärispatt. “Poleks teadvust, poleks maailma. Kaob teadvus — kaob maailm” (17. august 1904). Sealpoolsus, s.t uusplatonistide üksainus, maksab enam kui siinpoolne “objektiivne” paljus-kirjus, mis uurijat ainult oluliste küsimuste juurest eksitab ja võrgutab (16. aprill 1905). Kiriku nähtavuse kasv nähtamatu arvel keskajal ning uusaegne aegruumi lõputu avastamine ja positiivistlikud teadused on viinud välja ateismi, samastumiseni parema ninaesise ja sooja kambriga, materialistliku monismini, mille kohaselt ei saa olla midagi suuremat nähtumusliku maailma mitmekesisusest ja esteetikast. “Kuid optimism, nii usundites kui ka filosoofias, on põhimõtteline eksitus, mis paneb kinni tee igasuguse tõe juurde” (Schopenhauer 2018, II: 872). Aine on pime ja energia kurt. Ühtlasi kaob ka enesesse süüvimise tarve ja vastutus.

Kummatigi on aegruum olemas ihu jaoks (ajaillusioon = miinaillusioon), teadvus (*сознание* = Platoni *φρόνησις*) suudab lühinägeliku kehalisuse ja ajanidemed ületada ja tekitada meis ettekujutusi tulevikust ning talletada mälestusi minevikust. Dissotsieerumine mateeriast ja oma hinge armastamine, Spinoza armastus igavese ja lõpmatu asja vastu (*amor erga rem aeternam et infinitam*) on elu aluspõhi ja ülima hüve (*summa felicitas*) läte, mida ei korva ükski põgus “isiklik õnn”. Küsimusega, kas üldse on kellegi elus õnne keset meie suhtes osavõtmatut olemusvõitlust, tegeleb Tolstoi romaan *Anna Karenina*. Õnn jääb tabamatuks, lipsates kord möödanikku, kord tulevikku. Kehaarmastus (*φιλοσώματος*) ehk kustutamatu himu korvata oma irdsust Kõigest (*tanhā*, paali k) takistab tõelikku teadmist, tarkusearmastust (*φιλόσοφος*) ning võtab enda hõlma (*ἐκπλήττει*) (Platon, *Phaidon* 66d, vt Platon 2003: 61). Teeb pimedaks ja kurdiks teiste vastu — kulutõhusaks. “Selles lühikeses pilgus märkas Vronski mahasurutud eluvust, mis mängles ta näol ja tuksles ta säravates silmades ning painutas ta punased huuled vaevu märgatavaks naeratuseks” (Tolstoi 1957: 73). Seksuaalsus teotab inimloomust (24. september 1906). Sugulise karskuse taotlemises joonistub piltlikult algkristlik kiliasm. Üksikud teavad, et veel aastal 414 täävitask kirikuisa Augustinus südikalt:

“Jumal hingab meie elusid”

Ärge laske end agarusest, millega te paljusid end matkima innustate, kõrvale kallutada alpine nurinal, kes osatavad: “Kuidas siis inimesesugu kestma jääb, kui kõik on kasinad?” Nagu kestaks maailm millegi muu pärast kui et pühade ettemääratud arv täis saaks! Mida tõtlikumalt see sünnib, seda kindlam on, et ilmaots edasi ei lükku (Augustinus, *De bono viduitatis*, 23.28; vrd Augustinus 2019: 23).

Immanentse enesekehtestamisega kaasub välditamatu vägivald: võitlus eluruumi pärast. Ülekohus, julmus, valetamine ja seksuaalsus on ilmselged sümptomid samastumisest aine ja maailmaga. Hea on ikka *mina* ja kuri — teine, *mittemina*. Samas püsib reaalsus ehk nirvaana paigal ega muutu. Jumala jaoks on vaid elu ise, pole möödunud ega tulevast,

Jumala jaoks olen mina — laps, vanamees, mu vanemad, nende vanemad, lõpmatuseni välja, mu lapsed, lapselapsed, lapselapselapsed, lõpmatuseni välja — kõik see kahasse kõigi nende eluga kaasuvate oludega on alati olemas ning Jumal teadvustab neid enesena (24. juuli 1904).⁴

Isegi evolutsioonilised, bioloogilised, kosmilised ja geoloogilised protsessid nähtuvad meile ainuüksi meie aju ehituse tõttu. Pole põhjuslikkust, sihti ega järgnevust, meie üksikteadvus vaid seletub elu jooksul, langetab katted (24. september 1906). Inimlik pruuk täheldada ja eristada murdepunkte on ahvatlev kiusatus. Juba üle saja aasta on lahatud küsimust, mis ja millal tingis nihke Tolstoi vaimuilmas. Ka Spinoza, keda mõtleja lähedaste ja kallite mõttetarkade hulgas mainib,⁵ täävis, et Jumalal pole põhimõtteid, eesmärke ega valikukohti (Spinoza 2016: 208). Kõik puha *humana esse figmenta* (inimeste väljamõeldised). Kõige kõr-

---

⁴Seejuures ei kaldu Lev Tolstoi Schopenhaueri materialistlikku monismi: “Näiteks, lõvid, keda aina sünnib ja sureb, on nagu veetilgad koses, kuid lõvi *leonitas*, tema idee või vorm on nagu kose kohal häirimatult paigal seisev vikerkaar. [...] Seesama looduse tendents avaldub ka selles, et mida kõlblikum on indiviid oma vanuselt soojätkamiseks, seda jõulisem on temas *vis naturae medicatrix* [looduse tervistav jõud (lad k)], mistõttu tal kasvavad haavad kergemini kinni ja ka haigustest paranemine on hõlpsam.” (Schopenhauer 2018, II: 672, 675.)

⁵Kirjas Lev Nikiforovile 1885. a aprillis-mais (Tolstoi 1934: 318).

gemaks tunnetusinstrumendiks nähtumusliku maailma kohta on teadvus ja mitte empiiriline vaatlus, sest kokkupuutest kehaga hing “tuigerdab nagu purjus” (Platon, *Phaidon* 79c, vt Platon 2003: 82).

1904. a jõudis Tolstoi kolme teadvusenivoo eristamiseni oma antropoloogias ning pööras sellega justkui terve uusaegse mõtteleo pea peale, asetades kõige madalamale pulgale tänapäevase materialistliku käsitluse inimisiksusest, vahepealmisele uusaegse hinge ja keha dualismi ning kõige kõrgemaks keskaegse religioossuse, mis taandab “isiksuse” pelgalt vaimlisi vägesid ja keskkondi lahutavaks membraaniks, mille surm lahustab. Valgustusjärgne teoloogia pani 19. sajandil kahtluse alla pühakirja teadvuse päritolu ja küsis, kuidas ikka *divinitus inspirata* apostlite ja patriarhide kätt paberil seadis, ent unustati toona ja unustatakse tänagi, et vana- ja keskaja inimene ei poetanud ilmselt sõnagi ilma mõne vaimse katalüsaatorita — kõigil oli teispoolne läte. Üksteise mõistmatus ja ebakõlad on tingitud teadvuse kolmest selgusastmest (24. mai 1904). Teadvuse esimesel astmel inimesele “paistab, et ta on ihuline olevus ja väljaspool teda on terve maailm” (kirjas Tšertkovile 19. veebruar 1904), ning hüvet otsitakse pelgalt omaenda kujuteldavale ainelisele olemisele. Teisel astmel tajub inimene oma kehasse puuristatud aja- ja ruumivälist olendit, hinge, ning otsib hüvet tolele ja elab teiste jaoks. Alles kolmandal astmel tekkib taip “otsatust, igavesti elavast, ainumast olevusest, kes ilmub lugematul arvul kujudel (olendites), kellest üks olen mina keset minuga piirnevaid ja mind piiritlevaid kujusid ehk olendeid” (samas). “Kolmandal astmel on ta hüve iseendale ja kõigele, millega kokku puutub: ta ei otsi miskit, ta on, üks on” (25. veebruar 1904). Kõik tuleb hüveks, heaks, kõik on Jumala tahtmine. Kõik peab olema. Nii Sokratese, Spinoza, Plotinose kui Tolstoi järgi on vooruslikule kõik hea, sest voorus on ise ülim hüve, mis ei vaja ühtegi põhjendust — mistahes materiaalne kuri ja kannatus sunnib meid maailma ja surma usaldama ja sellega leppima (21. november 1904). Ükski ep ole teisest õnnelikum ehk õnnetum. Alles kõrgeimal astmel, kus pole enam üksikhinge, saab kõnelda vabadusest ja surematusest — kuidas saab olla surematu pragu, mille kaudu Jumala teadvus siinpoolsuses paistab?! Ehk

kuidas saaks Jumalale omistada prao mihusust, s.t ruum-ajalist isiksust, *Deus absconditus*’t näiteks läbi Kolmainsuse objektiveerida, sest kõik kvaliteedid on tinglikud?! “Surm — põmdi suletud aken, läbi mille ma maailma kaesin” (7. märts 1904). Usutledes, mis saab “hingest” pärast surma, tunnistame reaalseks meelepette, kuju, ajaliku maailma (22. september 1904), pürime Laplace’i moel Jumalale oma võrrandis “kohta” leida ehk siis eitame taas kord omaenda jumalikkust. Kuidas me saame oodata surmajärgset eksistentsi, kui me ei mäleta ka oma sünnieelset olemasolu? Surm on objektiivne nähe, ealeski mitte subjektiivne. Koos ajuga kollabeerub ka objektiivne maailm. Juba Epikuros teadis, et surm ei puutu meisse, kui märkame, et kuniks oleme olemas, surm ei tule, ja kui surm tuleb, pole enam meid (Diogenes Laertios, *Perribiõn dogmatõn kai apophthegmatõn tõn en philosophia eudokimēsantõn*, X.125). Jonn mõista tervikut on jumalasalgamine.⁶

Surmale liginedes valguvad mälestuses isikud ja sündmused ühte nagu unenäos, kus võid olla ühtaegu nii noor kui vana (22. oktoober 1904). Elu viimasel aastakümnel omistab Lev Nikolajevitš suurt väärtust unedele, ühest küljest seetõttu, et ulm on nagu Schopenhaueril enne teda maise, meelelise elu võrdpilt, millest surm inimese toibutab, teisalt seetõttu, et unenägudes pole isiksust, aega, ruumi ega põhjuslikkust — seal valgub ühtekokku kõik, mille meeled killustavad. Loomuldasa ihuramm vanusega nõtrub, eluuni muutub enne virgumist kergemaks ja lahjemaks, lahtuvad kiindumused ja mured, annavad järele maise paratamatuse köidikud. Tõstab pead eluvõõristus ja tüdimus “kõigile ühisest maailmast”. Isegi madalmaade geomeetri ja optiku *mentis oculi* jäävad ihulisteks silmadeks, mis ei seleta selle maailma raja taha. Kuigi inimene ei ärka maisest unenäost omatahtsi põgusa teadvustamise peale, saab ta mõistuses (vrd Platoni φρόνησις) ja armastuses elada juba ajas ajatut, igavikulist elu (10. märts, 12. juuli 1904 jt). Sokrates kuulutab, et õigete tarkusearmastajate (οἱ ὀρθῶς φιλοσοφοῦντες) jaoks on terve elu harjutamine surmaks (Platon, *Phaidon* 67e, vt Platon 2003: 63). Kebja on elada ja surra hinge silmas pidades. Erinevalt Tolstoi vaimuilma pal-

---

⁶Päevik, 25. november 1898 (Tolstoi 1953a: 215).

juski mõjustanud Arthur Schopenhauerist,⁷ kellel igavene substantants on (elu)tahe ja tunnetus (*Erkenntniß*) on pelk närvisüsteemi funktsioon ja sekundaarne, ajalik vorm — animaalsete tungide vaatleja, kuuluvad Tolstoil mõistus kui kontsentreeritud mälestus (19. märts 1906) ja tõelik armastus kokku nagu Spinoza *amor dei intellectualis* — Jumala-armastus pole meeleline *tunne* (subjekt + objekt), vaid kogemuslik-kaemuslik *teadvustamine* (*сознание своей духовности*). Kuna armastus kui teadvuse avardamine on inimese loomuseadus nagu seenel kasvamine või hiirel sigimine, ei saa ükski tinglik asjaolu seda väärata (11. oktoober 1906). Keskaegsele pühakule polnud Assisi Franciscuse näitel ükski maisus, isegi tollal haruldane käsikirjaline ja dekooreeritud evangeeliumiraamat liiga kallis, et seda ligimese aitamise nimel loovutada ja nähtavast kirjatähest ilma jääda (Vene 2009: 31–32). Juba Boccaccio kasutas oma itaalia murrakus ka füüsilise läheduse ja intiimsuse märgistamiseks sõna *intendimento* (< *mens*, lad k) — mõistmine, arusaamine. Ükski lõbu, au ega rikkus armastust ei asenda ega too õnne, sest pole päris, päris on vaid “hingestumine” (*одухотворение*), teise mõistmine iseendana. Keha talitsemine — “armastuse suurdumine” (26. oktoober 1906), mis lammutab müüre *mina* ja *mittemina* vahel. Armastus on teise nahka pugemine. Tolstoil on tuline õigus, et ilma kurjale vastupanemiseta laguneb koost kristluse kaadervärk (11. detsember 1904) — vägivalda pruuk vaid süvendab kuristikku *mina* ja *mittemina* vahel. Mis siis veel armastusest kui kaasatundmisest kõnelda!? Surm on kehalisuse lõpp ja aja katkemine (10. veebruar 1906), täieline eneseteostus (1. detsember 1906) ja enesepuhkemine. Surma pole põhjust peljata, ja nõnda ootabki Jasnaja Poljana prohvet seda lakkamata ühes Sokratese, Plo-

---

⁷30. augustil 1869 Afanassi Fetile saadetud kirjas tunnistab Tolstoi: “Kas te teate, mis on olnud minu jaoks praegune suvi? Vahetpidamatu vaimustus Schopenhauerist ja rodu vaimlisi naudinguid, mida pole eales läbi elanud. Tellisin kõik tema teosed ning lugesin ja loen. Õigupoolest pole ükski tudeng oma kursuse vältel nõnda palju õppinud ja nõnda rohkesti teada saanud kui mina sellel suvel. Pole aimugi, kas ma kunagi oma arvamist muudan, kuid nüüdseks olen veendunud, et Schopenhauer on kõige geniaalsem inimene.”

tinose, Schopenhaueri, haudadel tantsinud varakristlaste ja india *a-ghori*’dega (skr k ‘need, kes ei karda’). Isegi surmanuhtlus pole enamat kui aukraadist või ordenist ilmajätt (24. september 1906). Elu lahutab, surm ühendab. Üürikest elu markeerivad vaid kired ja kannatused. Kui inimene tunneks iseennast ja näeks oma kilustunud isiksust, poleks millestki kinni hoida.

Individuaalsuse surematus tähendaks tegelikult ühe eksituse lõputut põlistamist. [---] Niisiis, õnneseisundiks ei piisa inimesele sugugi sellest, kui ta tõstetakse ümber mingisse “paremasse maailma” — selleks on tarvis ka, et ta ise radikaalselt muutuks, s.t. lakkaks olemast niisugune, nagu ta on, ja saaks niisuguseks, nagu ta ei ole. Selleks aga peab ta kõigepealt lakkama olemast see, mida ta on; esialgu rahuldab selle nõude surm (Schopenhauer 2018, II: 685).

Pigem on laiduväärt meditsiin ja Ilja Metšnikovi uusaegsed katsed eluiga pikendades surma võita. Sokratese järgi pole surm muud kui lihtsalt olukord, kus keha on ilma hingeta ja hing ilma kehata (Platon, *Phaidon* 64c, vt Platon 2003: 58). Jumal ei sure, küll aga meie lugupeetav persoon ja tema lühiealine näilus, lagunevad tajuorganid, sureb vaateleja, kummatigi mitte vaatlemine, s.t teadvus. Surres lööb jumalik alge lihaliikust isiksusest lahku (29. märts 1904).

Meeleline inimene ootab sündmusi ning sisu oma elule väljastpoolt, ehkki “midagi ep tule ega ole oodata” (7. mai 1904). Elu välised vahejuhtumised, sisud ja “uudised” (samsaara) tähendavad ühepalju ja on ühte väärt, “on igale inimesele ühesuured: olgu elu keeruline ja pikk või lihtne ja lühike” (7. märts, 27. august 1904). Inimese ootuse ja kartuse kiuste ei saa temaga väljaspool ahtaid piire miskit ebatavalist sündida ja talle pole antud ebaharilikku tunda (27. august 1905). Õigupoolest on kogu elu üksainus samm (29. jaanuar 1905). Elu tähendus on teadvuse seletumises (7. märts 1904), kasvus (25. veebruar 1904), hinge suurdamises (22. oktoober 1904), “oma jumaliku alge, lõpmatu teadvustamises” (23. veebruar 1904), “valgustumises, katete rebimises sellelt, mis on” (22. august 1904, 22. jaanuar 1906). Inimene pole täna see, kes ta oli eile, nagu ka maailm tema üm-

ber pole täna see, mis oli eile. Efesose tark ütles: “Keegi ei saa astuda samasse jõkke kaks korda” (Herakleitose fragment 91).

Seda saab kõrvutada jääst, üldse erineva paksusega soojuse käes sulavast aineksest koorikusse kätetud sooja ja valgusega. Olen üks taolistest sooja- ja valguseosakestest ja seletan vastavalt kooriku sulamisele ikka enam ja enam muid soojaosakesi, mis sulatavad omaenese erineva paksusega koorikuid (22. august 1904).

End puhuti prohvetina adunud Lev Tolstoi suured mõtted, nagu ka Spinoza *aeternae veritates*, pole enamat väärt kui sirguv rukis, suureks kasvanud kassipoeg või viljunud õunapuu. Maksab enese kontole suurust, erakordsust kirjutada, kui muutud vördjaks — hägustub pilk, kaob rahu ja hiilib ligi surmapelg (27. august 1904). Elu ei saa olla lühike ega pikk, nagu pole lühike ega pikk muusikapala või mõttetera — vaimlist elu ei mõõda maise mõõdupuuga (22. oktoober 1904). Jääb mulje, et Tolstoi jõuab lähedale Schopenhauerile, kes samastas jumaliku igikestva surma ja elu ringmänguga:

Nõnda kestab kõik vaid silmapilgu ja tõttab surmale vastu. Taim ja putukas surevad suve lõpul, loom ja inimene väheste aastate pärast — väsimatult niidab surm. Kuid ometi ei oleks see justkui üldse nii: kõik on kogu aeg olemas ja omal kohal, nagu ei oleks maailmas midagi kaduvat. [...] Elutahe avaldab end lõputus olevikus, sest olevik ongi liigi elu vorm, mistõttu liik ei muutu, vaid jääb igavesti nooreks (Schopenhauer 2028, II: 666).

Jumal avaldub eranditult kõigis, mitte rohkem ühes kui teises — kõik oleme tasa, kõik — Jumala organid (16. detsember 1905).

3. ENNAST MÄRGATA ON ENNAST UNUSTADA

Kui Martin Lutheri järgi saadakse õndsaks/õigeks usust, *sola fide*, siis Tolstoi järgi jumaliku “mina” teadvustamisest ja oma kohuse tundmisest, *sola memisse*. Arusaamisest, et inimesel pole sedagi voli, et liikuda madalamast teadvusest kõrgemasse, see on pelk paratamatus — keegi ei vali vabalt hea asemel halba (21. mai 1904). Inimene võib jonnida Jumala tahte vastu, aga mitte kasvada pole tema võimuses. Terviklikustumine, iseendaks saamine on pelk aja küsimus — kas varem või hiljem. Välditamatu eda-

siliikumine ei toimu omatahtsi, teadvustatult, vaid korrelatsioonis üleüldise teadvuseväljaga, mida me kõik aitame kujundada (24. mai 1904). Siinpool aega, paljudes pole ükski inimese samm vaba ega otsus tahteline. Võtame siinkohal argise näite — kas laste saamine on isiklik ja vaba otsus või sotsiobioloogiline paratamatus? Pigem on tahtelisem ja vabam lapsi kõige kiuste mitte soetada. Ainus vabadus on teispoole aega — vabadus teadvustada (10. juuni 1904). Inimese võimuses on teiseneda sinnamaale, et maailm jääks teisenemata. Siinkohal pole Tolstoi mõte vaba valgustusfilosoofiast ja tema kõikvõimsus ehk usutunne (*религиозное сознание*) tuletab meelde Spinoza tunnetatud paratamatust,⁸ Kanti kategoorilist imperatiivi ja Schopenhaueri kõike liikuma panevat, ent teadvustamatut tahet.

Filosoofia vallas torkab silma, et helgeimad pead kalduvad enamasti oma tegevuse viimasel perioodil paratamatuse seaduse ja vabaduse eitamise poole. [---] Nii toimisid Spinoza, Hume, Priestley, Kant, Schopenhauer.⁹

Uskuda tähendab uskuda mitte iseennast (seda, mis paistab), vaid Jumala käsku. Ainus, milleks me suutelised oleme ja mis meile Spinoza ratsionaalsete tõestuste asemel püsiva hüve toob ja pinda jalge alla pakub, on mäletada käesoleval silmapilgul iseennast, oma substantsi, olla ükskõikne inimeste hinnangu ja oma kannatuste suhtes. Taoti käsitab mõtleja päevikupidamistki enesemäletamisülesandena, kui kurjustab enesega, et on lasknud kirjete vahel taas kord päevi või nädalaid tuulde. Päevaraamat ongi “mina” (19. märts 1906), siinpoolset eitav oma hinges urgitsemine. Nii Luther kui Tolstoi kuulutavad mistahes tegude tagapõhjaks isese, s.t isekuse, ainelise ilmaga kaasuva endakindluse — teisisõnu juhuslikkuse. Keegi võtab nõuks sõbrale külla sõita, kuid sõbral pole aega või jääb inimene ise tõbiseks, jääb bussist maha või

---

⁸Spinoza võrdsustab Jumala tahte pimedate looduseadustega: *Per Dei directionem intelligo fixum illum et immutabilem naturae ordinem, sive rerum naturalium concatenationem* (Jumala juhtimise all mõistan ma looduse paikapandud ja muudetamatut korda ehk nidet loomulike nähtuste vahel), *Tractatus Theologico-Politicus* III (Spinoza 1999: 43).

⁹Käsikirjalises mustandis nr 313 romaani *Sõda ja rahu* epiloogi II osa VIII ptk juurde (Tolstoi 1955: 226).

kogunisti auto alla ega jõua pärale. Või miks jääb meil pahatihti muude seltsis suu lukku, kui tuleb avaldada ebapopulaarsed arvamused — leidub musttuhad põhjendust teistega “arvestamiseks” või ei antud üldse sõna. . . Aineline keha on ainelise maailma meelevaldas. Tegu on kõigile ühise maailma valuuta, teispoolsuses ei maksa üks tegu enam kui teine. Ükski teguviis ei saa olla usu ja pühaduse mõõdupuu. Sest iga samm on järeleaimatav ka ilma usuta — pole tarvis ei Jumalat ega kaemuslikku tunnetust, et annetada viletsatele ja väetitele, olla taimetoitlane, panna püsti kirik, käia armulaual, hakata mungaks, tudeerida Kanti ja Sokrates. Aga seejuures ei tähenda Lutheri ja Tolstoi reformatsioon ka seda, nagu mõni neist avaldusist ei võiks anda tunnistust vaimuvalgusest. Jumal pole türann, kes käsutab, et kui sa toimetad üht või teist viisi, siis sa hoolid minust, vastasel puhul mitte. Kombealitus tapab religiooni, usutunde. Kristlus pole reeglite järgimine, vaid tunnetusliku seaduse pidamine ja jäägitu usaldus elu vastu. Paluda midagi Jumalalt tähendab sekkuda Tema tahtesse ja plaanidesse. Juhtub keegi olema õnnetu, tähendab — ei soovi seda, mida peaks. (20. jaanuar, 24. mai 1905.)

Tõsta oma pilk taeva poole ja vaata,
pane tähele pilvi, mis on sinust kõrgemal!
Kui sina pattu teed,
mida sa sellega temale võiksid teha?
Ja kui sinu üleastumisi on palju,
mida sa nendega tema vastu võiksid korda saata?
Kui sa oled õige, mida sa temale võiksid anda?
Või mida olekski tal võtta sinu käest? (Ii 35:5–7.)

Väline Jumal jääb Tolstoi metafüüsikas püüdmatuks, osavõtmatuks tingmärgiks.

Jumal on, seepärast et on olemas maailm ja mina, kuid mõtelda Tema peale ei tasu. Tuleb mõtelda Tema seaduste peale. Me saame Temast aru sedavõrd, kui taipame ja täidame Tema seadusi. Ent meil on tahtmine Tema seadustest kinni pidamata mitte pelgalt Temast aru saada, vaid Temaga isegi intiimseks muutuda — Temaga lobiseda, Teda suudelda, isegi Teda süüa. Mida rohkem

“Jumal hingab meie elusid”

seirad Tema seadusi, seda kaheldamatum on Tema olemasolu ja vastupidi.¹⁰

Jumal ei vaja meie ohvreid, palveid ega tseremooniaid. Jumala ori hoolib vaid tollest ühestainsast ega lase pihust käesolevat viivu. Ainus tee Temaga suhestuda ja pälvida hingeõndsus on tunda ja järgida Jumala seadust (30. jaanuar 1906).

Inimene on astunud välja oma kohalt, mõtelnud end kujuteldavaks suuruseks, upitanud end kogunisti universumi epitsentriks, kel on oma asi ajada. Murtsovka¹¹ teist enam ei rahulda (3. juuli 1906). Inimene elab omaenda isiklikku elu pimedate kokkusattumuste meelevallas ja vastavalt omaenese ettekujutusele asjade käigust.

Dateeritud erakirjas väljendub enese jäädvustamise püüd rohkem, järelikult on see ateistlikum kui dateerimata kiri. Piltide maalimises väljendub juba paras ateism, aga säilitatakse ka valmiva pildi erinevaid staadiume, siis toimitakse veelgi ateistlikumalt. [---] Mida rohkem teiste inimeste teadvus meiega tegeleb, seda rohkem OLEME. Vanad roomlased lasid end matta suurte teede äärde; sel kombel sättisid nad möödunud vastakuti vähemasti oma hauakividega (Arrak, Vene 2017: 202).

Irdumine taustast, omaenda õnne tagaajamine ja isegi “töö rahva heaks” muudab inimese üksikuks, õnnetuks ning armetuks — kuidas oskaks osa, pigemini kübe, mõista ja alistada tervikut, loodust, mida meie kaasaegne teadus ülbelt taotleb. Inimene ei usu, s.t ei pea meeles oma jumalikkust ja andub ihule, hakkab uskuma nähtavat, laseb end hurmata miljonitel tähtedel ja tähekoogudel (ebausk). Ikka enam julgustatakse inimestes optimismi ja isiklikku täiuslikkust — ajalehtedes ilmuvad persoonilood, ent “põhimõtteliselt on individuaalsus ju alati vaid omamoodi eksitus, väärsamm” (Schopenhauer 2018, II: 685). Inimene sedastab end üksi ajas, igal viivul uuesti, alalises liikumises, hulbib välismõjude meelevallas. Pole autoriteete ega paleusi, sest 21. sajandil võib igauks suur olla, mõistagi halastamatus konkurentsivalgusvihu

---

¹⁰Kirjas Maria Tolstaja-Obolenskajale septembri keskpaigas 1899 (Tolstoi 1933b: 187).

¹¹Murtsovka, traditsiooniline külm supp leivast.

pärast. Ent “pessimistide” järgi on ainus tee midagi tähendada, korjata kaalu ühes kõige muuga — religioon (< *re-ligare*, lad k), *tao*, *dharma* — oma koha leidmine tervikus. “Vabadus on hiina keeles Tao, s.t tee, mida mööda inimesele takistusi vastu ei juhtu” (24. august 1904). Usk on oma koha (*свое положение*) leidmine elus, jumalikustumine, tervenemine üksildusest, raskusest, ilma milleta on vaid “kired ja hüpnos, s.t kannatused ja orjus” (24. august 1906). Usk on himude ja igatsuste kustumine, harjutamine surmaks. Jumala käsku täites on inimesel üks Isand, karja meele järgi elades on isandaid leegion. Jumala seadus on üks, inimlikke seadusi ja reegleid — musttuhat (29. mai 1906). Välisel priiusel pole sisu. Me kujutleme end vabana, kuna ei tunne ega teadvusta oma tegude lugematut tulva motiive ehk siis jumalikustame jällegi põhjusliku mõtlemise tarbeks mõne teguri teise arvelt — ikka on see või too geenidest, närvidest, veenidest, koroonast, magnetormidest või needusest. Kõigi kiindumuste ja vastumeelsuste juured lebavad välistes tegurites, klammerdumises nähtumusliku külge. Midagi sellist pidas silmas poega kasvatades ka Georgi Gurdžijevi isa.

Isa üks silmatorkavamaid püüdlusi oli võtta mu lapsepõlves, st vanuses, mil inimeses võtab kuju materjal impulssideks, mis iseseisva elu käigus pead tõstavad, tarvitusele abinõud, et jätta igal paslikul puhul minu sees ladumata alus impulssidele nagu pedantsus, vastumeelsus, vastikustunne, hirm, kartlikkus jne, ning luua pinnas ükskõiksuseks kõige suhtes, mis tavapäraselt noid impulsse tagant kihutab (Gurdžijev 2022: 44–45).

“Kui inimesed sünniksivad vabadena, siis nad ei moodustaks mingit hea ja halva mõistet” (Spinoza 2016: 273). Teisele kuuletub vaid see, kes peab end vabaks, kummatigi peab end vabaks too, kes on kõigi ori (9. november 1906). Mida usklikum on inimene, seda vähem on ta aldis keskkondlikele mõjutustele, hüpnosile, seda vabam ta on ja mõtleb oma peaga. Usk elab teispool tõendeid ja dikteerib tegeluse.

4. NULLUM UNIVERSALE EST SUBSTANTIA¹²

Sõja ja rahu epiloogi kirjutaja lahutas inimeses kaks tunnetusalikat — siinpoolse mõtlemise, mis “väljendab paratamatuse seadusi”, ja sealpoolse tunnetuse, mis “väljendab vabaduse sisu” — Kantil vastavalt “puhast teoreetilist mõistust” ja “puhast praktilist mõistust”. Sealpoolse tunnetuse mõõdupuu, λόγος’e järgi, mis muutis kirikuisa Justinus Märtri (100–165) arvates ka “ateistid” Sokratese ja Herakleitose anonüümseteks ristiinimesteks, ei saa maailm olla “säärane, nagu meie seda tunneme” (17. august 1904). Nii Platon, Aristoteles, Buddha kui Schopenhauer nägid filosoofia algust imestuses, võõristuses ja kimbatuses, mispärast me küll kurjas ilmas õnne ei leia. Teadvus tunnetab igavest, seevastu tunne rajaneb ajast ja ruumist kammitsetud meelelisel kogemusel. “Teadvustan end lahutamatuna Kõigest ja samas tunnen end lahus Kõigest” (5. juuni 1904). Teadvus ja palve on enesemärkamine, meelde tuletamine (8. veebruar 1904, 11. oktoober 1906) nagu Platoni ἀνάμνησις ja peatab sellisena loomalikud automatismid (“isiksuse”) ja muudab talumatult rängaks “kõigile ühise maailma”.¹³ “Tarvis on vaid üht” — elada mõistuspäraselt, elada kategooriates, milles mõtleme, lähtuvalt mõtetest (*cogito ergo sum*), seadusest, et leida õnne ja õndsust. Tõelikku hüve pakub ponnistus, seespidine töö ja mitte maised sättumuslikud asjaolud, vedamine, nagu tervis, rikkus, aupaiste ning ilu. Tagajärjed usaldab Tolstoi Jumala kätte. Inimeste ja loomade sugereeritavus ehk teadvuse ülekanne annab esmast tunnistust kõige elava aluseks olevast ühisest vaimsest lättest (24. september 1906).

Esmapilgul näib, et Madalmaade erak nõustub Tolstoiga — *Summum mentis bonum est Dei cognitio et summa mentis virtus Deum cognoscere*, mis on tõlgitud “vaimu ülim hüve on Jumala tunnetamine ja vaimu ülim voorus on tunnetada Jumalat” (Spinoza 2016: 234), ent Spinoza *mens* pole teadvus, vaid mõistus või mõtlemine, seesama mis Schopenhaueril on “orgaanili-

¹²Lad k ‘ühelgi üldistusel pole sisu’ (W. Ockham).

¹³“Virgeile on kõigile üks ühine maailm, magajad on igatiks oma maailma tagasi pöördunud” (Herakleitos, fragment 89).

se iseloomuga” närvisüsteemi funktsioon. Vanadustotrus ehk *dementia* puudutab maist kognitiivset suutlikkust ja mitte vahekorda kõrgemaga. Nicolaus Cusanus teadis, et *mens est viva mensura* — mõtlemine on elav, igavene mõõdupuu, mensuur. Missugune mõtlemine? Kas see, millega professor Mihhail Lotman oma kadunud isaga Puškini ja Ukraina üle dialoogi peab, *à la* “isa ei saa vastata, mida mina talle suhu ei pane”? Spinoza *Rem aeternam* pole *coznantie*, vaid m.o.t.t., mille alusel on ogar jätta talitamata nii, kuis muud ees, kõik on mõistlik ja mõttekas. Kindlapeale pole mõistlik ega mõttekas armastada oma vaenlasi (seda enam “muutunud julgeolekukorras”), jätta kuninga ehk isamaa nimel vanne andmata, kinkida tollele, kes nõutab su särki, ka kuub jms. Euroopalik mõtlemine ei küüni kaugemale aegruumilisest matemaatikast ja mensuuridest.

Seetõttu ei taipa mõistus, mis pole tõde, tõde eladeski nii täpselt, et seda lõputult täpsemalt taibata ei saaks. Sest mõistus suhestub tõesse nagu hulknurk ringjoonde. Mida rohkem on ringi sisse joonistatud hulknurgal nurkasid, seda enam ta ringjoonele sarnleb. Sellele vaatamata, isegi kui nurkade arvu kasvatada lõpmatuseni välja, pole hulknurk kunagi võrdne [ringiga], kuniks pole leidnud lahendust samasus ringjoonega (Nicolaus Cusanus, *De Docta Ignorantia* I, 3, vt Hopkins 1981: 52).

Ringjoont ja hulknurka jääb igaveseks lahutama kvalitatiivne erinevus.

Ehkki Lev Nikolajevitš taipab, et loogika ja matemaatika, see Hegeli “absoluutne religioon” polegi teab mis absoluutne ja kehtib üksi aegruumis, väljaspool aega ja ruumi on vastuoksused — “meil napib nutti, et mõlgutada teispool ruumi ja aega” (19. jaanuar 1904), jääb ta samas ka truuks uusaegsele ratsionalismile ning komberdab Spinoza ja Descartes’i jälgedes, kui püüab selgust otsides mõistuse valgusvihus metafüüsilisi vastuoksusi, mis juba nime poolest jäävad teispoole füüsikat, läbi valgustada ning armastatud Kanti antinoomiaid, s.t metafüüsilisi ja hõlmamatuid keerdküsimusi Jumalast, hingest ja vabadusest lahti rääkida ja läbipaistvaks muuta. Ta unustab Jeesuse sõnad, et too on tulnud maa peale tuld külvama ja meest naisest lahutama, kui usub kõigile arusaadavat ühtainust tõde ning koostab maailma mõttevaramu

kogumikku “Lugemisringi”, mistarvis “tõlgib” suupärasemaks ja kõnekamaks teisi filosoofe, täheldamata, et “silmakirjalik vajadus kumardada üht ühist tõde viib igavese vaenuni” (Šestov 2021: 401). Ikka redigeerib ta päevaraamatus ühtesid ja samu definitioone, et tõdeda: “pole see” või *je m’entends* (ise taipan, mida tahan ütelda), pelgab ütluste salapärasest hämarust, möönab võrdumites ja üleemeelikutes allegooriates kõnelemise lubamatust, ei kannata kahemõttelist flirti müstikaga ega ironitsemist (ent samas armastab ise kunstnikuna väga kujundlikke võrdumeid). Usuküsimused nõutavad kogunisti suuremat täpsust ja korda kui matemaatika (18. juuni 1905). Valgustusajastu traditsioonis sirgunud vene Luther pelgab müsteeriumide hämarust, kus ammen-dub ratsionalism. Ning ometigi Tolstoi “kaks korda kaks on neli” tõed lõhkusid ta perekonna ja võõrutasid ta sellest, mitte ei lähendanud — “jutuajamise ajal lahkuvad alguses daamid, siis Pjotr Semjonovitš; jäävad ainult vaimulik ja Nikolai Ivanovitš”^{*} (Tolstoi 1958: 324). Lev Nikolajevitši tõde polnud Sofja Andrejevna^{**} ega poegade tõde (29. mai 1906 jt). Tema publitsistlike kirjutiste väljapeetud kartesiaanlik “selge ja täpne tõde” (*clare et distincte*) on abikaasa jaoks maania — “kõike võib välja mõelda” (samas: 389). Päevikulehekülgedel, kui pole tarvis mõttelendu selguse huvides kärpida (4. september 1909, Tolstoi 2018: 150), lubab kirjanik enesele ennatut metafüüsikat ega suuda hoiduda “usulistest küsimustes tihkamast enesele rohkemat selgeks teha, kui on meile antud täie selgusega teada”.¹⁴ Mõttepalangus pole hõlpus lahutada taevalikku maisest, ilmutust “filosoofilisest jampsist” (*челныха/бредѣ*) (29./30. aprill, 4. juuni 1904, 16. jaanuar, 12. september 1907 jt). Rahu(lolu) endaga võib võrsuda vaid mõistmisest (*acquiescentia in se ipso ex ratione*. . . (Spinoza 2016: 258)). Lääne mõtteloo isa Aristoteles täheldas Herakleitose müstiliste, ent süstematiseerimata tarkuseterade kohta kuivalt, et inimene ei pea veel uskuma seda, mida räägib (*Metafüüsika* IV, 3, 1005b,

---

^{*}Pjotr Semjonovitš ja Nikolai Ivanovitš on tegelased Tolstoi näidendis *Ja pimeduses paistab valgus. Toim.*

^{**}Sofja Andrejevna Tolstaja (1844–1919), Lev Tolstoi abikaasa. *Toim.*

¹⁴Kirjas Olga Stepanovale, 23. juunil 1910 (Tolstoi 1956: 83).

23–26). Inimest on õpetatud mõtlema kontsentrilistes ringjoontes, mida praegu näitlikustavad populaarsed ringristmikud. Tolstoi jaoks on aga tšenter ja fookus paigast ära — rahulolu ei paista kusagilt. Rahutus ja erutus. Teda painab puhttunnetuslik, hingeline tõde, mida ei kinnita argumentatsioon. “Vahel annab suutmatusele küsimusele vastata tunnistust teadmisest” (Šestov 2021: 445). Kas pole “objektiivne” ja kontsentriiline, s.t justkui (!) objektist ja mitte subjektist tõukuv tõde mitte selle maailma fragmentaarne tõde ja rahulolu sellega uni? Ühes ajuga haihtub ka objektiivne maailm. Eks-tsentrikule Spinoza *mentis oculi* (vaimusilmad) rahu ei too. “Ühtviisi puudulik on jätta vastamata metafüüsistele küsimustele, nagu kõigele vastata” (22. oktoober 1904).

Tähelepanu osutab teatavasti käsiteldava temaatika tähendusele tähelepanija jaoks. Lev Nikolajevitš talletab päevikutes harva keskustelusi ja kuulnud kõnesid, ehkki möödub harva päev, kui tal kedagi külas polnuks — võõrad tõed ei hakka talle külge, talle on kallis oma läbielatud (!) mõttekäik (üleüldse hindas ta kõrgelt oma- ja algupärase mõttega ehk tunnetusega inimesi), ta ei pea avastama Jumalat geomeetriast, tal on Jumalaga otseühendus, “kalliks ei pea ma seda, mis toimub maailmas, vaid seda, mis toimub hinges” (Tolstoi 1958: 375). Usutõed “on ainult sel juhul tõelised tõed, kui saavad ja oskavad läbi ajada inimeste nõusolekuta, kui nad on ükskõiksed nii tunnustamise kui ka tõendite suhtes” (Šestov 2021: 431). Tolstoid ei saa Eukleidese teoreemidega “pehmeks rääkida”. Kirjete põhirõhk lasub aja ja ruumi illusoorsele ning “mina” ja Kõiksuse/Kõige vahekorra sirgeks rääkimisel, sõnastamatu sõnastamisel. Vene kirjanduse professori Reginald Frank Christiani (1924–2018) senini kõige mahukam vene mõtleja päevaraamatute ingliskeelne tõlge kahes köites (Christian 2010–2011) annab kujuka aimduse sellest, mida tänapäeva inimene sellisest keskaegsest “kõige tähtsamast” (*самое важное о жизни*) arvab — nimelt on tõlkija need lihtsalt valimikust välja arvanud, eelistades isikuloolisi sissekandeid ja “sotsiaalset närvi”, kuid temalgi jääb sissekannete seast leidmata nt viide A. Tšehhovi surmale 1904. a. 20.(21.) sajandi lugeja pole autist ega misantroop, vaid tegudeinimene, kes usub siinpoolset reaalsust.

5. AJUVIIRASTUSED JA KAPRIISID

Religioon sünnib, kui osa vaatab terviku peale, taipab: “Mina olen osa sellest tervikust”, ja tunneb rõõmu: “See otsatus on minu otsatus, ma pole sellest lahus, olen sellega üks” — ja kukub üksilemises tantsima. Religioon pole ideoloogia. See on kogemus (Osho 2009: 116).

Ent kogemus on alati irratsionaalne, tahtele allumatu ja transpersonaalne. Just Schopenhaueri pessimism, et ülim hüve on olla olemata, võis kirjaniku 1870. aastate teisel poolel tõugata eksistentsiaalsesse kriisi ja enesetapu lävele, millest juhatus aga välja usuline valgustumine. “Kogemus pole midagi, mis inimesega juhtub, vaid midagi, mida inimene teeb sellega, mis juhtub” (Huxley 1935: 5). Kuitahes palju vana Tolstoi poleks ka Kanti tudeerinud ja austanud (19. veebruar, 22. september 1904, 19. september 1905, 2. veebruar 1906, 13. veebruar, 8. august 1907 jt), kõhklemata teda taoti isegi Buddha ja Kristusega kõrvutada, jookseb just epistemoloogiat pidi venelase ja sakslase vahel veelahe. Königsbergi akadeemik nimetas 21. veebruaril 1772 Marcus Herzile saadetud kirjas Jumalat kui inimtunnetuse aluspõhja (*Deus ex machina*) otsesõnu *Hirn-gepint* (ajuviirastus) ja *Grille* (kapriis), täpsustades hiljem, et “öelda, nagu oleks Ülim Olend meisse istutanud säherdused arusaamised ja põhimõtted, tähendab laostada kogu filosoofia” (Kant 1926: 564). Moraal pole Jumala kapriis, vaid kõigi mõistusega olevuste igavene paratamatus. Tõde on vägevam kui Jumal. Ka Spinoza ei näe usul midagi ühist filosoofiaga.¹⁵

Hilisel Tolstoil seevastu pole kõlblus siht omaette, kõlblus ja hea elu sugenevad metafüüsilisest elumõistmisest, *participation*’i

---

¹⁵“Usul või teoloogial ja filosoofial pole midagi ühist, pole mingit sugulust, mis ei saa olla teadmata ühelegi, kes tunneb kummagi fakulteedi otstarvet ja alusmüüri, mis on mõistagi teineteisest kaugel nagu taevas maast: sest filosoofia otstarve on ainult tõde, aga usu otstarve on ainult kuuletumine ja vagadus. Nõnda on filosoofia alusmüür üleüldised aksioomid, mida tuleb otsida üksi loodusest. Usk on pelk ajalugu ja keel, ning otsida tuleb seda ainuüksi Pühakirjast ja ilmutusest” (*Tractatus Theologico-Politicus* XIV, vt Spinoza 1999: 167).

kogemisest Jumalaga (19. märts, 17. juuli 1904), mis peab ise tek-kima ja mida ei saa loogilise argumenteerimisega tagant utsitada (olles seega Kanti *Grille*), ehkki Kristus ja Buddha võivad kaa-sa aidata (Makovický 1979, 17. september 1905). Moraal on vaid vaheaste, sild sansaara ja nirvaana vahel, mis jääb uusaegses hu-manistlikus optimismis (spinotsism, hegellus, darvinism jm) ta-gaplaanile. Ta oli ühtepuhku tunnistajaks, kuidas ilma küpse usu-ta, seesmise tunnetuseta pole enese- ja maailmasalgamine õige ning uljus mädaneda sõjaväeteenistusest keeldumise eest aastaid asumisel või distsiplinaarpataljonis sumbub aegamisi meelegibe-duseks ja hingeahastuseks. Inimesel pole voli ennast ümber te-ha, teist ei saa nõusse rääkida ega ennast sundida — ta “käib nii ihu- kui vaimuvallas muutumatute seaduste [mis pole teps mit-te Kanti põhimõtted, *Grundsätze*] alla”, kasvab ja teiseneb ühest teadvusseisundist teise (24. mai 1905). Vaid omaenda mõttel ja mitte võõral tarkusel on võimu elule mõju avaldada (9. november 1906).¹⁶ Pärifilosoofia eelduseks on tunnetus ja mitte parasja-gu moekas sõnavahet. Kogemuse võib vallandada pinnase kadu-mine jalge alt, seesmine või välimine konflikt, šokk. Seepärast turgatavadki samad mõtted ja tõed (kusjuures ilma Spinoza per-pendikulaaride ja *more geometrico*’ta)* kõige ootamatumalt pähe inimestele, kes omavahel pole kokku puutunud. Ei ükski propa-ganda ega rahvalalgustus suuda ilma seespidise tööta kergitada kellegi vaimlist taset ega kahekordistada tolle kätte usaldatud ta-lenti. Ei piisa Tolstoiga ühe katuse all elamisest! Kõigil muutus-tel elus on pelgalt vaimlised põhjused ning nad on seega inimese meelevallast väljaspool (31. juuli 1905). Inimene ei mõtle juhtumisi ja mõtted ei tule ise juhtumisi, vaid ta kasvab mõtetesse,

¹⁶Vrd A. Schopenhaueriga: “Ent sellele, kes õpib mõistmise pärast, on raamatud ja õpingud vaid pulgad redelil, mida mööda ta tunnetuse tipu poole ronib; niipea kui üks pulk on ta ühe sammu võrra ülespoole tõstnud, jätab ta selle kohe sinnapaika. Ent enamik inimesi, kes õpivad vaid selleks, et oma mälu täita, ei tõuse mitte pulki pidi kõrgemale, vaid koguvad nad kokku, laovad endale selga ja tassivad endaga kaasa, rõõmuga nähes, kuidas koorem aina raskemaks läheb.” (Schopenhauer 2018, II: 119.)

*More geometrico ‘geomeetria meetodite abil’ (lad k). *Toim.*

teadvusesse. Lahendusi pakub iseendaga nõu pidamine — mõtlemine (31. detsember 1904). “Tõde ei ole mõeldud ühisomandiks ja haihtub juba esimesel katsel tema pealt kasu lõigata” (Šestov 2019: 213). Nagu ei saa ka kõige armulisem saatus, kummatigi, vormida ilma pottsepakedrata kaunist nõu, nii ei kasva ka inimene ilma tööta, teadvuseta (24. mai 1905).

“Kuidas oli võimalik armastada siinset maailma sellisel määral, saatjaks soov, et see maailm võimalikult kiiresti kaoks?”, ei suuda Ilmar Vene Assisi Franciscust imeks panna (Arrak, Vene 2017: 292–293). Tolstoi õpetab, et gnoseoloogilisest piiratusest on tarvis rõõmu tunda, kuna see pakub arenemis- ja valgustumishüvet. Vaimlikkusest annab oidu liikumine, muutumine — “mateeria lõhkumine” (20. jaanuar 1905). Liikumine köidab muuga. Teadvus on aine (minu keha) ja liikumise (minu elu) aluspõhi (18. veebruar 1905). Kui poleks eraldiolu Kõigest, oleks üks aine, poleks tegelikult ei ainet ega liikumist kui maise eksistentsi piirjooni, poleks eneseteadvust ega heaolu. Teadvus on teadlik olemine oma ebatäiuslikkusest, s.t vastuoksusest ihu ja hinge vahel, konfliktist. Täiuslikul olendil pole teadvust ega rõõmu (31. jaanuar 1908, Tolstoi 2021: 100). Ilma kannatuseta poleks vast ka metafüüsikat ega religiooni, sest loomuldasa “ei märka me elu kolme suurt hüve — tervist, noorust ja vabadust — sellistena mitte siis, kui nad meil käes on, vaid alles siis, kui me oleme nad kaotanud” (Schopenhauer 2018, II: 800). Teisalt meelestab loodus meile ühtsust kõigega, mitte bioloogilis-evolutsioonilisel, vaid vaimlisel tasapinnal teispoole aega ja ruumi (17. aprill 1906). Inimene otsib hüvet, õnne, rahu ja kooskõla, pürrib loomuldasa oma piiridest välja, olgu siis maist vara, teadmist kokku ajades, abielludes või mõjuvõimu ja lugupidamist paisutades (20. juuni 1904). Vananedes kaotab “saamine” mõtte ja tähenduse, olulisemaks saab see, mis on (22. oktoober 1904). Inimene pettub oma “isiksuses”. Jumal loob elu meie vahetalitusel, “Jumala tahe on justkui silinder, mille piires mu tahe toimetab, [---] kuid mis ühelgi puhul ei välju Jumala tahtest” (29. jaanuar 1905). Kuna Jumalast on saanud ideoloogia, sõna, mis käib ühtepuhku suust suhu, “kole sõna” (*a dirty word* Oshol), siis oleks täpsem pruukida ehk asesõna “sina” või umbmääraseid, ent siiski tunderõhulisi ting-

märke “kõik”, “kõikus”, “eksistents” jm. Jumal on nagu valgus või raskus, mida me tajume, ent mille kohta midagi kõnelda ei mõista (19. september 1905). Jumal on kogemus — oma ajaliku “mina” täitmine “kõrgema sisuga” (13. juuni 1904), milleni ei jõuta piiblit või veedasiid uurides, vaid läbi vaheda pilgu ja iseenda kallal tehtava töö. Jumala objektiveerimine ja mõtestamine tapab Jumala. Inimene kujutab Jumalat ette Looja või imetegijana ja minetab sellega läbikäimise tõeliku Jumalaga, kes ilmutab ennast just armastuses maailma vastu (29. juuni 1909, Tolstoi 2018: 105).

Ilmar Vene vastandab alalhoidlikult teadmise tundmisele. Kõrgvaimsus seondub abstraktsete mõttetehete ja *mens'*iga, kõigele koha leidmisega mõistete vahetalitusel (Spinoza *notiones communes*). Keskaegne kirik võttis Antiik-Kreekast üle preensiooni objektiivsele teadmisele ja näeb senimaani teaduses staatilisust ja ajaülest, samas kui isiklik tundeelu on stiihiline ja sundimatu, subjektiivne — väärtusetu. “Agnostitsism, st suutmatus teada” (Arrak, Vene 2017: 420), olgu kui tahes “õpetatud” (Sokrates või Nicolaus Cusanuse *De Docta Ignorantia*) pealegi, märgitseb ateismi ja uusaegsust — autoriteedi puudumist. “Eemaldumine Jumala juurest algab Petrarcast peale, algab sõnulseletamatu TUNDMISEGA” (samas: 24), “Lutheri vihaga mõistusepeletise vastu” (samas: 46). Kummatigi ei saa **teiste** tõestused ja selgitused **meie** elu veel läbipaistvaks muuta. Teadmine ilma kogemusest on lummutis, mis teeb elu mugavaks. Igäihel tuleb endal rüübata ja mekkida, et kustutada oma eksistentsiaalset janu, ei piisa sellest, et mõni suur teoloog või tark on kunagi rüübanud. See oli tema rüübe, tema tunnetus, tema arusaamine, mis meieni jõuab ahtrate aksiomidena, kasina nõuande või krõbekui-va teooria kujul. Osho nimetab säherdust “teadmist”, mille vääririmõistmisega tegeles omal ajal inkvisitsioon, irratsionalistina kogunisti “pärispatuks”, “mürgiks”, sest “kui sa ei tea, sind pole, kui sa tead — sa oled —, hakkab teadmine funktsioneerima egona” (Osho 2009: 145). Ka Tolstoi järgi kuulub, ehk mõneti ootamatultki, edemus meelegaistungute ja mõistuspäraste spekulatsioonide, teaduse (Schopenhaueril “unenäo organi”) ees eneseteadmisele ja läbielatud (emotsionaalsele) kogemusele, Kanti

afektile, mis anastab kogu keha närviaparaadi — “mul on kurb, valus, igav, hea meel” (29. aprill 1904). Kanti ja Schopenhaueri asja iseeneses (Jumala riiki) saab tunnetada vaid subjektiivselt, s.t seespidi enda sees, igasugune muu teadmine (objektiivne mudel) on alati puudulik — ajufenomen, reaktsioon välismaailmale. Ehk siis sellest ka oma ihulise ja hingelise seisukorra järjepidev läbikatsumine ja paberile panek. Keegi ei saa nähtumuslikus maailmas astuda samase jõkke kaks korda. Kui eile $a = a$, siis täna $a = b$. Metafüüsiline inimene (*homo metaphysicus*) ei lähe endast välja ja valitseb ennast, kuid pole kummatigi ettearvatav ja mehaaniline programm. Tõde pole vägevam kui Jumal ja Inimese Poeg on hingamispäeva isand! “[M]itte siis ei tule toimida, kui oled valmis mõtelnud, et nii on vaja, vaid siis, kui kogu olemusega tunned, et sa teisiti toimida ei saa” (Tolstoi 1958: 375). Keskestelus monistliku filosoofi ja mõttekaaslase Fjodor Strahhovi-ga tunnistas eluõpetaja, et “patenteeritud filosoofide” süsteemne ja korrastatud mõtlemine — filosoofeem — vaid kütkestab maisse külge ega lase edasi liikuda (Tolstoi 2021: 255–256). Filosoof jääb oma kujuteldavate seletuste ja põhjendustega alati meeltesegadikku. “Kari armastab süsteemi. Kari tahab hoomata kogu tõde, ning kuna ta seda hoomata ei suuda, ta usub meelevdi.”¹⁷

Tegudeinimesele maalivad päevaraamatud pildi

jõuetust, hüsteerilisest hädavarest [---], kes avalikult endale vastu rinda tagudes ütleb: “olen paha, olen ilge, kuid tegelen kõlbelise enesetäiustamisega; ma ei söö enam liha ja toitun nüüd riisikotlettidest” (Lenin 1978a: 10).

Avastusi tuleb riburadamisi: hakkam tundma, just seda tundma (*начинаю чувствовать, именно чувствовать это*, 24. mai 1904), olen hakanud tundma / adusin / kogesin / tundsin (*почувствовал*, 21. jaanuar, 21. aprill 1905, 1. september, 11. oktoober, 20. oktoober, 29. detsember 1906 jm), taipasin ja tundsin päris selgesti (*совершенно ясно понял и почувствовал*, 12. oktoober 1905), adusin ergult / tajusin elavalt / sain elavalt tundma (*живо почувствовал*, 26. august 1904, 9. märts 1905, 17. jaanuar, 20. jaanuar, 25. mai, 8. september 1909, 27. mai

---

¹⁷Märkmelehed, 3. veebruar 1870 (Tolstoi 1933a: 345).

1910 jm), tundsin klaarilt / selgelt adusin (ясно почувствовал, 9. juuni 1904, 27. juuni 1907, 7. jaanuar 1910), tundsin kogu hingest (всей душой почувствовал, 22. detsember 1904), teadvustasin kogu hingest / adun kogu hingega (сознал всей душой / сознаю всей душой 15. september, 10. detsember 1909), adusin esimest korda (почувствовал в первый раз, 12. september 1907, 31. jaanuar 1908, 31. märts 1910), adun esimest korda/esimest korda tundsin (в первый раз чувствую/сознал, 20. oktoober 1906, 1. jaanuar 1908) jm. See pole juhuslik fraseoloogia, vaid esineb ühtepuhku allakriipsutatult.

Etem on kasutada sõna tunne kui teadmine. See on lähemal tege-
likkusele. Teadmine on tserebraalne, tunne terviklik. [---] Tund-
misviivul funktsioneerid sa tervikuna. Kui mõtled, funktsioneerid
tühja peana. [---] Tunne ei tunne piire, tunne on jagamatu. Kui sa
tunned, teotsed sa tervikuna. Las ma kordan üle: kui sa teotsed
tervikuna, teotsed sa kooskõlas tervikuga (Osho 2009: 147, 148).

Kirjandus

- A r r a k, Jüri, Ilmar V e n e 2017. *Kiri ei peta: Kirjavahetus 2001–2008*. Tartu: Ilmamaa
- A u g u s t i n u s 2019 = St. Augustine of Hippo. *Of the Good of Widowhood*. C. L. Cornish (tr.), D. P. Curtin (ed.). Dalcassian Publishing Company
- B u l g a k o v 1989 = Валентин Булгаков. *Л. Н. Толстой в последний год его жизни*. Москва: Правда
- C h r i s t i a n, Reginald Frank (ed.) 2010–2011. *Tolstoy's Diaries*. 2 vols. London: Faber & Faber
- G u r d ž i j e v, Georgi 2022. *Kohtumisi tähelepanuväärsete inimestega*. Tlk Rainis Toomemaa. Tartu: Kirjastusselts Zeus
- H o p k i n s, Jasper 1981. *Nicholas of Cusa On Learned Ignorance: A Translation and an Appraisal of De Docta Ignorantia*. Minneapolis: The Arthur J. Banning Press
- H u x l e y, Aldous 1935. *Texts and Pretexts: An Anthology with Commentaries*. New York & London: Harper and Brothers

“Jumal hingab meie elusid”

- K a n t, Immanuel 1926. *Kants Handschriftlicher Nachlass*. Bd. IV: Metaphysik. Berlin & Leipzig: Walter de Gruyter
- L e n i n, Vladimir I. 1978a. Lev Tolstoi kui Vene revolutsiooni peegel. — V. I. Lenin. *Lev Tolstoi kui Vene revolutsiooni peegel*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 7–14
- L e n i n, Vladimir I. 1978b. L. N. Tolstoi ja tema ajastu. — V. I. Lenin. *Lev Tolstoi kui Vene revolutsiooni peegel*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 33–39
- L e o n t j e v 1882 = Константин Леонтьев. *Наши новые христиане: Ф. М. Достоевский и гр. Лев Толстой. По поводу речи Достоевского на празднике Пушкина и повести гр. Толстого “Чем люди живы?”*. Москва: тип. Е. И. Погодиной
- L u t h e r, Martin 2015. *Magnificat*. Tlk Urmas Petti. Tartu: Maarjamaa
- M a k o v i c k ý 1979 = Душан Маковицкий. *У Толстого, 1904–1910: Яснополянские записки*. Москва: Наука
- M a s i n g, Uku 1995. Deemonlik Jumal. — U. Masing. *Pessimismi põhjendus*. Koost. H. Runnel. (Eesti mõttelugu.) Tartu: Ilmamaa, lk 9–29
- O s h o 2009. *Ecstasy, the Forgotten Language*. Pune: Osho Media
- P l a t o n 2003. *Teosed I*. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Astrid Kurismaa, Jaan Unt, Marju Lepajõe, Sven-Erik Soosaar. Tartu: Ilmamaa
- S c h o p e n h a u e r, Arthur 2018. *Maailm kui tahe ja kujutus*. I–II kd. Tlk Toomas Rosin. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: Ilmamaa
- S p i n o z a 1999 = Бенедикт Спиноза. *Сочинения. В 2-х томах*. Том II. Санкт-Петербург: Наука
- S p i n o z a, Baruch 2016. *Eetika*. Tlk Margus Ott. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: Ilmamaa
- Š e s t o v, Lev 2019. Viimsepäevakohtus: Lev Tolstoi viimased teosed. — L. Šestov. *Hiiobi vaekausidel: Palverännakud läbi hingede*. Tlk Ants Paikre. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: Ilmamaa, lk 171–243
- Š e s t o v, Lev 2021. *Ateena ja Jeruusalemm*. Tlk Erle Nõmm. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: Ilmamaa
- T o l s t o i 1933a = Лев Толстой. *Полное собрание сочинений Л. Н. Толстого в 90 томах*. Том 48. Москва–Ленинград
- T o l s t o i 1933b = Лев Толстой. *Полное собрание сочинений Л. Н. Толстого в 90 томах*. Том 72. Москва–Ленинград
- T o l s t o i 1934 = Лев Толстой. *Полное собрание сочинений Л. Н. Толстого в 90 томах*. Том 63. Москва–Ленинград

- Tolstoi 1953a = Лев Толстой. *Полное собрание сочинений Л. Н. Толстого в 90 томах*. Том 53. Москва
- Tolstoi 1953b = Лев Толстой. *Полное собрание сочинений Л. Н. Толстого в 90 томах*. Том 64. Москва
- Tolstoi 1955 = Лев Толстой. *Полное собрание сочинений Л. Н. Толстого в 90 томах*. Том 15. Москва
- Tolstoi 1956 = Лев Толстой. *Полное собрание сочинений Л. Н. Толстого в 90 томах*. Том 82. Москва
- Tolstoi, Lev 1957. Anna Karenina. I jagu. Tlk S. Holberg. — *L. N. Tolstoi kogutud teosed*. VIII kd. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 5–134
- Tolstoi, Lev 1958. Ja pimeduses paistab valgus. Tlk O. Samma. — *L. N. Tolstoi kogutud teosed*. XI kd. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 303–394
- Tolstoi, Lev 2018. *Elada praegust hetke: Päevikud 1909–1910*. Tlk Rainis Toomemaa. Tartu: Johannes Esto kirjastus
- Tolstoi, Lev 2021. *Elu saab unenäoks: Päevikud 1907–1908*. Tlk Rainis Toomemaa. Tartu: Johannes Esto kirjastus
- Vene, Ilmar 2009. *Ristiusu mõistatus: Jumalinimesest inimjumalani*. Tallinn: Patmos
- Vene, Ilmar 2013. *Irooniline kolmainsus*. Tartu: Ilmamaa

RAINIS TOOMEMAA (1985) on lõpetanud 2007 Tartu Ülikooli bioloogia-geograafia teaduskonna mikrobioloogia erialal. Praegu vabakutseline tõlkija ja publitsist. Avaldanud *Akadeemias* järgmised tõlked Lev Tolstoilt: “Vaimulikkonnale” (2015, nr 10, lk 1746–1779; koos “Isa Kroonlinna Johannese vastusega krahv L. N. Tolstoi pöördumisele vaimulikkonna poole” ja järeldsõnaga); “Stockholmi rahukongressi tarvis kirjutatud ettekanne” (2019, nr 6, lk 963–973; koos järeldsõnaga) ja “Nikolai Palkin” (2021, nr 3, lk 473–483; koos järeldsõnaga), samuti tõlkinud Ivan Bunini kirjutise “Tolstoi vabastamine” (2022, nr 12, lk 2200–2219; koos järeldsõnaga).

AARNE MESIKÄPP. Kolm karu kuusikus (2014)

GEOPOLIITIKA NÕUKOGUDE LIIDU 1944. AASTA VALLUTUSTE JADAS

Petserimaa ja Abrene, Petsamo,
Tuva ja Narva jõe tagune ala ning
tänapäevani lõpetamata sõda

Toomas Alatalu

Kremlis ajaloolis-geopoliitilises võitluses ja vallutuspoliitikas on koht ka Eestil kahe maa-ala äravõtmisel kolmekuise vahega 1944. aastal,¹ mis vajab paigutamist suurriikide suhete konteksti. Esmapilgul uskumatuna on see seotud Aasia geograafilises keskpäigas asuva salapärase riigi saatusega,

Selleks riigiks on aastail 1921–1944 eksisteerinud Tuva Rahvavabariik (1921–1926 Tannu-Tuva Rahvavabariik), mille Nõukogude Liit 1944. aastal okupeeris, seejärel annekteeris ja mis praegu on Venemaa Föderatsiooni kuuluv Tuva (Tõva) Vabariik. Olin seal 1990. aasta juulis-augustis. Vihmaste ilmade tõttu istusin mitu päeva raamatukogus ja avastasin kohalikke ajalehti lugedes seal rulluvate sündmuste suure sarnasuse Balti riikides toimuvaga (tegutses kohalik rahvarinne, avalikustati minevikus tegelikult juhtunut). Sestap kirjutasin pärast reisi uue info poolest rikka artikli, mida ajaleht *Rahva Hää*l nõustus avalda-

---

¹Vt “Dokumente Petseri- ja Virumaa jaotamise kohta”. — *Akadeemia* 1991, nr 8, lk 1736–1758; nr 9, lk 1949–1963. *Toim.*

ma (Alatalu 1990). Selles esitatud faktid jõudsid Tiina Tammani ja Alan Sandersi vahendusel ka Hongkongi ajakirja *Far East Economic Review* (Sanders 1990). Kuna olin eelnevalt uurinud samal ajal toimunud piirkondlikke revolutsioonilisi protsesse Ladina-Ameerika riikides, süüvisin teemasse. Ka Eesti raamatukogudes leidis Tuva pealinnas Kõzõlis ilmunud raamatuid ja nii sündiski riikide saatust võrdlev artikkel “Tuva — Baltikumi saatusekaaslane” ajakirjas *Poliitika* (Alatalu 1991a). See ilmus samal ajal tõlkena ka Oslos tänu Norra teadurile Olav Fagelund Knudsenile, keda olin abistanud tema uurimisreisil Tallinnasse, Riiga ja Vilniusesse 1911. aasta jaanuaris (Alatalu 1991c). 1994. aastal ilmus see soome keeles (Alatalu 1994). Tallinnas avaldati artikkel ka vene keeles (Alatalu 1991b). Kuna ajakiri *Политика* (nagu ka *Poliitika*) ilmus EKP Keskkomitee Kirjastuse väljaandena, siis jagus mul tarkust saata see Tuva kõige edumeelsema ajalehe *Molodjož Tuvõ* (Tuva Noorus) toimetusele. Hoolimata artikli pikkusest avaldati see tervikuna 24. jaanuari 1992. aasta lehenumbri (Alatalu 1992a), sest kardeti järje ärakeelamist. Toimetus teatas ajalehe esiküljel: “Veel aasta tagasi me vaevalt oleksime avaldanud Toomas Alatalu artikli, sest [---] ta puudutab mineviku valusaid lehekülgi ja tänaseid võitlusi tõe eest.” Ajalehenumbri sai kohe rariiteet ja peamine kõneaine. Selles käsitletut — loobumine mittekapitalistlikust arenguteest, Vene kolonistide omavalitsusega töökommun (1922–1933) kui mõjutustegur, religiooni ja omariikluse suure saladuskatte all likvideerimine jms — neid teemasid arutati isegi avalikel tänavakoosolekutel ehk siis artikkel mõjutas sealset nn uutmise mõjul äratatud rahvustunnet ja poliitilist elu. Pealegi oli juba 28. augustil 1991 välja kuulutatud Tuva Vabariik, samal päeval keelustati kommunistlik partei ja 2. oktoobril 1991. aastal valiti Rahvarinde juht Kaadõr-ool Bicheldey ülemnõukogu esimeheks. Minu artikli avaldamine langes kokku Tuva uue põhiseaduse arutamise algusega, mis tähendas ka Moskva-Kõzõli suhete vormistamist ja selguse toomist nende ajalukku. 28. veebruaril 1992 avalikustas Bicheldey oma ettekandes Tuva ülemnõukogu 14. erakorralisel istungil seni saladuses hoitud dokumendid Tuva annekteerimisest 1944. aastal. Kõne ja dokumendid avaldati 12. märtsil 1992 ajalehes Tuva Tõde (Tuvins-

kaja Pravda). Minu artikli vaagimine aga jätkus, sellega täideti lehekülgi kohalikes vene- ja tuvakeelsetes väljaannetes. Moskva-meelsed arvavad üritasid kõike kummutada või naeruvääristada, mis üksnes kinnitas kirjutatu olulist. Sama 1992. aasta sügisel aga ilmus tänu Alan Sandersile artikli laiendatud variant Glasgow' Ülikooli ajakirjas *Soviet Studies* (Alatalu 1992b) ning Tuva ainulaadne ajalugu ja saatus sai kokkuvõttes kätte väärilise koha suure ja väikse poliitika piirimaal. Sain eri riikidest kiitvaid kirju, koopiaid Tuva-teemalistest artiklitest ja teadmise kümnetest Tuva sõprade gruppidest — *Friends of Tuva* —, kes kõik huvitusid sellest eksootilisest maast. Hiljem on mu artiklit mainitud või ka tsiteeritud peaaegu kõikides monograafiates, mis käsitlevad Nõukogude impeeriumi lagunemist, samuti paljudes Tuva ajalugu ja poliitikat puudutavates artiklites. 2009. aastal avaldati minu ja Michael Struppi ühisartikkel “Tuva” Max Plancki Instituudi rahvusvahelise õiguse entsüklopeedia veebilehel, 2012. aastal ilmus selle paberväljaande kümnendas köites (Alatalu 2012) ning 2014. aastal pandi üles selle täiendatud variant entsüklopeedia uues internetiväljaandes.²

STALIN MÄNGIS CHURCHILLI ÜLE

Taas hakkas Tuva käekäik mulle huvi pakkuma Moskva 15. detsembril 2021. aastal esitatud ultimaatumite tõttu USA-le ja NATO-le Euroopa uueks jagamiseks, s.t NATO vägede ja relvasuse paiknemise juurde nii, nagu see oli olnud 1997. aastal, mis andis põhjust varasemate pakkumiste ja tehingute ülelugemiseks. Sedapuhku avastasini endalegi ootamatult kuupäevased kokkulangevused Eesti ja Tuva saatuses seotult Stalini vallutuspoliitikaga — detailid, mida keegi polnud seni märganud. Oleme ju mõlemad väikesed ja asume teineteisest kaugel; suurriikide juhid aga lahendavad asju geopoliitiliselt ja üleilmselt ehk siis kaugused neid ei sega.

---

²Vt opil.ouplaw.com/display/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e1939.

Briti peaminister 1940–1945 ja 1951–1955 Winston Churchill tegi oma monumentaalse teose *Teine maailmasõda* (The Second World War) köite *Triumpf ja tragöödia* peatükis “Oktoober Moskvas” teatavaks, et pakkus 9. oktoobril 1944. aastal Kremli ehk kohe kahe riigi tippkohtumise alul NSV Liidu juhile Jossif Stalinile välja mõjusfääride jagamise Ida-Euroopas. Churchill alustas juttu pakkumistega Rumeenia, Kreeka ja Jugoslaavia kohta, ning kuniks neid tõlgiti, kirjutas valmis kuulsa paberilehe “Rumeenias Venemaa 90%, teised 10%; Kreekas Suurbritannia (kokkuleppel USAga) 90%, Venemaa 10%; Jugoslaavia 50 : 50%; Ungari 50 : 50%; Bulgaarias Venemaa 75%, teised 25%”, ja ulatas selle Stalinile (Churchill 1953: 227). Stalin uuris kirjapandut, tegi sellele sinise pliiatsiga konkse ja andis paberi tagasi.³ Pärast pikka pausi küsis Churchill, kas pole sellise lahenduse puhul siiski tegu künismiga miljonite inimeste suhtes, ja pakkus paberi põletamist. Stalin vastas, et hoidku alles.

Tegemist oli inglaste kaua ja hoolikalt läbimõeldud üllatuskäiguga, mille kirjeldamise järel Churchill mainib, et sõnastas järgmisel päeval ka seletuskirja, ent jättis selle Stalinile saatmata. Küll aga selgitab ta seejärel mitmel leheküljel Londoni lähenemist protsentidele. Churchilli väitel olla need — pakutu avalikustamist tuleb vältida! — üksnes meetod, mis teeb selgeks, kui lähedal ollakse teineteisele praeguste võitluste ajal, et seejärel saavutada lõplik kokkulepe. Churchill rõhus sellele, et Londonit ja Moskvat ühendas siis 20-aastane liiduleping (sõlmiti 26. mai 1942), tänas Stalinit lubaduse eest mitte sekkuda jõu või kommunistliku propagandaga Balkani riikide siseasjadesse ja kiitis Kominterni laialisaatmist kui tõendit mitte sekkuda teiste riikide siseasjadesse. Ta väljendas veendumust, et kuna kõik tahavad teha oma inimesi rikkamaks ja õnnelikumaks, siis muutuvad erinevused Suurbritannias, USAs ja Venemaal kehtivate süsteemide vahel järjest väiksemaks ning kui jaguks rahuaega viiskümmend aastat, siis selle lõpul tegeleksid säilinud erinevustega üksnes teadlased (samast: 231–233). Churchill mainis ka Stalini

---

³Vt fotokoopiat dokumendist [en.wikipedia.org/wiki/Moscow_Conference_\(1944\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Moscow_Conference_(1944)).

kinnitust, et Briti konservatiivid võivad sõja lõpu järgsed valimised. Mälestuste kirjapaneku aega arvestades on Churchill tõe väljaütlemiseks kasutanud Nõukogude Liidu välisasjade rahvakomissari esimese asetäitja (1940–1946, välisminister 1949–1953) Andrei Võšinski sõnu, kui too silmas siseasjade rahvakomissariaadi (NKVD) relvastatud tegelasi Briti saatkonnas: “Punaarmee on ilmselt saavutanud veel ühe võidu — ta on okupeerinud Briti saatkonna” (samas: 229–230).

Toimunud selgelt pehmendades esitletakse seda tänapäeval kui protsentide kokkulepet (*Percentages agreement*),⁴ kuigi mõttelt ja sisult — lepime omavahel kokku mõjusfääride jagamiseks — ei erinenud see 23. augustil 1939. aastal sõlmitud nn Molotovi-Ribbentropi pakti salaprotokollist paberil. Pealegi olid Churchill ja Stalin selleks ajaks juba koos ühe riigi tsoonideks jaganud, kui silmas pidada Iraani ühisokupeerimist eelneva kokkuleppe alusel Nõukogude Liidu ja Suurbritannia vägede poolt 25.–31. augustil 1941. aastal. Tegu oli värskete liitlaste sõjaoperatsiooniga, et vältida Iraani ja tema nafta võimalikku langemist Saksamaa kontrolli alla. Aserbaidžaani NSV kommunistliku partei esimehe sekretär Mir Cäfär Bağirov igal juhul eeldas kõnealuse operatsiooni vallandumisel, et kordub MRP järgne Lääne-Ukraina ja Lääne-Valgevene variant ehk siis Põhja-Iraani liidetakse NSV Liiduga (Gasani 2003: 13), kuigi Põhja-Iraani ala polnud varem Vene impeeriumisse kuulunud.

Iraani jagamise lõplahendus seisis toona veel ees, ent 19. septembril 1944 jagasid London ja Moskva koos Soome territooriumi NSV Liidule. Jutt on nn Jätkusõja (1941–1944) lõpetanud relvarahulepingust, mis taastas Talvesõja (1939–1940) järgsed NSV Li vallutused-piirid sellisena, nagu need olid kirja pandud 15. märtsil 1940, mil Teine maailmasõda juba käis ning Stalin ja Hitler olid liitlased. 1944. aasta septembris sai Moskva endale lisaks kogu Petsamo piirkonna ja sedapuhku oli lepinguosalisi kolm — Soome ning tema vastas NSVL ja Ühendkuningriik. Nn liitlaste nimel kirjutas relvarahuleppele alla vaid üks

---

⁴Vt Percentages agreement, en.wikipedia.org/wiki/Percentages_agreement.

mees — ÜK(b)P Keskkomitee sekretär, liitlasvägede kontrollkomisjoni esimees Soomes 1944–1947 Andrei Ždanov.⁵ Inglaste ehk Churchillil valitsuse kaasalöömist selle lepingu sõlmimises on hiljem vähe kajastatud. Ühise poliitkäigu taga oli ärihuvi lahendamise ehk Petsamos tegutsenud Inglise-Kanada firma Mond Nickel Co. vara ülevõtmine ja selle korvamine Londonile. See lahendati kiiresti Briti Moskva-suursaadiku osalusel (Hansalu 2005: 370–371) ja leidis kajastamist rahulepingu 11. punktis, kus kõneldakse liitlasriikide ja nende kodanike omandist. Suurbritannia kaasamise teiseks peapõhjuseks oli Petsamo hõivamisega sündiv NSVLi ja liitlaste hulka kuuluva Norra ühispiir.

Londoni osalemine kolmikrahuleppes tagas Soome karistamise geograafilise haarde. Inglaste ärihuvide arvestamine selles sillutas aga tee nn protsentide leppe sünnile ja tulevaste võitjate uue suhete olukorra — nüüd olid kõigi kaardid laual. Sestap kõlas Stalini märkus — hoidke oma pakkumiste paber alles — eriti saatanlikult. Churchillil teos näitab selgesti, kui pinnapealsed ja naiivsed olid toonaste brittide ja USA juhtkonna teadmised NSV Liidus kehtinud režiimist. Kuna aga tehti koos suurt poliitikat, on eriti rabav nende tegutsemine kohati täielikus infovaakumis.

Churchillil polnud ilmselt aimugi, et 11. oktoobril 1944, kui Stalin väisas esimest korda Briti saatkonda Moskvast, algas ühes teises Kremli kabinetis Mongoolia piiril asuva Tuva Rahvavabariigi vormistamine ja annekteerimine NSV Liidu koosseisu. Tegemist on Kreeka-suuruse alaga — 170 000 km² ehk siis Stalini suurima otsese territoriaalse sõjasaagiga Teises maailmasõjas.

Iseseisvast riigist impeeriumi 3. järgu haldusüksuse tegemine kestis 48 tundi, sest järgiti Nõukogude Liidu 1936. aasta põhiseadust, kus oli üksikasjadeni kirjas uute riikide vastuvõtmise käik. Kõik toimus n-ö kitsas ringis ja erinevates kabinetides: esmalt võeti iseseisev Tuva 11. oktoobril 1944 toimunud NSVLi Ülem-

---

⁵Vt “Armistice agreement between the Union of Soviet Socialist Republics and the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, on the one hand, and Finland on the other. 1944”, heninen.net/sopimus/1944_e.htm, soome k heninen.net/sopimus/1944_f.htm.

nõukogu Presiidiumi istungil, mida juhtis Mihhail Kalinin, Nõukogude Liidu koosseisu, siis viidi see dokument teise kabinetti ehk Vene NFSV Ülemnõukogu Presiidiumisse (esimees Nikolai Švernik), mis 13. oktoobril 1944 vormistas Tuva autonoomseks oblastiks, nii nagu see oli kirjas palvena VNFSV Ülemnõukogule 11. oktoobri otsuse teises punktis. Kahe presiidiumi otsused pidasid silmas Tuva omariikluse täielikku likvideerimist, sest erinevalt autonoomsetest vabariikidest ei käsitletud toona autonoomseid oblasti ajalooobjektidena, vaid tehti seda ümbritseva suurema üksuse raames (Alatalu 1992b: 889).

Samal 13. oktoobril ja ka järgmistel päevadel räägiti Kremli eri residentsides samuti piiridest, ja tuliselt — Chruchill ja Stalin pidasid koos ja eraldi kõnelusi Londonis tegutsenud Poola eksiilvalitsuse juhi Stanisław Mikołajczykiga ja Moskva toetatud kommunistliku Lublini-komitee juhtidega, mille käigus Stalin tõrjus kõik katsed anda Poolale tagasi n-ö vana riigipiiri.

Stalin ei kavaldanud üle mitte ainult Churchilli, vaid teisedki suurtegi ja sündmuste jälgijad. Juhtunu mahamagamist taibates ei tehtud sellest suurt numbrit, et mõni aeg hiljem end kavalalt õigustada. Olgu selle kajastuseks 1947. aastal ilmunud artikli pealkiri tol ajahetkel sobiva pealkirjaga “Tannu-Tuva — Nõukogude “aatomilinn”?” (Mansvetov 1947), milles tehakse selle saladusemüüri ümbritsetud piirkonna pearikkuseks uraanivarud. Artikli autoriks on kunagise Kaug-Ida Vabariigi⁶ esseerist juhttegelane Fjodor Mansvetov (1884–1967 USA), kelle väitel said välisajakirjanikud Tuva riigi kadumisest teada alles 1945. aasta oktoobris, kui avaldati NSVLi uue Ülemnõukogu valimise ringkondade nimekiri, kuhu oli lisandunud Irkutski oblasti Tuva autonoomse oblasti ringkond (samas: 11). Tüüpiliseks inglaste sõnumiks võib pidada Briti asevälisministri Hector McNeili 11. detsembril 1946 alamkojas antud vastust, et Nõukogu Liit pole se-

---

⁶Venemaa kodusõja käigus bolševike loodud ja Jaapanit distantsil hoidmiseks mõeldud puhverriik Kaug-Ida Vabariik (aprill 1920 — november 1922) pealinnaga Tšitaas (Burjaatia) soosis Mongoolia ja Tuva iseseisvumist.

ni andnud mingit selgitust Tuva Rahvavabariigi inkorporeerimise kohta.⁷

Tuva Rahvavabariigi iseseisvust olid tema olemasolu päevil tunnustanud vaid Nõukogude Liit ja Mongoolia. Ehkki Venemaa oli juba 1914. aastal kuulutanud Tuva oma protektoraadiks, jätkas Peking Tuva ja Mongoolia (tuntud ka Välis-Mongoolia nime all) käsitlemist endale 1756. aastast alluvate territooriumidena. Teise maailmasõja põhisündmuste ülekandumisel Aiasse sundis USA oma liitlasi NSV Liitu ja Hiina Vabariiki (juht marssal Chiang Kai-shek) sõlmima 14. augustil 1945 sõpruse- ja liidulepingu, mille üheks tingimuseks oli, et Hiina tunnustab Mongoolia iseseisvust. Nõukogude Liidu abiga korraldati 20. oktoobril 1945. aastal Mongoolias rahvahääletus, millest osavõtt oli 98,5% ja kõik 487 409 osalejat hääletasid iseseisvuse poolt. Vastukäiguna teatas Peking ÜRO põhikirja jõustumise puhul (24. oktoober) tehtud avalduses, et ei tunnista Tuva inkorporeerimist NSVLi, kuid tunnustas 1946. aasta jaanuaris Mongoolia iseseisvust. Pärast Hiina kommunistliku partei võimuletulekut 1. oktoobril 1949 olukord kahestus. Mao Zedongi valitsus tunnustas kiiresti Mongooliat, ent Taivanile põgenenud Chiang Kai-sheki valitsus, kes säilitas 1971. aastani koha ÜRO julgeolekunõukogus, tühistas 1953. aasta veebruaris mainitud sõpruse- ja liidulepingu, samuti Mongoolia tunnustamise. 2002. aastal tunnustati Mongooliat taas, ent Tuva kohta ei öeldud midagi. Ehk siis Taivan ei pea Tuva tänapäevalgi Venemaa Föderatsiooni osaks. Seda, et tegemist oli Venemaa suurima territoriaalse laienemisega enne Krimmi kaaperdamist 2014. aasta veebruaris ja märtsis, tuletatakse maailma ajakirjanduses aeg-ajalt meelde (vt nt Tazhutov 2022).

---

⁷Vt “Tannu Tuva (U.S.S.R) HC Deb 11 December 1946 vol 431 c1148”, api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1946/dec/11/tannu-tuva-ussr.

TUVA SALADUSKATTE ALL KORRALDATUD KAAPERDAMINE

Rahvusvahelisi ja nii Nõukogude Liidu kui ka Tuva seadusi rikkudes ning suure saladuskatte all korraldatud Tuva hõivamine algas 17. augustil 1944, mil selleks mandaati mitte omanud Tuva Väike Huraal (parlament) toetas pärast Moskvast tulnud korraldust kohalike kommunistide poolt juba 26. aprillil 1941 vormistatud palvet liituda NSV Liiduga. Sellele oli eelnenud riigi ainupartei ehk Tuva Rahvarevolutsioonilise Partei Keskkomitee pleenum 15. augustil 1944, kuid mõlema institutsiooni nendest istungitest anti avalikult teada alles 1. novembril 1944, kui Moskvast käinud delegatsioon oli tagasi ja Kõzõlis toimus uus Väikse Huraali kogunemine (Otroštšenko 2017: 41–42). Trükkis ilmusid need teated 2. ja 7. novembril 1944 ajalehes *Tuvinskaya Pravda* (Rupen 1977: 150).

Salastatust soosis asjaolu, et Tuva Rahvarevolutsioonilise Partei esimeseks sekretäriks oli aastail 1932–1944 ning seejärel kuni 1973. aastani Tuva Autonoomse Oblasti ja edasi Tuva Autonoomse Vabariigi NLKP komitee esimeseks sekretäriks Salchak Toka (1901–1973) ning Väikese Huraali presiidiumi esimeheks ehk tänapäevase maailma esimeseks mittekuninglikuks naisriigipeaks 1940–1944 tema abikaasa Khertek Anchimaa-Toka (1912–2008). Salchak Toka säilitas oma juhtpositsiooni Tuvas elu lõpuni. Khertek Anchimaa-Tokal tuli NSVLi koosseisus võimuredelil allapoole astuda — 1944–1961 oli ta Tuva Autonoomse Oblasti täitevkomitee esimehe asetäitja ja seejärel 1972. aastani Tuva Autonoomse Sotsialistliku Vabariigi Ministrite Nõukogu aseesimees.

Suurriikide suhete kontekstis mõjutas palvekirja koostamist Nõukogude-Jaapani neutraliteedilepingu sõlmimine 13. aprillil 1941 — Moskva oli juba Jaapaniga sõdinud Mongoolia pinnal ja tuli valmis olla igasuguseks arenguks. Liitmisprotsessi otsest alustamist mõjutas Jaapani vägede viimase eduka pealetungi kõrval Hiinas (aprill-juuni 1944) ka USA asepresidendi Henry A. Wallace'i ootamatu väisang Mongoolia pealinna Ulaanbaatarisse 1944. aasta juulis (Sanders 2017: 49). Oli samuti teada, et Kairo konverentsil 1943. a novembris oli Chiang Kai-shek selgitanud

USA presidendile Franklin Rooseveltile Hiina õigusi Mongooliale ja ka Tuvale. Sestap võeti Moskvas Ameerika asepresidendi visiiti Mongooliasse häirekellana ja algas ette valmistatud lõppmäng.

USA asepresidendi ilmumist Aasia keskele saab ja tuleb võtta ka vastukäiguna NSVLi Ülemnõukogu Presiidiumi aseesimehe ja Venemaa Nõukogude Föderatiivse Sotsialistliku Vabariigi Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe Aleksei Badajevi visiitidele Mongooliasse ja Tuvasse ilmselt 23. veebruaril 1943 ehk Punaarmee loomise 25. aastapäeva aegu. Aja ebamäärasus tuleneb visiidi peaaegu täielikust mahavaikimisest, sest joodikuna tuntud Badajev jätkas sellist käitumist ka välismaal koos naiste nõudmisega oma voodisse. Mongolite ja tuvalaste algatatud skandaal päädis Badajevi tagandamisega ametist 9. aprillil 1943 (kuna VNFSV Ülemnõukogu kutsuti kokku alles 1944. a märtsis, siis on selleks kuupäevaks tihti nimetatudki 4. märtsi 1944, mil otsus juriidiliselt vormistati). Tema järgmine ametipost oli trusti Glavpivo juhataja 1943–1951.⁸

Balti riikide saatuse seisukohast on oluline täheldada, et aastail 1938–1940 ei tulnud neisse ühtegi kõrgetasemelist tegelast Moskvast, Tuva väisati aga isegi sõja ajal. Mõistagi oli tegu vahepeatusega lennureisil, mil tuli näidata, et tegemist on n-ö täisväärtusliku naabriga. Järgnes saladuskatte all tehtud räige degradeerimine autonoomseks oblastiks. Tuleb siiski lisada, et Kremli üheks harvaks osalisekski õigluse taastamise otsuseks jääb Tuva Autonoomse Oblasti muutmise Tuva ANSVks VNFSV Ülemnõukogu Presiidiumi otsusega 9. oktoobril 1961 ja selle kinnitamine NSVLi Ülemnõukogu Presiidiumi poolt 10. oktoobril ehk üks päev enne seda, kui oleks täitunud 27 aastat naaberriigi iseseisvuse likvideerimisest (*Sbornik...* 1975: 79–80).

---

⁸Vt Алексей Егорович Бадаев, hrono.ru/hrono.ru/biograf/bio_b/badaev_ae.php.

LENINGRADI OBLAST SUURENES GEOPOLIITILISELT

Kuna Kremliis kavandatu elluviimine tähendas NSV Liidu ja Vene NFSV piiride (seadustatud) muutmist idas, siis on huvitav tõdeda, et 1944. aasta augustis tehti sedasama kiiresti ka läänes. 15./23. augustil 1944. a⁹ arvati Petserimaa ja Läti Abrene piirkond VNFSV vastloodud Pihkva oblasti koosseisu, millega muudeti Eesti NSV ja Läti NSV piire VNFSVga. See toimus ajal, mil Nõukogude armee pidas lahinguid Eesti- ja Läti taasokupereimiseks.

Miks aga Stalin, kes 1940. aastal oli pidanud võimalikuks Eesti ja Läti annekteerida 1920. a rahulepingutega kehtestatud piirides, kiirustas neli aastat hiljem neid muutma? Eesti oma koguni kahel korral ja n-ö pausiga — Narva-tagune liideti Leningradi oblasti koosseisu alles 24. novembri 1944 otsusega. Seejuures on Petserimaa ja Abrene puhul olemas päev varem ehk 22. augustil 1944 vormistatud, kohalike elanike soovidele osutavad Eesti NSV ja Läti NSV juhtkondade vastavad palved/taotlused. Narva-taguse äraandmise kohta koostas ENSV Ülemnõukogu Presiidium samuti esildise, mis saadeti teele 22. novembril, VNFSV juhtkond aga oli vormistanud oma pöördumise NSVLi Ülemnõukogu Presiidiumile päev varem (vt Dokumente... 1991, II: 1956). Kuna nõutud-lubatud (?) paber jõudis kohale hilinemisega (?) (vt Mattisen 1996: 75), ei maini Vene NFSV Ülemnõukogu Presiidiumi palve ENSV juhtkonda — jutt on ainult Narva ja veel kolme jõe idakaldal asuva valla elanike soovist ning VNFSV ja ENSV piiri kehtestamisest piki Narva jõge (*Sbornik*. . . 1946: 56). Samas on trükisõnas Narva-taguse loovutamisaajana sageli kirjas selle lõpliku vormistamise aeg Eesti NSV juhtkonna poolt ehk 18. jaanuar 1945. aastal. Paraku on selline lähenemine — esimene kindel kuupäev mõlemalt poolt — kaua aega takistanud selle vallutuse paigutamist

---

⁹15. augustil 1944 arvati Petserimaa VNFSV Leningradi oblasti koosseisu ja 23. augustil 1944 n-ö läks see üle sel päeval moodustatud VNFSV Pihkva oblasti koosseisu.

õigesse geopoliitilise ruumi. Tegu on hoopiski osaga suurest elik suurriikide vahelisest poliitikast ja sellega kaasnenud otsustest.

Nagu teada, “jättis” USA president Franklin D. Roosevelt 1943. aasta Teherani konverentsil Balti riigid Nõukogude Liidule, ent eelnevalt oli ta korduvalt soovinud rahvahääletuse korraldamist neis riikides kaks aastat pärast sõda, saades Stalinilt põiklemaid vastuseid (vt Vares, Osipova 1992; 239–241; Zubkova 2009: 100–103). Igal juhul püsis õhus teatud ebamäärasus. Pealegi sõda alles käis, selle lõpp polnud liitlaste koosseisu arvestades piisavalt selge ja võib väita, et Stalin vormistas kindluse mõttes kiirelt endale poole sellest, mille Venemaa oli kaotanud eestlastele sõjaväljal 1920. aastal. Ivangorodi ja muu Narva jõe taguse lisamine uue saagina 1944. aasta novembris tugines aga julgusele, mille andis kokkulepitud äritehing Petsamo kohta ja eriti Churchillil öine pakumine Kremliis (ka nemad pakuvad suurt jagamist!) ning tema ületrumpamine Tuva kaaperdamisega.

Jätkunud vaidlusi Balti riikide tuleviku üle ja tehtud otsuste aegu arvestades mõjub Narva-taguse äravõtmine Eestilt — võrreldes Petserimaaga — selgelt kui sootuks teises ja rahvusvahelises geopoliitilises kujundis toimunu. Täpsemalt, osana NSVLi geopoliitikast Soome suhtes. Selle eesmärgiks oli ju Leningradi julgeoleku tagamine sõjalise kontrolli abil Soome lahe mõlemal kaldal. Erinevalt 1940. aastast nõudis NSVL neli aastat hiljem endale Hanko neeme asemel Helsingile lähemat merebaasi Porkkala neemel. Eelposti ida poole toomine põhjakaldal tõstis loogiliselt päevakorda ka Leningradi suurema julgestamise Soome lahe lõunakaldal ja nii sündiski otsus Narva-taguse kaaperdamiseks. Ülal viitasin Eesti NSV juhtide hilinemisele, ent otsuse vormistamise aega dikteeris kokkulepitu kõrgemates kabinettides, kuhu ENSV juhtkonnal polnud asja.

Tõsiasi on see, et Jätkusõja territoriaalsete tagajärgede vormistamine Leningradi oblastis ja Eestilt Narva-taguse äravõtmine toimus ühel ja samal kuupäeval — 24. novembril 1944. aastal. Tegemist on NSVLi Ülemnõukogu Presiidiumi kahe erineva otsusega, millest ühel tiitlik “Narva jõe paremal kaldal asuvate asustuste arvamisest Leningradi oblasti koosseisu”, teisel “Karjala maakitsusel asuvate Võborgi ja Keksgolmi linnade, Võborgi,

Keksgolmi ja Jaskinski rajoonide arvamisest Leningradi oblasti koosseisu” ehk samad päädised, mis VNFSV Ülemnõukogu Presiidiumi 21. novembri kahel esildisel. Teise otsuse tekstis mainitakse otseselt ka kaotajat: arvestades “nende alade territoriaalset lähedust ja majanduslikku seotust Leningradi linnaga”, nad “arvatakse välja Karjala-Soom NSV koosseisust” (*Sbornik...* 1946: 57).

Leningradi oblasti üheaegne laienemine nii lääne kui ka kirde suunas toimus piiride mõttes küll Nõukogude Liidu sees, kuid muutuste algpunktiks jäi ikkagi NSVLi uue riigipiiri kehtestamine 1940. aasta märtsis. Selle rahvusvahelise lepingu teksti korrati 1944. aastal ja sellega kaasnesid nüüd administratiiv-territoriaalsed ümberpaigutused riigipiiräärses oblastis, mis säärasena oli algusest peale moodustanud osa rahulepingute geopoliitilisest ruumist. Ühel hetkel laiendati see ruum Narva-tagusele, mille kaaperdamist saab pidada rahvusvahelise ja geopoliitilise rahulepingu ühepoolseks lisaks. Samas kui Petserimaa ja Abrene äravõtmine jäi/jääb NSVLi siseriiklikuks geopoliitiliseks sammuks (uus oblastikeskus viidi piirist kaugemale). See, et Karjala-Soomel ja ka Eesti ENSV-l tuli n-ö koos ja päevapealt loovutada oma territooriumid VNFSV Leningradi oblastile, oli selgelt suur poliitika, kus väiksematel, antud juhul liiduvabariikidel tuli alla neelata koha kättenäitamine.

Raske on eeldada, et Narva-taguse kaaperdamine oli kavas juba 19. septembril 1944. aastal. Tegemist oli protsentide pakumise ja Tuva kaaperdamise järgse otsusega. Võib arvata, et Narva-taguse lisamine Soomelt relvarahulepinguga äravõetavale sündis paljuski Leningradi parteijuhi ja NSVLi Ülemnõukogu väliskomisjoni esimehe Andrei Ždanovi ideena, kes 1940. aastal oli juhtinud Eesti okupeerimist ja annekteerimist ning oli nüüd saanud eslotsustajaks arengu üle Soomes ja selle naabruses.

Leningradi oblasti üheaegse ida- ja läänesuunalise laiendamise otsustamise juures oli ilmselt teatud sõnaõigus ka äsjasel “Soom Demokraatliku Vabariigi” nukuvalitsuse juhil 1939–1940 ja Karjala-Soom NSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimehel 1940–1956 Otto Wille Kuusisel (1881–1964), keda Stalin usaldas kui Kominterni teoretikut. Ehkki operatsioon “Soo-

me DV” kukkus läbi ja Karjala-Soome NSVd karistati maa-
de äravõtmisega, püsis Kuusinen elu lõpuni NSVLi juhtkon-
nas, olles NSVLi Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe asetäitja,
ÜK(b)P (NLKP) Keskkomitee liige, NLKP KK Presiidiumi liige
ja NLKP KK sekretär. Sestap võis ülevalt alla vaatav tekst Ees-
ti NSV suhtes omamoodi olla mõeldud Karjala-Soome juhtkonna
rahustamiseks. Paraku ei tea ma Ždanovi ja Kuusise rolli 24. no-
vembri 1944. aasta otsuste tegemisel.

Nagu ülal märgitud, oli Tuvaga tehtu selleks ajaks avalikuks
saanud. Seepärast võib Stalini sõnumit Churchillile mõista nii —
jagame küll kahasse teisi riike, aga mina võtan endale veel li-
sa ka. Jultunult ja meeldejäädvalt, kui silmas pidada Narva linna
jagamist kaheks, mis oli pretsedenditu käik kõiki Teise maail-
masõja aegseid piirimuutusi silmas pidades. Sedasorti toorus pidi
kindlasti silma jääma Londonile, kellega Kremlil oli eriarve veel
Inglismaa kaasalöömise pärast Eesti Vabadussõjas 1918–1919.
Stalin valetas Teheranis president Rooseveltile, et Eestil, Lätil ja
Leedul polnud enne nn oktoobrirevolutsiooni Venemaal autonoo-
miat (vt Zubkova 2009: 102), kuigi Eesti selle ju 1917. aasta ap-
rillist ikkagi sai — saavutus, mis polnud bolševikele meeltemööda
ja andis samuti põhjust eestlasi tagantjärele karistada.

Teistest võimalikest Narva-taguse äravõtmise ajenditest tu-
leb kõne alla soov kustutada rahva(ste) mälust — juba bolševike
võimuhaaramise järel Venemaal — 10. detsembril 1917 toimu-
nud esimene ja seejuures punaestlaste algatatud rahvahääletus
Narvas ja selle lähiasundustes, mille tulemusena — poolt hääle-
tas 7355 inimest ning vastu oli 2537 — arvati Narva Eestimaa
kubermangu koosseisu (vt Davõdov 2008). 1944. aasta novemb-
ris aga tühistas käputäis isikuid selle otsuse, pealegi Narva lin-
na kahe “vabariigi” vahel jagades. Võimalik, et Eesti järelkaris-
tamises, mis ju ei saanud jääda märkamatuks, võis oma osa ol-
la ENSVi juhtide liigsel aktiivsusel Nõukogude võimuaparaadi
raames. Seal on alati kehtinud omad mängureeglid, ja kui otsida
põhjust, miks Moskvas selgelt venitati Hans Kruusi kinnitami-
suga ENSV välisministriks 1944. aastal, siis kas polnud selleks
aasta varem tehtud pakkumine teha temast NSVLi asevälisminis-
ter (vt Tannberg 2011).

Moskvas tuleb osata oodata ning teada, mida ja kellele rääkida. Siinkohal on sobiv koht osutada veel ühele niisama vähe räägitud seigale, nagu seda on mainitud protsentide lepe ja Ždanovi poolt kahe liitlase (NSVLi ja Suurbritannia) nimel antud üks allkiri relvarahulepingul. Nimelt: miks Kreml ei üritanud 1944. aastal võtta territooriume kolmandalt Balti riigilt Leedult? Aastail 1939–1940 oli Leedu neid kaotanud ja juurde saanud. Ent 1944. aasta augustist kuni oktoobrini pidasid NSV Liit, Ameerika Ühendriigid, Suurbritannia ja Hiina Washingtoni eeslinnas Dumbarton Oaksi konverentsil ka kõnelusi Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni loomiseks, kus Moskva üritas endale algul saada 15 häält ehk tagada kõigile liiduvabariikidele koha ÜROs. Siis lepiti kokku, et arvestades nende panust ja kannatusi sõjas, saavad ÜRO liikmeks vaid Ukraina NSV, Valgevene NSV ja Leedu NSV (Churchill 1953: 357). Alles 1945. aasta veebruaris sündis otsus, et piirduakse kahe esimesega (samas: 360). Tänapäeval tundub Leedu, Ukraina ja Valgevene toonane kõrvuseismine sel nõupidamisel arusaamatusena. Pealegi polnud Stalin ainuke, kes kasutas liiduvabariike etturitena suures poliitikas — allpool tuleb juttu millestki sarnasest Varssavi Lepingu Organisatsiooni kokkupanekul 1955. aastal.

EESTIS MÕELDI MONGOOLIAST, TUVAS KARJALA-SOOMESEST

Igal juhul näitab kirjeldatud, Soome sõjast väljumise järgne VNFSV piiride laienemine kahe kuu vältel — tükid Eestilt ja Lätilt, kogu Tuva ja veel kord tükk Eestilt — seda, et Stalin pidas rehnutit kogu NSVLi hiidpiiri ulatuses. Tal oli olulistest kantiidest oma geopoliitiline arusaam ja võime neid tervikuna näha. Just see lubas teha kiireid otsuseid — täna läänes, homme idas ja siis jälle läänes. Hitleriga koostööle minnes pidi Stalin samal ajal arvestama Jaapaniga, kes oli vallutanud suure osa Hiinast. Nõukogude armee läks Molotovi-Ribbentropi pakti alusel Poolale kallale 17. septembril 1939 ehk alles päev pärast seda, kui Nõukogude väegrupp oli sõlminud relvarahu jaapanlastega Halhgoelis,

mis asub Mongoolias. Seda riiki ja sealseid võitlusi on oma me-
muarteoses maininud ka Churchill, ent Tuva mitte.

Tegelikult mõeldi Eestiski Mongooliale. NSVLi Rahvakomis-
saride Nõukogu esimees (1930–1941) ning Välisasjade Rahva-
komissariaadi rahvakomissar ja välisminister (1939–1949, 1953–
1956) Vjatšeslav Molotov mainis 1939. aasta septembris Ees-
ti välisministrile Karl Selterile ultimaatumit esitades, et Mon-
goolias viibivad Nõukogude väed ei ohusta selle riigi sõltuma-
tust. Selge see, et niisugune võrdlemine tekitas mõtteid, mida
Eesti välisminister edastas kohe USA saadikule Eestis ja Lätis
(Ant jt 1991: 52). On samuti teada, et Eesti nn juunikom-
munistid arutasid Mongoolia-sõltuvuse sarnase staatuse saamist
Moskvalt (Köörna jt 1990: 127). Johannes Varese valitsuse pea-
ministri asetäitja 1940. aasta juunist kuni augustini ning tuleva-
ne ENSV välisasjade rahvakomissar ja välisminister (1944–1950)
Hans Kruus on paljudele meelde jäänud “Mongoolia tee” pea-
mise eestvõitlejana (Arumäe 1991: 1384–1385). Seda võimalust
toestas 14.–15. juulil 1940 korraldatud Riigivolikogu “valimis-
tel” Eesti Töötava Rahva Liidu valimisplatvorm, kus on kirjas:
“Välispoliitika alal: Sõprus Eesti ja Nõukogude Liidu rahvaste
vahel ja tihe liit Eesti Vabariigi ja Nõukogude Liidu vahel” (Köör-
na jt 1990: 135). Tõdetakse ju ikkagi suhteid kahe eri riigi vahel.

Mis puutub Mongoolia naabrises Tuvasse, siis olid seal toi-
muvaga hästi kursis maailmarevolutsiooniks valmistuva Komin-
terni tegelased, kelle kätetöök oli 1941. aasta aprillis koosta-
tud Tuva liitumispalve NSV Liiduga (Alatalu 2000). Huvitav
seegi, et samuti 1944. aasta aprillis said Slovakkia kommunistid
— riik, mille Tšehhoslovakkia varemeile lõi Hitler — Komin-
ternilt juhtnööri “valmistuda Balti seltsimeeste kogemuse korda-
miseks” (Rupnik 1989: 90–91). Ehk siis — Stalingi konspireeris
Hitleri vastu?

Kindlasti on huvitav teada, et Tuvaski mõeldi 1940.–
1941. aastal Eesti, täpsemalt küll Balti liiduvabariikide ja Karjala-
Soome NSV peale. Üheks ajendiks oli kindlasti Talvesõja lõpul
toimunud Karjala-Soome NSV moodustamine 31. märtsil 1940
sõja pidamiseks loodud nukuriigi Soome Demokraatliku Vaba-
riigi (1. XII 1939 – 31. III 1940) ja juba NSVLi koosseisus ol-

nud Karjala-Soome ANSV (1923–1940 ja 1956–1990) liitmise tulemusena, mille järglaseks on praegune Karjala Vabariik Venemaa Föderatsiooni koosseisus. Asjaosaliste mälestuste põhjal arutas Salchak Toka koos oma abimeestega ÜK(b)P Keskkomitee rahvusvaheliste suhete osakonnas 1941. aasta lõpul küsimust, kas ühineda NSV Liiduga liidu- või autonoomse sotsialistliku vabariigina või autonoomse oblastina. Toka olla andnud allkirja dokumendile, kus oli kirjas esimene variant. Tema enda hilisema tunnistuse põhjal olla ÜK(b)P Keskkomitee Poliitbüroos loobunud kahest esimesest põhjusel, et nimes olnuks siis sõna “sotsialistlik”, ent Tuva oli raske selleks pidada, sest seal puudunud proletariaat. Stalin olla aga taganud Tuva Autonoomse Oblasti otsealluvuse Moskvale — kõik teised toonased autonoomsed oblastid olid liiduvabariikide või kraide koosseisus —, ja seda tänu eraldatusele suurtest keskustest (reis lähima ehk Krasnojarski krai keskusesse võttis toona nädala) (Baiõr-ool 2012). Vladimir Putini valikul Tuva riigipeaks aastail 2007–2021 olnud Sholban Karaooli kinnitusel oli otseallumisest tulenev vabama tegutsemise võimalus pärast 1961. aastat isegi suurenenud (Gossudarstvennoi... 2014) — väide, mis omamoodi selgitab ka sealse Rahvarinde algset edukust Nõukogude impeeriumi lagunemise aastail.

Väiksem kontroll ülalt tähendas paraku ka kohaliku Stalini — Salchak Toka pikaajalist võimulpüsimist, kes NLKP Keskkomitee liikmeks valiti alles 1971. aastal.¹⁰ Märkigem sedagi, et 1944. aastal saadeti Moskvasse 16-liikmeline delegatsioon, kellest pääsesid NSVLi Ülemnõukogu Presiidiumi istungile vaid kolm: Toka, valitsusjuht ja välisminister Saryg-Donggak Chimba ning karjakasvataja ja ühe kohaliku huraali juht Oorzhak Lopsanchap. Paber nende elulugude ja sisenemisloaga kandis silti

---

¹⁰Stalini eluajal 1952. aastal peetud ÜK(b)P XVIII kongressil valiti Toka keskkomitee liikmekandidaadiks. Kuna oli teada, et ta vastutab 1930. aastate repressioonide eest Tuvas, jättis Kreml pärast Stalini isikukultuse “paljastamist” Toka kolmel korral NLKP Keskkomiteesse valimata, ent tal lubati edasi valitseda. 1971. aastal korvati Stalini-nimelise kirjanduspreemia laureadi Toka “kannatused” sotsialistliku töö kangelase tiitliga.

“Täiesti salajane” (Ojun 2012). Ehk siis — Eesti, Läti ja Leedu omariikluse äraviijaid Kremli koheldi selgelt paremini.

Tervikpildi saamiseks Stalini geopoliitilise mõtlemise ja kavandamise haardest ning sujuvatest üleminekutest lisagem veel, et kohe pärast sõja lõppu Kaug-Idas 2. septembril 1945 algas kahe puhverriigi rajamine Iraani Nõukogude tsoonis. 3. septembril 1945 loodi seda protsessi vedav Aserbaidžaaani Demokraatlik Partei, mille abil kuulutati novembris välja separatistlik rahvavalitsus ja detsembris kurdide Mehabadi vabariik. Mõistagi pidid need Põhja-Iraanis loodud kehandid toetama Stalini järgmist ettevõtmist naabruses — 7. juunil 1945 ehk pärast sõja lõppu Euroopas esitas välisasjade rahvakomissar Vjatšeslav Molotov Türgi suursaadikule ultimaatumi territooriumi — 26 000 km² — loovutamiseks Nõukogude Liidule ja Nõukogude sõjabaasi rajamiseks Marmara mere väinades (Tšitškin 2017: 43–53). Kremli avantüürid Türgis ja Iraanis jooksid liiva 1946. aasta märtsiks ning vastavalt 1941. aasta kokkuleppele Londoniga tuli NSV Liidu väed Iraanist ära tuua 2. märtsiks 1946. aastal. Stalini kiirvastuseks sundtaganemisele sai Königsbergi erisõjaväeringkonna kuulutamine 7. aprillil 1946 NSV Liidu Königsbergi oblastiks. Paar kuud hiljem nimetati see ümber Kaliningradi oblastiks. NSVLi piiride toonane laiendamine Soome, Leedu, Poola, Saksamaa ja Jaapani arvel toimus liitlastega kooskõlastatult ja isegi nende volitustega (Ždanov kui Londoni esindaja!).

Staliniga piirikõnelusi pidanud riigi- ja valitsusjuhid on oma mälestustes märkinud tema head informeeritust kõikidest käsitletud teemadest ja kiiret mõtlemist. Samas on huvitav tõdeda, et ka kõige põhjalikumates ülevaadetes sellest, kuidas Stalin riigipiire muutis, mainitakse Tuva hõivamist ühe-kahe lausega ja minnakse mööda NSVLi-Tuva piiri muutmise seotult piiride muutmistega mujal. On siiski väga oluline märgata Tuva iseseisvuse saladuskatte all toimunud kaotamise ja Ida-Euroopa võimaliku jagamise protsentide pakkumise üheaegsust, mis toob selgust ka järgnenud sündmustesse ja lubab pakkuda uut selgitust sellele, miks Moskva ei käripinud Eesti territooriumi mitte ühel, vaid kahel korral.

MOSKVA LUBAS MONGOLITEL MÕNITADA MOLOTOVI

Ajaloo ironiana sai Stalin Tuva liitmisega ühtaegu enda valdusesse ka koha, kust hiljem algas impeeriumi territooriumi kaotamine ehk impeeriumi kahanemine. See sündis küll tema järglase Nikita Hruštšovi päevil, ent tegijaks oli kaua aega Stalini paremaks käeks olnud ja MRP sõlmimise, külma sõja alustamise jmt sündmustega ajalukku läinud Vjatšeslav Molotov.

Molotovi välisministriks oleku teise perioodi tipuks sai Puna-Hiina kaardi väljamängimine Euroopas 1955. aastal. Pärast allajäämist võimuvõitluses pagendati ta NSVLi suursaadikuks Mongooliasse (1957–1960), kus ta 26. märtsil 1958 allkirjastas oma viimase piiri- ja mõjusfäärilepingu. Sellest NSVLi-Mongoolia piirilepingust ei tehta punaimpeeriumis tänapäevalgi eriti juttu, sest territooriumi kaotajaks oli NSV Liit, täpsemalt, Moskva otsealluvuses olnud Tuva Autonoomne Oblast. Kosutav on lisada, et sellega koos anti ka Molotovile tema tegude vääriline hinnang, ja üpris omapärasel moel.

Kõnealuse territooriumi loovutamisel idas on eellugu, mis samuti seotud Eestiga ja on koguni parajalt kooskõlas laulusalmiga, mis ütleb, et Eesti piir käib vastu Hiina müüri. Piltlikult öeldes võttis Hiina tõesti ajaloos korraks sisse koha Eesti (NSV) jt selja taha. Sündmus ise sai alguse Teise maailmasõja lõpust Kaug-Idas. 1945. aasta augustis hõivas Nõukogude armee ka Port Arthuri sadama Hiinas, mille Venemaa keisririik oli kaotanud Jaapanile 1905. aasta rahulepinguga. Stalini eluõhtul ehk 31. detsembril 1952 sõlmitud NSVLi-Hiina leppes tõdeti, et kuna Moskval on Jaapaniga rahuleping sõlmimata, jääb sadam NSV Liidu kätte. Seoses alanud suurte muutustega Euroopas (mitu rahukonverentsi) teatas Moskva 1954. aasta sügisel, et toob oma väed 1955. aasta juuniks Port Arthurist ära.

Läks aga nii, et 9. mail 1955 võeti Saksamaa Liitvabariik vastu NATOsse ja 14. mail kogunesid Varssavis NSVLi ja tema kontrollitud Ida-Euroopa valitsusjuhid ja kaitseministrid, et luua vastukaal NATO-le — Varssavi Lepingu Organisatsioon. Üldiselt teatakse vähe, et NSVLi delegatsiooni koosseisu, mida juhtis

toonane NSVLi Ministrite Nõukogu esimees Nikolai Bulganin, kuulusid ka Vene NFSV, Ukraina, Valgevene, Eesti, Läti ja Leedu NSV peaminister (Eestist — Aleksei Müürisepp). Parajalt üllatav koosseis — Vene föderatsioon oli kaasatud (Euroopas asub Kaliningrad), ent Karjala-Soomes ja Moldaavia mitte. Loodetavasti ajaloolased kunagi selgitavad seda.

Ukrainat ja Valgevenet ÜRO liikmesmaadena võttes saab tõdeda, et Stalini ajal alanud Balti liiduvabariikide esindajate kaasamine Kremli välispoliitika mängudesse jätkus. Sedapuhku võimsamalt, kui seda olid sõjajärgsed rahulepingute konverentsid. Tippkohtumise lõppkommünikee mainis kõiki peaministreid, ent sündinud lepingule kirjutas NSVLi poolt alla vaid Nikolai Bulganin, kelle kõnedes puudus väiksemgi vihje sellele, miks oldi kohal niisuguse esindusega. Trumbiks lauas ja kommünikees oli hoopis mees Hiinast. Varssavi kohtumise ajaks oli Nõukogude armee ennaktempos lahkunud Port Arthurist, kuhu sisenes Puna-Hiina armee, ja Varssavis istus laua taga ka Hiina Rahvavabariigi kaitseministri Peng Dehuai juhitud delegatsioon (Euroopas... 1955).

Peking ei liitunud küll Varssavi Lepingu Organisatsiooniga, kuid Peng Dehuai kinnitas oma kõnedes, et Hiina valitsus ja 600-miljoniline rahvas (toona väga muljetavaldav argument!) on agressiooni puhul valmis VLO riike toetama kuni võiduka lõpuni. Seda kuulutas ta ka kohtumise lõppedes toimunud miitingul, kus oli vaid kolm kõnelejat — Poola peaminister Józef Cyrankiewicz, Bulganin ja Peng Dehuai (Euroopa... 1955). Seega andis Port Arthuri kiirloovutamise idas Kremlile võimaluse “Hiina kaardi” suureks väljamängimiseks Euroopas, mida tehti koos Eesti, Läti ja Leedu (NSVde) vaikinud esindajate paigutamisega eesliinile.

Inimkonnal sel hetkel vedas, sest Kremli-Pekingi koostööst ei saanud asja, täpsemalt — see lükkus järgmisse sajandisse. Nikita Hruštšov aga jätkas tandemi loomist Mao Zedongiga, kasutades selleks oskuslikult territooriumi tagastamist *à la* Port Arthur olukorras, kus lääneriigid olid peale Hongkongi (Briti koloonia, Teise maailmasõja ajal okupeeris selle Jaapan, taas liideti Hiinaga 1997) ja Macau (Portugali koloonia, liideti taas Hiinaga 1999) kanda kinnitanud ka Taiwanil. Ajaloo ootamatu kulg pakus Hruštšovile ühel hetkel võimaluse arvestada Hiina huvide-

ga sealkandis, millele Pekingis oli korduvalt viidatud — nimelt kolmnurgas NSVL-Mongoolia-Hiina, täpsemalt, Tuva ja Mongoolia vana piiritüli lahendamises.

Pole teada, kuivõrd määrav oli Molotovi varasem kogemus tema saatmisel just Mongooliasse, ent kohale jõudes tuli tal hakata piiritüli lahendama. Kohe tekkis skandaal ja Mongoolia välisminister aastail 1957–1958 Sonomyn Avarzed olla ühel hetkel Molotovile kuulutanud, et praegu ei ole mitte 1939., vaid 1957. aasta. Nüüd sekkus Moskvast vaidlustesse Hruštšov ise ja Mongoolia vabastas söaka välisministri ametist (Sanders 2017: 191). Igal juhul sündis aga NSVLi territooriumi ära andev otsus, sest piiri muutmise tulemusena mitmes kohas osutus võitjaks Mongoolia.¹¹ Tõsi, loodetud 16 000 km² asemel saadi kõigest 2300 km² Tuva Autonoomse Oblasti alast, mida Tuva pidas endale kuuluvaks, ent mis oli 1932. aasta piirilepingu alusel ühiskasutuses (samas; vt ka Alatalu, Strupp 2012: 125; Sanders 2017: 896). Lepingu sisust esitleti algul vaid detaile ja läbirääkimiste protokoll avalikustati alles 1991. aasta detsembris (Territorialnõje... 1991). Aastakümneid hiljem osutas Kremli-truu ajakirjanik Sergei Briljov sellele, et võtmemaatüki loovutamise taga oli asjaolu, et seal asus Mongoolia Rahvarevolutsioonilise Partei Keskkomitee peasekretäri (1940–1954 ja 1981–1984, I sekretär 1958–1981), Mongoolia Rahvavabariigi Ministrite Nõukogu esimehe (1952–1974) ja Suure Rahvahuraali Presiidiumi esimehe (1974–1984) Jumdžaagijn Tsedenbali sünnikoht (Briljov 2013: 580). Mongoolias on aga kinnitatud, et nimetatud sünnikoht läks hoopiski Tuvale, s.t Venemaale (Sanders 2017: 261).

Tegelikult käis territooriumi üle peetava vaidluse varjus Moskva ja Pekingi võitlus kontrolli pärast Mongoolia üle. Tsedenbal oli 1952. aastal saanud küll ministrite nõukogu esimeheks, ent Molotovi saabudes oli ta selgelt teine mees riigis, sest parteijuhiks (1954–1958) oli tõusnud hiljem avalikult Hiinameelseks kuulutatud Dashiin Damba. Raske öelda, milline oli

---

¹¹Molotovi juhitud delegatsiooni kuulus ka Tuva Autonoomse Oblasti täitevkomitee juht 1940–1961 Saryg-Donggak Chimba, kellel tuli leppida n-ö üle tema pea tehtud otsusega (vt Sonam 1992).

jõudude tegelik paigutus riigis 20. märtsil 1958, kui algas Mongoolia Rahvarevolutsioonilise Partei XIII kongress. Delegatsiooni juhtinud NLKP Keskkomitee sekretär Nikolai Ignatov pühendas oma tervituskõne lõpuosa ootamatult Malenkovi, Kaganovitši, Molotovi ja “nendega liitunud” Šepilovi parteivastase grupi¹² tegevuse paljastamisele ja hukkamõistmisele. Sama tehti toona teistegi nn vennasparteide kongressidel, ent Mongoolias pidi seda kuulama ka Molotov ise. Ajalehtedes *Pravda* ja *Izvestija* avaldatud kõne tekst ei jäta kahtlust, et mongolid reageerisid kuuldule aplausiga (Na... 1958). Kõik ju teadsid, et piirikõnelused on pooleli ja neil ametis ajutine minister. Kas ja kui palju Hruštšovi valitud käik Molotovi avalikuks alandamiseks nende sisu mõjutas, pole teada, ent piirileping kirjutati alla 26. märtsil 1958. aastal. Mongoolia ja Hiina said 7. juulil 1958 veel ühe võidu, kui VNFSV koosseisus olev Burjaatmongoli ANSV nimetati ümber Burjaadi ANSVks.¹³ Avalikult häbistatud Molotov

---

¹²NLKP Keskkomitee Presiidiumi istung 18. juunil 1957. aastal tagandas Georgi Malenkovi, Lazar Kaganovitši, Vjatšeslav Molotovi ja Dmitri Šepilovi juhitud opositsioon häältega 7 : 4 Nikita Hruštšovi NLKP I sekretäri ametist. Kaitseminister marssal Georgi Žukovi toel saavutas Hruštšov NLKP KK erakorralise pleenumi toimumise 22.–29. juunini, kus ta tuli võitjaks ja kuulutas vastaliste juhid parteivastaseks grupiks. 29. juunil vabastati kolm esimest keskkomitee ja selle presiidiumi liikme staatusest, Šepilov vabastati NLKP KK sekretäri ametist, samuti KK liikme ja selle presiidiumi liikmekandidaadi staatusest. Malenkov määrati Ust-Kamenogorski (Öskemeni) hüdroelektrijaama peadirektoriks Kasahstanis, Kaganovitš Uurali maagirikastusvabriku direktoriks Asbestis, Šepilov Kirgiisi NSV TA Majanduse Instituudi direktoriks ja peagi asedirektoriks, Molotov saadikuks Mongooliasse.

¹³Kui Tuva jääb Baikali järvest läände, siis sealt itta jäänud aladel kuulutati Poola ja Soome autonoomiat silmas pidades 25. aprillil 1917 Tšita linnas välja Burjaatia autonoomne kubermang. Venemaa kodusõja käigus tekkis 1921. a aprillis selle alusel Kaug-Ida Vabariiki kuuluv Burjaatmongoli autonoomne oblast, 1922. a jaanuaris loodi Irkutskis aga Mongoli-Burjaadi Autonoomne Oblast. 30. mail 1923 ühinesid need Burjaatmongoli ANSVks (pealinn Ulan-Ude). 8. oktoobrist 1990 kuni 27. märtsini 1992 oli see Burjaatia NSV, sealtpeale Venemaa Föderatsiooni kuuluv Burjaatia Vabariik. Kremli nelikümmend aastat kest-

jäi suursaadikuks Mongooliasse veel kaheks aastaks ja kahtlemata osales 1958. novembris seelses riigipöördes, kui Damba vabastati ametist ja parteijuhiks tehti uuesti Tsedenbal. 1974. aastal võttis too endale ka riigijuhi ameti, et järgmised kümme aastat etendada kohalikku Brežnevit. Tsedenbali visiidi ajal Moskvasse 1976. aasta oktoobris kirjutati alla uus piirileping, mis sisaldas maade vahetamist — Mongoolia sai 702 km² ja NSVL 120 km² ehk siis bilanss jäi endiselt Mongoolia kasuks. Pole ka ime — 1956. aastal Mongooliast välja viidud Nõukogude armee väeosad toodi juba 1967. aastal tagasi ja luba selleks vääris tänamist. Huvitav on lisada, et Mongoolia-Venemaa piir märgiti maha alles 2001. aasta detsembriks ja seda toetas rahaliselt USA kaitseministeerium (Sanders 2017: 897).

Tuva territooriumi loovutamist väidetavalt Hiina-meelsele Mongoolia juhile võib pidada ilmselt üheks viimaseks katseks siluda väikse järeleandmisega kahe suurriigi suhteid Kaug-Idas. Geopoliitiliselt tuleb seda kaua saladuses hoitud piirilepingut kõrvutada juba mainitud Port Arthuri tagastamisega 1955. aasta mais ja NSVLi-Jaapani 19. novembri 1956. aasta deklaratsioonis leiduva Moskva lubadusega anda pärast rahulepingu sõlmimist kaks Kuriili saarestiku osa (Habomai saared ja Šikotan; mõlemad alad kuuluvad 1945. aastast NSVLile) üle Jaapanile. Igal juhul väldib Molotovi kaasatus tehtu väärtuse pisendamist ja võib öelda, et tegemist on raudse faktiga kummutamaks Hruštšovi hilisemate järglaste Boriss Jeltsini ja Vladimir Putini lõputuid kinnitusi sellest, nagu poleks Venemaa kunagi kellelegi oma territooriumi loovutanud. Koguni Molotov ise sai sellega hakkama!

TUVA TÄNAPÄEVAL

Mainin lõpetuseks veel mõne lisapõhjuse, miks Tuvaga — 1993. aasta põhiseadusega võeti kasutusele Tõva nimekuju, 2001. aastast võib kasutada nii Tuva kui ka Tõva (Tyva) — ja temaga seotuga tegeleda.

---

nud nimemäng oli osa Venemaa ja Hiina võitlusest territooriumi valitsemiseks ja kontrollimiseks, kuhu kuulusid Tuva, Burjaatia ja Mongoolia.

On hea teada, et 1993–2001 kehtinud põhiseaduse § 1 alusel oli Tuva Vabariigil õigus enesemääramisele ja lahkumisele Venemaa Föderatsiooni koosseisust rahvahääletuse tulemusel. § 2 aga tõdes, et juhul kui Venemaa Föderatsiooni tekib erakorraline olukord, riiklik ja poliitiline kriis, hakkavad Tuvas kehtima tema enda põhiseadus ja seadused ning seadus “Tuva Vabariigi julgeoleku ja riikliku suveräniteedi tagamisest” (Konstitutsija... 1993: 4–5). Need on pretsedenditud paragrahvid-sõnumid Aasia keskpunktist kogu maailmale. Nagu teada, puhkes Moskvas poliitiline kriis juba 1993. aasta septembris-oktoobris. Tuva reageeris sellele oma julge põhiseaduse heakskiitmisega 12. detsembril 1993 toimunud rahvahääletusel — 54% toetusega (Tuva Rahvarinde andmeil oli see näitaja 62%). Samal päeval anti Tuvas Venemaa Föderatsiooni uue põhiseaduse toetuseks vaid 31% hääletest, 69% hääletajaist olid selle vastu. Siinkohal võib ka meenutada, et koguni üheksa Venemaa Föderatsiooni rahvuspiirkonda lükkasid sel päeval VF põhiseaduse tagasi.¹⁴

Veel enne põhiseaduse sündi oli tehtud teine, tänapäevani ainulaadne samm maailma poliitajaloos — budistide üleilmse kirikupea XIV Dalai-laama Tenzin Gyatso visiit Tuvasse lõppes kultuuri- ja usualase koostööleppe aastaks 1993–1995 allakirjutamisega Tuva presidendi, Moskva-meelse Sherig-ool Oorzhaki, Tuva Ülemnõukogu esimehe Kaadör-ool Bicheldey ja XIV Dalai-laama (enda ja ka kui oma kabineti juhataja) poolt 22. septembril 1992 (Soglašenije... 1992). Säärast tunnustamise taset pole Dalai-laama rohkem pälvinud.

Tuvalaste rahvusliku eneseteadvuse tõusu ajast tuleb mainida veel ka seda, et 1995. aastal kuulasid Tuva poliitikud maad ühinemiseks blokivälisusliikumise ja 2006. aasta veebruarist kuni 2010. a veebruarini tegutseti Esindamata Rahvaste Organisationsis, võttes ühtlasi osa selle konverentsidest Eestis. Paraku

---

¹⁴Nendeks rahvuspiirkondadeks olid Adõgee, Baškortostan, Dagestan, Karatšai-Tšerkessia, Mordva, Tšuvaššia, Tuva. Tatarstanis oli osalejaid kõigest 14% ja Tšetšeenia keeldus rahvahääletuse korraldamisest. Põhiseadus ei leidnud toetust ka kümnes oblastis. Hääletus toimus 88 subjektis 89-st.

õnnestus Moskval see suur emotsionaalne vastuhakuline samm-sammult murda. 2000. aastal Venemaa Föderatsiooni presidendiks tõusnud Vladimir Putin sundis rahvuspiirkondi kiirelt muutama oma seadusi ja sätestama neis tingimusteta allumise Moskvale. Kohaliku võimukriisi päevil aastail 2006–2009 paistis Kõzõl jällegi silma leidlikkusega seaduste kasutamises. Võistlevad klanid otsisid üksteise võidu Kremli toetust ja kriisi värvikaim isik, Suure Huraali alamkoja juht (2002–2009) Vassili Ojun oskas vahepeal ametis olla koguni Sergei Mironovi juhitud Elupartei liikmena. Ta liitus küll uuesti Moskva võimupartei Ühtse Venemaa-ga, ent kõrvaldati sobival hetkel ameteist. Arvestades selle kriisi pikkust, Venemaal toimuva poliitilise arengu tsüklilisust ja kulgemist lainetena, tuleb siiski olla valmis uue kriisi saabumiseks. Tuvas ja seda Ukrainale täiemahulise kallaletungi mõjul, milles tuvalased on sunnitud kaasa lööma.

Kolmandaks on maailmal põhjus ja seni kasutamata võimalus kõnetada tuvalasi eelmise, samuti nende osalusel toimunud sõja lõpetamise asjus. Siis olid tuvalased liitlasriigi rollis ja tegu oli Teise maailmasõjaga, täpsemalt NSV Liidu abistamisega tema nn suures isamaasõjas. 22. juunil 1941, kui Hitleri Saksamaa tungis kallale oma senise kamraadi Stalini NSV Liidule ja ülejäänud maailmal tuli valida pool, oli Suurbritannia esimene, kes hakkas NSVLi liitlaseks sõjas. Peaminister Winston Churchill teatas sellest sama päeva õhtul kell 23 BBCs. USA president Franklin D. Roosevelt kuulutas sedasama pressikonverentsil 24. juunil. Tegelikult tegi koguni üksteist tundi enne Churchilli avaldust esimesena otsuse “võidelda koos Nõukogude Liiduga fašistliku agressoriga lõpliku võidu saavutamiseni tema üle” Tuva Rahvavabariigi Suur Huraal, kes oli juhtumisi kogunenud oma iga kolme aasta tagant toimuvale istungile. Vastava deklaratsiooni poolt hääletasid kõik 334 saadikut (Briljov 2013: 588).

Praktikas ei tähendanud see mitte ainult tuvalaste võitlemist rindel, sest esimeses järjekorras andis Tuva kogu oma kulla 35 miljoni toonase rubla väärtuses Moskva kasutada. Statistika kinnitab, et NSVL sai Tuvalt aastail 1941–1945 50 000 ratsahobust, tuvalaste rahaliste annetuste toel formeeriti kolm hävitussõjavägede eskadrilli ja kaks tankibrigaadi, saadi 52 000 paari

suuski, 10 000 poolkasukat jne. 1944. aastal saadeti sakslastest vabastatud Ukrainasse 30 000 lehma, millest alanud Ukraina lihatööstuse sõjajärgne taastamine (Ojun 2010). Tuva omariikluse ootamatu lõpp sõja käigus ja tema muutmine autonoomseks oblastiks aitas kaasa sellele, et alles pärast tormilist iseseisvuse taastamise aega hakati ka suuremalt mõtlema ja avastati, et Tuva on küll Saksamaaga sõtta astunud, ent pole seda lõpetanud.

Loogiliseks järeltuleks oli Tuva Rahvarinde ja parlamendi juhi (1991–1998) Kaadõr-ool Bicheldey minek 1992. aasta mais delegatsiooniga Saksamaale, ent loodetud kõrgetasemelisi kohtumisi seal ei toimunud. Toonast olukorda Venemaal ja Venemaa-Saksamaa suhetes mäletades pole see üllatav. Paraku tähendasid järgnenud aastad Moskva kontrolli sammsammulist taastamist Tuvas, millele pani punkti Bicheldey suunamine Venemaa Riigiduuma saadikuks (1999–2003). Sealt pöördus tagasi oma liidrirolli ja võitlusvaimu minetanud mees.¹⁵

Riigikogu liikmena 2006. aastal Euroopa Nõukogu Parlamentaarsesse Assambleesse pääsenuna koostas resolutsiooni projekti, mis kutsus üles Saksamaad sõlmima rahulepingut Tuva Vabariigiga. Selle registreerimiseks vajalike allkirjade kogumine nõudis paraku aega. Kuna jäin 2007. aasta valimistel Riigikogust välja, seiskus see ettevõtmine — minu teada viimane sellesihiline. Probleem on aga alles ja selle avalikkuse ette toomine ja positiivne lahendamine aitaks kindlasti kaasa Venemaa demokraatlikule arengule, mida kogu maailm ootab.

---

¹⁵Kaadõr-ool Bicheldey (sünd 1950) lõpetas Ulaanbaatari (Mongoolia) ülikooli, oli aastail 1975–1990 Tuva keele- ja ajalooinstituudi teaduslik töötaja, valiti 1990. a Rahvarinde juhina Tuva ANSV Ülemnõukogu liikmeks, oli 1991–1998 parlamendi (Ülemnõukogu; Suure Huraali) esimees, 1999–2003 Venemaa Riigiduuma liige, 2003–2007 Tuva Suure Huraali liige, 2007–2008 Tuva presidendi kantseleiülem, 2008–2012 humanitaarinstituudi direktor, 2012–2015 haridus- ja teadusminister, 2015–2016 peaministri asetäitja ja a-st 2017 rahvusmuuseumi direktor.

Kirjandus

- A l a t a l u, Toomas 1990. Tuva tuleb tagasi maailmakaardile. — *Rahva Hää*, nr 185, 14. VIII, lk 4; nr 186, 15. VIII, lk 4; nr 187, 16. VIII, lk 4
- A l a t a l u, Toomas 1991a. Tuva — Baltikumi saatusekaaslane Aasias. — *Poliitika*, nr 11, lk 60–67
- A l a t a l u 1991b = Алалату Тоомас. Тува–Прибалтика: Исторические параллели. — *Политика*, № 11, с. 44–54
- A l a t a l u, Toomas 1991c. Folkerepublikken Tuva: Estland, Latvia og Litauen har en lidelsesfelle i Sentral-Asia. — *Internasjonal Politikk*, N. 2, p. 171–178
- A l a t a l u 1992a = Алалату Тоомас. Тува–Прибалтика: Исторические параллели. — *Молодёжь Тувы*, № 3, 24 января
- A l a t a l u, Toomas 1992b. Tuva — A state reawakens. — *Soviet Studies*, Vol. 44. No. 5, pp. 881–895, doi.org/10.1080/09668139208412051
- A l a t a l u, Toomas 1994. Tuvan kansan lyhyt itsenäisyys. Transl. from the English by Ohto Manninen. — *Historiallinen Aikakauskirja*, vsk 92, n:o 1, s. 22–30
- A l a t a l u, Toomas 2002. Not the events of 1940 in the Baltics, but the events of 1939–44 in Finland, Estonia, Latvia, Lithuania, Slovakia and Tyva. — *The Monthly Survey of Baltic and Post-Soviet Politics*, No. 2 (104), pp. 101–107
- A l a t a l u, Toomas, Michael S t r u p p 2012. Tuva. — Rüdiger Wolfrum etc. (Eds.). *The Max Planck Encyclopedia of Public International Law*. Vol. X. Oxford: Oxford University Press, pp. 124–127
- A n t, Jüri, Küllö A r j a k a s, Heino A r u m ä e, Tiit A r u m ä e, Peeter V a r e s (koost.) 1991. *Baasidelepingust anneksioonini: Dokumente ja materjale*. Tallinn: Perioodika
- A r u m ä e, Heino 1991. Mõnda Hans Kruusist, Mongoolia eeskujust ja poliitilisest naivismist. — *Looming*, nr 10, lk 1381–1390, www.digar.ee/id/nlib-digar:114013
- B a i ð r - o o l 2012 = Байыр-оол Монгуш. 1944 год: Как определялся особый статус республики в составе РСФСР. — *Тувинская правда*, 11 октября, www.tuvaonline.ru/2012/10/11/1944-god-kak-opredelyalsya-osobyu-status-respubliki-v-sostave-sssr.html
- B r i l j o v 2013 = Брилёв Сергей Б. *Забывтые союзники во Второй Мировой войне*. Москва: ОЛМА Медиа Групп

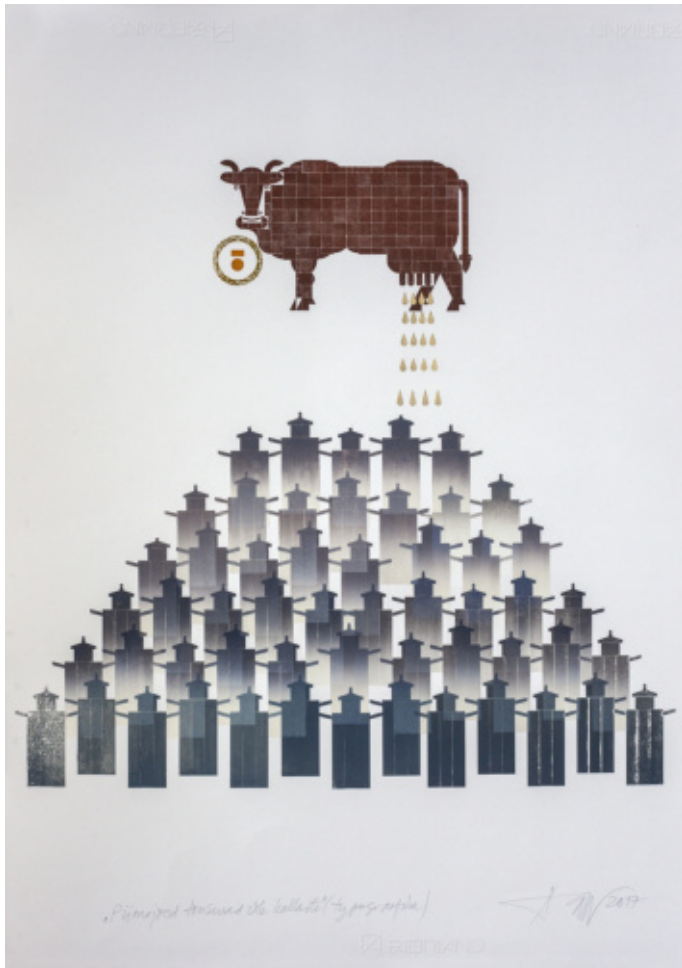
- Churchill, Winston S. 1953. *Triumph and Tragedy*. (The Second World War 6.) Boston: Houghton Mifflin; Cambridge: Riverside Press
- Davodov, Ilja 2008. Vladimir Uljanovi (Lenini) allkirjaga dokument 16. novembrist 1917 Narva Linnavalitsuse arhiivifondis. — Tuna, nr 1, lk 76–84, www.ra.ee/wp-content/uploads/2016/10/DavodovIlja_Vladimir_Uljaonovi_TUNA2008_1.pdf
- Dokumente Petseri- ja Virumaa jaotamise kohta. II. 1991. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1949–1963
- Euroopa riikide Varssavi nõupidamine Euroopas rahu ja julgeoleku kindlustamise küsimustes. 1955. — *Rahva Hääl*, nr 113, 14. V, lk 4
- Euroopas rahu ja julgeoleku küsimustes toimunud Euroopa riikide Varssavi nõupidamise lõppkommünikee. 1955. — *Rahva Hääl*, nr 114, 15. V, lk 1
- Gasanlı 2003 = Гасанлы Джамиль. *Южный Азербайджан: Начало холодной войны*. Баку: Адильоглы
- Gossudarstvennõi... 2014 = Государственный доклад “100-летие единения Тувы и России”. — *Тувинская правда*, 10 сентября, www.tuvaonline.ru/2014/09/10/gosudarstvennyu-doklad-100-letie-edineniya-tuvy-i-rossii.html
- Hansalu, Olev 2005. *Carl Gustaf Mannerheim — Põhjala suurmees*. Tartu: Elmatar, Kaitseväe Ühendatud Õppeasutused
- Konstitutsija... 1993 = Конституция (Основной Закон) Республики Тыва: Принята на внеочередной двадцать четвертой сес. седьмого созыва Верховного Совета Респ. Тыва, 21 окт. 1993 г. — Кызыл: Верховный Совет РТ
- Köörna, Arno, J. Lepp, Heiki Lindpere, Lennart Meri, Eerik Truuväli (koost.) 1990. 1940. aasta Eestis: Dokumente ja materjale. Tallinn: Olion, www.digar.ee/id/nlib-digar:964326
- Mansvetov, Fedor S. 1947. Tannu-Tuva — The Soviet “Atom-City”?. — *The Russian Review*, Vol. 6, No. 2, pp. 9–19, doi.org/10.2307/125304
- Mattisen, Edgar 1996. *Searching for a Dignified Compromise: The Estonian-Russian border 1000 Years*. Transl. by J. Karemäe. Tallinn: Ilu
- Na... 1958 = На XIII съезде Монгольской народно-революционной партии: Речь товарища Н. Г. Игнатова. — *Правда*, № 79, 20. III, с. 5
- Ojun 2010 = Оюн Дина. Тувинская Народная Республика опередила Великобританию в объявлении войны фашистской

- Германии. — Tuvaonline.ru, russian5 end, www.tuvaonline.ru/2010/05/05/4212_pobeda.html
- O j u n 2012 = Оюн Дина. 68 лет назад Тува вошла в состав России. — Tuvaonline.ru, 11 октября, www.tuvaonline.ru/2012/10/11/68-let-nazad-tuva-voshla-v-sostav-rossii.html
- O t r o š t š e n k o 2017 = Отрощенко Иванна В. Вхождение Тувы в состав СССР: Альтернативные мнения. — *Новые исследования Тувы*, № 4, с. 36–76, www.doi.org/10.25178/nit.2017.4.3; nit.tuva.asia/nit/article/view/738/1151
- R u p e n, Robert A. 1977. The absorption of Tuva. — Thomas T. Hammond, *The Anatomy of Communist Takeovers*. New Haven, Conn.: Yale University Press, pp. 145–162
- R u p n i k, Jacques 1989. *The Other Europe*. New York: Pantheon Books
- S a n d e r s, Alan 1990. Siberian shakeout: Russians flee as Tuvans press for sovereignty. — *Far East Economic Review*, 13 September, p. 30
- S a n d e r s, Alan J. K. 2017. *Historical Dictionary of Mongolia*. (Historical dictionaries of Asia, Oceania, and the Middle East.) Fourth Edition. Lanham etc.: Rowman & Littlefield
- S b o r n i k... 1946 = *Сборник законов РСФСР и указов Президиума Верховного Совета РСФСР: 1938–1946 гг.* Москва: Известия Советов депутатов трудящихся СССР
- S b o r n i k... 1975 = *Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938–1975*. Т. I. Москва: Известия Советов депутатов трудящихся СССР
- S o g l a š e n i j e... 1992 = Соглашение между Правительством Республики Тува и Правительством Далай-Ламы о культурном и религиозном сотрудничестве на период 1993–1995 годы. — *Тувинская правда*, 24. IX, с. 1
- S o n a m 1992 = Сонам Соян. Тува-Монголия: Пограничный вопрос (в 1932). — *Молодёжь Тувы*, № 10, 10. IV, с. 4–5
- Z u b k o v a, Jelena 2009. *Baltimaad ja Kreml 1940–1953*. Tlk Margus Leemets. Tallinn: Varrak
- T a n n b e r g, Tõnu 2011. ““Mul ei ole, ega saagi olla kogu selle välisasjade rahvakomissariks “saamise” ja selle võrdlemisi haleda lõpu puhul kellegi vastu mingit kibestustunnet.”: Miks Hans Kruusist ei saanud Eesti NSV välisasjade rahvakomissari juba 1944. aasta kevadel? — *Tuna*, nr 3, lk 72–87, www.ra.ee/wp-content/uploads/2017/03/TannbergTõnu_Miks_Hans_Kruusist_TUNA2011_3.pdf

- T a z h u t o v, Akhas 2022 Why should Russia, 'The Last Living White Nation' have Sergei Shoigu (a Tuvan) as its Top General in Ukrainian War?. — Analysis, November 4, www.eurasiareview.com/04112022-why-should-russia-the-last-living-white-nation-have-sergei-shoigu-a-tuvan-as-its-top-general-in-ukrainian-war-analysis
- T e r r i t o r i a l n õ j e . . . 1991 = Территориальные претензии Монголии к Туве: Как это было в 1957 году. — *Молодёжь Тувы*, № 33, 27. XII, с. 4–5
- T š i t š k i n 2017 = Чичкин Алексей А. *Неизвестные союзники Сталина: 1940–1945 гг.* (Военно-историческая библиотека.) Москва: Вече
- V a r e s , O s s i r o v a 1992 = Варес Пеэтер, Осипова Ольга. *Похищение Европы, или, Балтийский вопрос в международных отношениях XX века.* Таллинн: Издательство Эстонской энциклопедии

TOOMAS ALATALU (1942) on lõpetanud Tartu Ülikooli ajaloo-keeleteaduskonna ajaloo erialal 1965, õppinud ÜLKNÜ kõrgkoolis Moskvast 1966 (heideti välja), Leningradi Riikliku Ülikooli aspirant 1967–1970, filosoofiakandidaat samas 1977. Töötanud TÜ teadusliku kommunismi kateedri õpetaja ja vanemõpetajana 1970–1975, Tallinna Pedagoogilise Instituudi teadusliku kommunismi kateedri vanemõpetaja ja dotsendina 1975–1991 (v.a 1979–1980, mil oli teadur Kuuba Havanna Ülikoolis ja 1988–1990, mil oli Nicaraguas Managua Kesk-Ameerika Ülikooli filosoofiaprofessor), professorina ja Tallinna Rahvusvahelise Politoloogiakooli kaasdirektorina 1991–1993. Koostas ja andis välja ajakirja *The Monthly Survey of Baltic and Post-Soviet Politics* (1990–2004). Olnud ELKNÜ Tartu Linnakomitee I sekretär 1965–1967, Riigikogu liige 1992–1999 ja 2003–2007; Euroülikooli rahvusvaheliste suhete teaduskonna dekaan 2000–2003 ja 2007–2012. *Akadeemias* on temalt ilmunud artiklid “Eesti kommunistliku partei lõpu lugu: Koos julgete komnoorte meenutamisega” (2010, nr 1, lk 37–81) ja “Eesti (NSV) suveräänsusdeklaratsiooni koht Euroopa ajaloos” (2019, nr 9, lk 1539–1572) ning arvustus koguteose *Eesti Vabariik 90: Sünnimused ja arengud* kohta (2009, nr 1, lk 152–156).

AARNE MESIKÄPP. Piimajõed tõusevad üle kallaste (2017)

ARVUSTUS

ARVO HORMI ARTIKLIKOGUMIKUST VIRGUTATUD MÖTTEID

Arvo Horm. *Ühistegevus kutsub.* (Eesti mõttelugu 173.) Koostanud Hando Runnel, toimetanud Katre Ligi. Tartu: Ilmamaa, 2023. 328 lk.

Kõnealusel kogumikus on avaldatud eesti poliitiku, majandusteadlase ja ajakirjaniku Arvo Hormi (1913–1996) viiskümmend artiklit ja üks auhinnatöö, mis on ilmunud (valminud) aastatel 1937–1993 ehk viiekümne kuue aasta jooksul. See ajavahemik on küllaltki suur, käsitletavat teemat laiahaardelised ja viimase artikli avaldamisest on möödas juba rohkem kui kolmkümmend aastat. Enamik artikleid on kirjutatud paguluses Rootsis elatud aastate jooksul.

Teose avalooks on valitud 1937. aastal ajakirjas *Akadeemia* ilmunud artikkel “Tee rahvuslikule majandusele” (lk 129–136; kõik neli Eesti Vabariigi ajast taastrükitud artiklit on võetud samast ajakirjast), kus autorile torkab silma Eesti majanduses toona valitsenud võõrkapitali surve ja ekspansioon. Kuigi Horm kirjutab, et võõrkapitali osatähtsus Eesti rahvamajanduses oli u 30%, olevat seda tema arvates selgelt liiga palju. Samal ajal leiab ta, et sisuliselt ei ole sellel Eesti rahvamajandusele nii suurt kahju, kui akumulieritud väliskapitali taaskarendatakse Eesti tootmisvara suurendamiseks. See osa väliskapitalist, mis on “lenduv” ehk imekergelt rändab välismaale, olevat Eesti majandusele väga kahjulik.

Seda Arvo Hormi tõdemust tuleb silmas pidada ka tänapäeva Eestis, kus võõrkapitali osatähtsus moodustab juba u 70%. Tundub, et 1990. aastatel läksime liialt hoogu ka riigiettevõtete erastamisega väliskapitalile.

Nõukogude aja majandusmeeste tegevus võis vaatamata süsteemi kammitsatele olla mõnes valdkonnas isegi tõhusam kui praegune majandus (nt kalandus, laevandus, tööstus, põllumajandus jt). Ka Arvo Hormi artikkel “Ühistegevuse osa sotsialistlikus majanduses”, mis ilmus pärast Eesti Vabariigi annekteerimist ajalehes *Postimees* 10. augustil 1940 (siin lk 78–83), väärrib tähelepanu eeskätt selle poolest, et Horm nägi juba 1940. aastal ühistegevuse rolli sotsialistlikus kavamajanduses

pigem positiivsena kui negatiivsena. Eriti oli see täheldatav pärast kapitalistliku kaubanduse likvideerimist Nõukogude Liidus, “kui tarbijaühistud pidid asendama kogu endise jaotusorganisatsiooni” (lk 78). Horm väidab, et kuni 1935. aastani “suutis ühistegeeline kaubandusorganisatsioon täita jaotusorganisatsiooni ülesandeid nii maal kui linnas” (lk 79). Alates 1935. aastast hakanud NSV Liidu sisekaubandus aga arenema nii kiiresti, et tarbijaühistud ei suutnud enam täita nii suuri jaotusorganisatsiooni ülesandeid (samas). Nii hakkaski riik korraldama jaekaubandust linnades, maal oli kaubanduslik tegevus aga sellest ajast peale ühiskaupluste ülesanne. Horm märgib veel, et Nõukogude Venemaal oli suur tähtsus kolhoosidel, samuti tootmiskartellidel — produktiivkartellidel ja käsitööliste ühistutel, millega ühistegevusel oli NSV Liidu majanduses määravalt suur osa (lk 80). Eestis olevat eri ühistutesse koondunud kokku 300 000 liiget ja ühistute käive oli 1938. aastal 128 miljonit krooni (samas). Ka toonitab autor, et nüüd tuleb “kõigis ühistegevuse harudes kehtestada tõeline demokraatlik juhtimine” ning ühistegevusest tulevat “radikaalselt ja põhjalikult” kõrvaldada seni loakanud “direktori ideoloogia”, mis tähendab, et “ühistegelisi keskasutusi juhtis kitsas tagurlik klikk, kes oma bürokraatlikule võimupositsioonile toetudes vähe hoolis tõelise ühistegevuse põhimõttest” (samas). Hormi meelest seisavad eriti suured ülesanded selles valdkonnas ees ühiskaubanduses.

Paradoksaalselt tuleb aga tõdeda, et isegi tänapäeval on paljudes tarbijate ühistutes ja teisteski ühistutes umbes samasugune olukord nagu kaheksakümmend aastat tagasi. Pole siis ime, et riigiasutused soovivad ka tänapäeval sekkuda hoiu-laenuühistute tegevusse, et tagada neis liikmekontroll ja liikmete hoiuste parem kaitse. Paraku püütakse seda teha ühistegevuse rahvusvahelisi põhimõtteid rikkudes. Tundub, et Eesti majandus vajab ka nüüd ühistegevuse riiklikku koordineerivat organisatsiooni, sest kapitalistliku majanduse (kapitaliühingud ehk aktsiaseltsid) ületähtsustamisega on selgelt liiale mindud. See oleks põhimõtteline muudatus Eesti majanduses, mis keskenduks kogu rahva teenimisele, k.a. energeetika, kaubandus, teenindus jms.

Huvitav on veel märkida, et Horm leiab artikli lõpus (lk 83):

Ühistegevus tuleb puhastada mandunud kapitalistlikust saastast. Ühistegevuse suuri ülesandeid sotsialistliku majanduse ülesehitamisel ei saa täita, kui teda juhivad sellele ideoloogiale võõrad saamamehed. Meie ühistegeelaste väga laias peres leidub aga veel küllaldaselt tõelise ühistegevuse idealistlikku vaimsust, mida saab loovalt rakendada sotsialismi ülesehitamisele meie kodumaal.

Tundub, et Horm oli artikli kirjutamise ajal üsna tugevasti mõjutanud sotsialistlikust ideoloogiast ja püüdis sellega ka kohanduda.¹ Samas ei ole tema kirjutatus ka midagi põhimõtteliselt väärata — ta püüab esile tuua ühistegevuse eeliseid sotsialismi tingimustes, mis pool sajandit hiljem leidsidki tõestamist. Ka tänapäeval on juba aeg ausalt lahti mõtestada ühistegevuse roll ühiskonnas. Võiks mõelda, miks on maailmas loodud näiteks Guyana Kooperatiivne Vabariik, millest meie kapitalistid suurt midagi ei arva. Nii ongi Eestis likvideeritud peaaegu kõik vaimsed ühistegevuskeskused ja ühistegevus jääbki kuhtuma (ühistegevuskeskused on küll olemas, kuid neil puudub mis tahes riiklik tugi, rääkimata nende abil riigi majanduse juhtimisest).

Siinkohal tasub natukene arutleda riikide nimede üle, millega püütakse määratleda nende kodanike rolle ühiskonnas. Kui riigile pannakse nime lisana *demokraatlik*, siis peaks see tähendama, et tegu on rahva võimuga (*dēmos* 'rahvas'; *kratos* 'võim', kokku seega rahva võim). Seda saab hinnata ka valimiskorralduse kaudu. Sellest jääb aga väheks, kui vaatame, kelle käes on majandus: kas majandus kuulub riigile (riigikapitalism, riigiettevõtted), rahvale (tulundusühistud, osäühingud), eraomandisse, kapitalistidele (aktsiaseltsid, osäühingud) või on mingi segavariant? Kuidas siis riiki nimetada? Need vahekorrad on enamasti määratlemata,

---

¹Arvo Horm töötas Tartu Ülikooli majandusõiguse instituudi abiõuna 1936–1937, vanemassistendi kohusetäitjana 1937 kuni instituudi sulgemiseni 1940 ja 1941–1943; oli Tartu Ülikooli ühistegevuse professori Jaan Tõnissoni kaastööline ja abiline Ühistegevuse Instituudi rajamisel, British Councili stipendiaat 1939 (sõja tõttu jäi kasutamata); Lõuna-Eestis rahvuslike jõudude vastaskandidaatide ülesseadjaid Nõukogude okupatsioonivõimude korraldatud nn Riigivolikogu valimistel VII 1940; Kaubanduse Korraldamise Komitee kaubandusalaste kursuste korraldaja Tallinnas 1940–1941; põgenes 1943. a aprillis Soome ja sealt juunis edasi Rootsi. Esimese Nõukogude okupatsiooni ajal avaldas Arvo Horm peale *Postimehes* ilmunud loo veel neli artiklit ajakirjas *Nõukogude Kaubandus*: “Kvalifitseeritud kaader — kultuurne kaubandus” (1941, nr 1, lk 20–26); “Kaubanduskaadrite massiline ettevalmistamine NSVL-s 1941. a.” (1941, nr 3, lk 128–131); “Tehnmiinimum kaubanduses” (1941, nr 4, lk 163–165) ja “Brigaadi-õping kaubanduses” (1941, nr 6, lk 255–257). *Toim.*

sest riigid soovivad meeldida rahvale (nn rahvademokraatia) ning sogases vees on parem tegutseda. Ometi tuleks need asjad selgeks rääkida. Mille poole meie püüdlema peaksime? Iseseisvuse taastamise ajal ja järel oli meil isegi Eesti Rojalistlik Partei (1989–1998). Praegu tundub, et Eesti on marukapitalistlik riik, kus majanduses domineerib peamiselt rahvusvaheline kapital, kes kasumid välja veab. Vähesel määral on esindatud kodumaine ehk Eesti kodanikele kuuluv kapital (osäühingud, aktsiaseltsid, tulundusühistud). Kokkuvõtlikult ongi suur segadus, mis näitab veel kord, et süsteemi olemus vajab selgitamist ning vajaduse korral ka seadustamist. Iseseisvuse taastamise ajal ja kohe selle järel jäid need probleemid lahendamata. Samal seisukohal on ka mitu juhtivat juristi, kes leiavad, et Eesti riik tuleb uuesti üles ehitada. Paguluses olles arutleb Arvo Horm väliseestlaste rolli ja võimaluste üle taastada Eesti Vabariik, mille iseseisvus taastati tegelikult väga kiiresti. Samas ei olnud selles hoos ka võimalust ja aega atra seada. Nüüd tuleks see töö tagantjärele ära teha.

1952. aastal ilmunud artiklis "Organiseerimise vormid ja suunad" tähtsustab Arvo Horm jõuliselt eesti pagulaste organiseerumist ja seltsitegevuse ellukutsumist (lk 128–131). Ka pagulaseestlaste seltsid ja liidud kuuluvad sisuliselt sotsiaalse ühistegevuse valdkonda.

Ühistegevuse õpetamisest teeb Arvo Horm juttu mitmes artiklis, näiteks Jaan Tõnissoni käsitlevas loos "Eesti ühistuliikumise rajaja — esimene ühistuasjanduse professor" (lk 164–166, esma trükk 1958). Nendest selgub, kui raske oli Tartu Ülikoolis selle aine õppekavva võtmine. Alles siis, kui ühistegelased ise leidsid vajaliku raha, õnnestus Jaan Tõnisson valida ühistegevuse professoriks. Mõned toonased õppejõud arvasid küll, et Tõnissonile oli see ametikoht mõeldud hoopiski "pehmeks maandumiseks" aktiivsest poliitikast lahkumise puhul. Samas väidab Horm, et tema arvates see nii ei olnud — Tõnisson olnud teokas inimene, reisis ühistegevusuuringuid tehes mööda Euroopat ringi ning avaldas ühistegevust käsitlevaid konspekte ja artikleid õppetöö tarbeks. Ka tänapäeval on ühistegevuse õpetamist Tartu Ülikoolis välditud, mistõttu oleme umbes samasuguses olukorras kui kolmekümnendatel aastatelgi.

Mina õpetasin Eesti Maaülikoolis ja selle eelkäijais ühistegevust professori, dotsendi ja lektorina üle kahekümne aasta. Selle aja jooksul ei õnnestunud ühistegevuse õpetamist teaduskonna ega isegi õppetooli tasemele viia. Tartu Ülikoolis lõpetati iga-sugune ühistegevuse õpetamine pärast professor Valner Krinali (1929–2014; TÜ professor 1989 ja emeritiprofessor 1995) surma hoopiski ära. Hoolimata korduvatest ettepanekutest leiti ikka ja jälle, et selleks pole vajadust — tellimusi, raha, õppejõude jne. Arvan, et tegelik põhjus oli ja on siiski selles, et ühistegevuses näeb kapitalism põhivaenlast, millele tuleb vastu astuda ja selle vohama hakkamisel see isegi hävitada. Kui ma vaatan meie Finantsinspektsiooni tegevust viimasel ajal, siis pean tõdema, et just see institutsioon tõkestas Eesti Ühistupanga tegevuse ja sellest sai aktsiapank COOP pank. Küsimus on üldises mõttelaadis, mis saab alguse läänemaailmas domineerivast kapitalismist ja suurkorporatsioonidest. Kui Rahvusvaheline Ühistute Liit (International Co-operative Alliance, ICA) korraldas ÜRO egiidi all 2012. aastal rahvusvahelise ühistute aasta (ÜRO resolutsioon 64/136) ja paluti ka Eesti Vabariigil kui ÜRO liikmesriigil seda appi korraldama, siis tollane valitsus ei teinud kuulmagi. Soome Vabariik seevastu korraldas rahvusvahelise konverentsi, millest meiegi osa saime. Ka Eesti Maaülikool koos Akadeemilise Ühistegevuse Seltsiga pidas ühe konverentsi.²

Olen nõus, et mõnda aega saab maailm läbi ka ilma ühistegevuseta, kuid mitte kaua. Varem või hiljem tuleb asuda koostööle. Inimene on loodud ühistulise olendina ehk kariloomana ja ka kõige paadunud kapitalistid peavad seda arvestama. Ühistegevuse teoreetikuna leian, et see nähtus ei saagi maailmast kuhugi kaduda, sellel on geneetiline ehk looduslik alge. Kapitalistidele oleks parem, kui nad selle tõdemusega lepiksid ja ühistegelastega koostööle asuksid.

---

²Kes soovib põhjalikumalt tutvuda tänapäevase ühistegevuse arenguga, saab seda teha minu raamatu vahendusel: *Maamõte: Lühike elulugu. Majandus-poliitilisi artikleid aastatest 1988–2019* (Tartu: J. Leetsar, 2019, lk 441–548), hdl.handle.net/10492/5544.

*

Kokkuvõttes imestan isegi, kuidas Arvo Hormi artiklitest kokku pandud raamat mind kõnetas. Seda võiksid lugeda kõik, kes aktiivses poliitikas osalevad. Ühistegevusalane teave on viimase kolmekümne aasta jooksul kõvasti edasi läinud. Kui varem käsitati ühistegevust pelgalt majandusliku tegevusena, siis uue-
mal ajal räägitakse rohkem ka poliitilisest ja sotsiaalsest ühistegevusest, millel pole majandusega midagi pistmist. Lisaks on loodusteadused samuti edasi arenenud ja nüüd leitakse ka loodusest üha rohkem näiteid ühistulisest tegevusest lindude, kalade ja loomade keskel, rääkimata putukatest (mesilased, kimalased, termiidid jt). Kuna inimesed on samuti üks osa loodusest, siis pole ühistegevus ka meile olemuslikult võõras nähtus. Pigem on raha leiutamine meie silmi pimestanud ja tegevuse koostööst kõrvale juhtinud. Tundub, et peame ka oma majanduselus looduse poole tagasi pöörduma. Kuigi viimaste aastate majanduslangused ja -kriisid on seadnud kapitalistid uute probleemide ette (tooraine kriis, välisturgude taandumine, ületootmine ühelt poolt ja näljahäda teiselt poolt, suurte rahvusvaheliste kapitalistlike korporatsioonide kiratsemine, rahvaste rändamine, kvalifitseeritud tööjõu nappus, piirkondlikud sõjalised konfliktid jne), siis võiks pilgu pöörata ka vana hea ühistegevuse poole. Loomad karjades ja linnud parvedes on ikka paremini oma eluga hakkama saanud ja ka inimesel on koostöögenid olemas. Miks mitte neid siis kasutada?

Jaan Leetsar

JAAN LEETSAR (1946) on lõpetanud Tihemetsa Põllumajanduse Mehhaniseerimise Tehnikumi 1964 ja Eesti Põllumajanduse Akadeemia hüdrotehnikainseneri erialal 1971, majandusteaduste kandidaat 1987, majandusteaduste doktor 1997 (mõlemad Läti Põllumajanduse Akadeemia (Läti Maaülikool)). Eesti NSV Riikliku Maaparanduse ja Veemajanduse Komitee peainsener 1971–1978, Riikliku Projekteerimise ja Uurimise Instituudi “Eesti Maaparandusprojekt” perspektiivplaneerimise, tehnoloogiliste uurimistööde ja veemajanduse osakonda juhataja 1978–1990, ENSV Teaduste Akadeemia Majanduse Ins-

Arvustus

tituudi aspirant 1982–1986, Eestimaa Talupidajate Keskliidu peadirektor 1990–1992, Mart Laari valitsuses Eesti Vabariigi põllumajandusminister 1992–1994, VII Riigikogu liige 1994–1995, Eesti Põllumajandusülikooli (a-st 2005 Eesti Maaülikool) majandus- ja sotsiaalinstituudi professor 1994–2004, maamajanduse juhtimise, ühistegevuse ja maasotsioloogia osakonna ühistegevuse dotsent 2004–2014, lektor 2014–2016; Eesti Maa-keskerakonna liige 1990–1994, Eesti Keskerakonna liige 1994–2003.

AARNE MESIKÄPP. Maraton Krimmis (2016)

ABSTRACTS

MARIKA MIKELSAAR. **60 years at the University of Tartu**

My path at the University of Tartu began in 1957 as a student of therapy at the Faculty of Medicine. In the evenings, my interest in science led me to the Department of Microbiology to study the microbial world (microbiota) associated with humans. This continued from 1963 to 1991 in the Department and in the Institute of General and Molecular Pathology from the lowest level, the rank of a laboratory assistant, to achieving the title of a professor. I believe that I am internally driven by the powerful engine of my ancestors.

Similarly to the 392-year history of the university, fate gave me an opportunity to compare education and research under radically different government systems. I recall the cautious atmosphere at the Department of Microbiology after the Khrushchev thaw of the 1960s, although, in the spiritual and ethical sense, the milieu and upbringing characteristic of pre-war Estonia still continued. The scientific cooperation in cosmonautics in the 1970s and 1980s brought additional equipment and recognition in the Soviet Union but also several essential restrictions and surveillance. However, the interest of the world's scientists in our work developed as we were allowed to participate in international conferences in the German Democratic Republic. The turning point in the 1990s led me to do research in Finland where I found new mentors. And in the restored Republic of Estonia, normal cooperation began with local and many other countries' medical researchers with the support of EU agreements. I gladly discuss the emergence and continuity of scientific interest and associate the eureka moment of discoveries with new twists on the spiral of earlier knowledge. The discovery of several regularities of the microbiota during many years of scientific research has led to innovative health products with beneficial live bacteria. Dozens and dozens of coworkers, cothinkers, supporters

in research and entrepreneurship deserve my greatest thanks and recognition. (Auth.)

IVAR GRÜNTAL. Bells of St. Peter's Church: (Excerpt and reviews)

The focus of the publication is Ivar Grünthal's verse novel The Bells of Peter's Church (Peetri kiriku kellad). A fragment (one chapter) from the novel is printed here as well as the author's foreword where he introduces the history and background of the book about his native Tartu.

The second part of the publication consists of reviews and reports published in the press after the publication of The Bells of Peter's Church by recognized experts of Estonian poetry and literature: Arvo Mägi, Leho Lumiste, Ain Kaalep, Hannes Oja, Bernard Kangro, Ants Oras, Paul Reets and Heljar Grabbi.

With the selection published here, Akadeemia celebrates the centenary of the author's birth. The publication has been compiled by editor Mart Orav who, together with Enn Nõu, has also added a comprehensive biographical note of the author. (Edit.)

MARGUS LAIDRE. Man and the shadow of war

The article discusses why mankind, in its rhetoric, is progressing towards a future without war but doing so through wars. Under consideration are the causes of, motives for and character of wars up until this day. In the author's opinion, in the fallen nature of man, is embedded an often-unconscious desire to dominate and to bend others to one's will, and he finds that this is the main and inevitable cause of wars. The question is not so much in not wanting peace but mankind's powerlessness to achieve it — as in the past, so also in the foreseeable future. The words often attributed to Plato still apply: "Only the dead will see the end of war". (Auth.)

RAINIS TOOMEMAA. “God is breathing our lives”: Some sketchy notes on Leo Tolstoy’s diaries

In this paper, the author gives an exposition and commentary of Leo Tolstoy’s (1828–1910) late views on mainly religious matters, based on his diaries from 1904 to 1910. (Edit.)

TOOMAS ALATALU. Geopolitics in the wake of the Kremlin conquests of 1944: Petseri County and Abrene, Petsamo, Tuva and areas to the east of the River Narva, and the unfinished war

In my 1992 article “Tuva: a State Reawakens”, the original Russian version of which caused a stir in the local political life of Tuva, I showed the links between the events taking place in the Baltic countries and at the centre of Asia, in the Tuva Republic, in 1939–44. Thirty years later, I noticed the coincidence in time between the political moves of two great leaders, Winston Churchill and Joseph Stalin. On 9–19 October 1944 in Moscow, Churchill offered Stalin the infamous Percentages agreement, i.e. the establishment of spheres of influence in Eastern Europe. He had no idea that at the same time, on 11–13 October, other Kremlin offices legalised the occupation and annexation of Tuva. Previously, the United Kingdom had participated in the conclusion of the armistice between the Soviet Union and Finland (September 1944) to ensure that the property of British businessmen was protected in Moscow’s next conquest. Encouraged by success and similar way of thinking, Stalin quickly changed his tactics for occupying the Baltic states. The respect shown for territorial integrity in 1940 was replaced by the inclusion of Petseri (Russ Pechory) County and Abrene (in Latvia) in the Russian SFSR as soon as in August 1944. After the meeting in Moscow, the security of Leningrad was enhanced by the inclusion of areas to the east of the River Narva taken from the Estonian SSR and the city of Viipuri (Russ Vyborg) and three districts of the Karelo-Finnish SSR into the composition of the Russian SFSR on 24 November 1944. The unilateral and public geopolitical tour de force was based on

the attitudes expressed in the agreements concluded between Moscow and Berlin in 1939–40 and Moscow and London in 1941–44. In other words, the punishment of Estonia for the second time by taking away some of its territory was part of big politics. During the subsequent power struggle, the immediate executor of Stalin's geopolitics, Vyacheslav Molotov, was sent as an ambassador to Mongolia where — after being publicly humiliated at the Mongolian party congress — he signed his final border and sphere of influence agreement in March 1958. With this, Tuva (that is, the USSR) ceded some of its territory to Mongolia. Therefore, the Kremlin leaders' repetitive claims that Russia has never ceded any territories to anyone are simply not true. Tuva also represents another weak point in the Russian treatment of history. Having gathered by chance on 22 June 1941, the parliament of Tuva declared war on Germany. However, in the course of annexation and transformation into an oblast conducted under a veil of secrecy, they forgot to end the state of war with Germany. In 1992, Kaadyr-ool Bicheldey, the leader of Tuvan Popular Front and chairman of the Khural (parliament) travelled to Germany for this purpose, but under the pressure of Moscow, Berlin avoided a public discussion of the issue. Thus, ending the state of war between Tuva and Germany is still a good opportunity to take further interest in the once independent country located in the geographical centre of Asia. (Auth.)

Review

JAAN LEETSAR. Thoughts induced by the collection of Arvo Horm's articles

Arvo Horm. Ühistegevus kutsub. [Cooperative Action Invites.] (Eesti mõttelugu 173.) Comp. Hando Runnel, ed. Katre Ligi. Tartu: Ilmamaa, 2023. 328 pp.

Serial

HERBERT NORMANN. **Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part LXVIII**

The diary of Herbert Normann, who worked in Estonia as a doctor and lecturer, reflects events related to his life and work, impressions about people. The text conveys the personal and social tensions caused by the communist regime of the Soviet Union. At that time, the publication of the diary would have brought about repressions. (Edit.)

AUTHORS

TOOMAS ALATALU PhD (1942), historian

IVAR GRÜNTAL (1924–1996), Estonian writer and physician

MARGUS LAIDRE PhD (1959), historian, ambassador

JAAN LEETSAR PhD (1946), hydrotechnology engineer

AARNE MESIKÄPP (1939), Estonian artist

MARIKA MIKELSAAR PhD (1938), Doctor of Medicine, microbiologist; emeritus professor of the University of Tartu and consultant at BioCC OÜ Biocompetence Centre

HERBERT NORMANN (1897–1961), Estonian medical scientist

RAINIS TOOMEMAA (1985), freelance translator

TANTS TEADMATUSSE

Päevik
1944–1961

Herbert Normann

LXVIII

Algus 2018. aasta 6. numbris.

30. september [1950, jätk].

28. september. Telefon heliseb.

– Siin Laani Roo. Elektrokardiograaf on korras. Dr. Kalju Rägo²⁸³⁵ tuleb teile kohe oma autoga järele.

---

²⁸³⁵“Dr. Kalju Rägo, prof. Gerhard Rägo poeg, minu endine õpilane, töötab teaduskonnasisehaiguste kateedri juures aspirandina.” *Herbert Normanni märkus*. — Kaljo Rägo (Kalju R.; 1921 – 15. III 1985 Tartu) õppis Tartu (Riikliku) Ülikooli arstiteaduskonnas 1942–1943 ja 1944–1949, mil selle lõpetas. Kaitseliidu Tartu õppurmalevkonna liige 1938, aitas samal aastal NSVLi põgeneda püüdnud noori, kes tabati, jäi politseivalve alla; Nõukogude esimese okupatsiooni ajal Tartu 1. Keskkooli ELKNÜ algorganisatsiooni sekretär, ELKNÜ Tartumaa Komitee liige ning koolide ja pioneeritöö osakonna Tartu linna koolide sekretär; täitis pärast sõja algust EK(b)P Tartumaa komitee poliitilisi ja sõjalisi ülesandeid Tartus ja Tartumaal, tervislikel põhjustel ei mobiliseeritud teda Nõukogude armeesse; Omakaitse liikmed vangistasid ta juulis ja andsid üle Saksa võimudele nende saabudes, oli kuu aega Riia tn vangis, seejärel kuu aega Tartu koonduslaagris Näituse väljakul, vabanes tervislikel põhjustel ning vanemate ja õpetajate kaasaitamisel ja vastutusel 1941. a septembris, elas kodus poliitsei järelevalve all, oli töötu 1942. a sügisest kuni 1943. a maini; 1943. a saadeti sanitariks Tallinna Kesksaiglas tegutsenud Saksa laatsaretti, evakueerus koos sellega 1943. a lõpul, laatsaret jõudis Lemsalu (Läti) kaudu 1944. a veebruaris Varale, kust Rägo enne laatsareti taasevakueerimist Tallinnasse põgenes 17. septembril Nõukogude poolele, saadeti oktoobris Petseri interneerimislaagrisse, kus töötas arstina ja siirdus seejärel Tartu; Vabariikliku Tartu III Sisehaiguste Kliiniku laborant meditsiiniõe kohal 1947–1948 ja arst-ordinaator 1949, ENSV TA (hiljem ENSV Tervishoiuministeeriumi) Eksperimentaalse ja Kliinilise Meditsiini Instituudi aspirant 1949–1952, kardioloogia-sektori juhataja 1967–1971, Vabariikliku Tartu Strumatörje Dispanseri statsionaarse endokrinoloogiaosakonna juhataja 1952–1953, kliinilise ja eksperimentaalse laboratooriumi juhataja-arst 1953–1955, ühtlasi arstliku konsultatsioonikomisjoni esimees; TRÜ neuroloogia ja sise-

Kuid nad tulevad mõlemad ja varsti olemegi teel kliiniku.

– Olen meeldivalt üllatatud, — tähendan autos istudes oma kaaslastele, — kui kenad on mu vastu minu endised õpilased, praegused noored arstid.

– See on enesestmõistetav, — vastavad mõlemad kui ühest suust.

Kliiniku koridoris tuleb vastu prof. V. Vadi.

– Seal on siis see mees, — hüüab ta kerge pilkega, — kes südameinfarktiga jätkas oma loenguid, nagu rääkis prodekaan Hiie. Küsimus, kas see oligi infarkt?

– Südame tagaseina infarkt, — tähendab tasa vahele Laani Roo.

– Midagi erilist, — vastab Vadi, — mul neid olnud juba kaks...

Suundub siis — kerge käeviskega — ukse poole.

Elektrokardiograafi juures meisterdab dr. Ülo Lepp.

Dr. Roo kaebab, ma olla tema halvim patsient.

– Kuidas nii, — teen süütu näo, — pidasin end otse eeskujuks teistele haigeile.

– Hea eeskuju, — sähvab Laani Roo, — avab ise oma rajooni-arstile ukse, vestleb temaga kirjutuslaua taga, aitab lahkumisel mantlit selga ajada ja saadab siis kuni välisukseni.

– Need on kodanlised igandid, milledest ma pole veel suutnud vabaneda, — tähendan vaguralt.

Dr. Ülo Lepp naerab.

Varsti on elektrokardiogramm tehtud, veri settereaktsiooniks ja valgeliblede lugemiseks võetud.

---

haiguste propedeutika kateedri assistent 1955–1967, aspirantuuris sisehaiguste alal 1962–1963; Tartu Kliinilise Hajgla funktsionaaldiagnostika osakonna arst-kardioloog 1971–1985; TRÜ üliõpilaste ametiühingukomitee liige 1945, ELKNÜ Tartu Linnakomitee organisaator ja komisjoni algorganisatsiooni sekretär Tartu Õpetajate Seminaris 1945–1946, TRÜ arstiteaduskonna ELKNÜ algorganisatsiooni sekretäri asetäitja 1946 ja sekretär 1946–1949, ENSV TA Tartus tegutsenud asutuste poliitõpperingi juhataja 1950–1951.

Dr. Rägo toob mu koju tagasi. Väljub autost ja saadab ukseni.

29. september. Minu ees on miniatüürne pisikeste kuuskede, mändide ja kaskede metsastatud kungas.

Pehmel veel värskelt-rohelisel samblal leavad esimesed kuldkollased sügislehed. Nende vahelt sirutub argliku tervitusega juba punaseks tõmbunud mustikaoks sinakasmusta kuivanud marjaga, selle kõrval pakub oma punapõskseid marju igihaljas nahkjaslehtine palukas. Vähe eemal, nõrgal roomaval varrel ripub kerajas tumepunane jõhvikas.

Sambla sügavusest vaatlevad terase tähelepanuga metsaalust arvutuis pesakondades pisikesed seened.

Pruunja lohus kübaraga tavavaheliku kõrval ilutseb punamütsine võidunud pilvik. Pruunivärvuseliste varjundite võlus võistlevad omavahel kase- ja sametpuravik. Vahekohtunikuks on sihvakas punapuravik. Halvustavalt vaatleb kollakaspruun sametkõrges²⁸³⁶ punakat kibepilvikut. Üksiklasena veedab oma sügispäevi teistest seentest eemal kahvatukollane kukeseen.

Ümber künka aga õitseb kanarbik, laiuvad hapratel vartel jänese kapsa kolmetised lehed. Sõnajalg on juba kuivanud. Maas hääbub mõni männikäbi.

Samblasse on peidetud väike pununud sangaga korvike kahe pisikese kasepuravikuga.

Ja kunstipärase künka looja? Sisehaiguste propedeutika kateedri koristaja Natalie Herm,²⁸³⁷ kes ise materjali metsast toonud.

Südamilike tervitustega toodi mulle see metsakungas, see tükk sügismaastikku koju. Künka jalal lebas kiri:

---

²⁸³⁶S.t lehtpuudel või surnud puidul kasvav kollaka või valkja kübaraga söögiseen.

²⁸³⁷Natalie Herm (Karoles; 1899 – 25. III 1987 Tartu) ema ja isa surid tema lapseas, koolis ei olnud tal võimalik käia; karjane Raadi valla taludes 1908–1915, taluteenija Tartu- ja Virumaal 1916–1932, põllutöeline suviti maal 1932–1947; TRÜ koristaja 1947–1977, elamusektori majahoidja 1977–1981.

Sisehaiguste propedeutika kateedri
S[anitaar-] K[uurordi] K[omisjoni]²⁸³⁸

otsus:

Soovitav sanatoorne ravi metsanurgakeses.

SKK esimees: D. Judeikin.

liikmed: N. Grozdov,²⁸³⁹ E. Kadak,

N. Herm.

Tartus, 28. sept. 1950.

Järjekordne tähelepanuavaldus minu kaastöötajate poolt, tekitab siiras tänutunne.

30. september. Homme, 1. oktoobril viibib Tartus NSVL Meditsiiniliste Teaduste Akadeemia Eksperimentaalse Meditsiini Instituudi direktor Leningradist, meditsiiniliste teaduste doktor prof. D. A. Birjukov,²⁸⁴⁰ kes samal päeval esineb Tartu Riikliku Ülikooli aulas ettekandega “NSVL Teaduste Akadeemia ja NSVL Meditsiiniliste Teaduste Akadeemia I. P. Pavlovi õpetusele pühendatud teadusliku sessiooni töö tulemustest”. Külalisega koos tuleb Tartu ka Eesti NSV tervishoiuminister P. Kalju. Öhtul korraldatakse külaliselise pidulik koosviibimine.

Dekanaadist küsiti telefoni teel, kas võtan sellest koosviibimisest osa. Küsisin omalt poolt, kas dekanaadis pole siis teada,

---

²⁸³⁸Herbert Normanni nurksulud.

²⁸³⁹S.t Natalie Grozdova, TRÜ sisehaiguste propedeutika kateedri assistent 1945–1955.

²⁸⁴⁰Dmitri Birjukov (1904–1969) lõpetas ülikooli Doni-äärses Rostovis 1927, NSVLi Meditsiiniakadeemia korrespondentliige 1950, akadeemik 1962, Praha Karli Ülikooli audktor 1957. NSVLi Meditsiiniakadeemia Eksperimentaalmeditsiini Instituudi töötaja Leningradis (Ivan Pavlovi juhendamisel) a-st 1928, Rostovi Pedagoogilise Instituudi, Voroneži Meditsiiniinstituudi, Moskva II Meditsiiniinstituudi ja Leningradi I Meditsiiniinstituudi füsioloogiakateedrite juhataja, Voroneži Meditsiiniinstituudi direktor 1944–1949, NSVLi Meditsiiniakadeemia Eksperimentaalmeditsiini Instituudi võrdleva füsioloogia ja patoloogia osakonna juhataja ja direktori kt 1950–1969; ajakirja *Физиологический журнал СССР имени И. М. Сеченова* peatoimetaja a-st 1950.

et olen haige. Olevat küll, kuid dekaan palunud ikkagi järele pärida, kas ma ehk osa ei võta (??).

Kuid mis see on? Sündmuste kangastus hakkab nagu muutumata ähmaseks... katkeb... Hetkeks tekivad taas silmade ette värvilised rõngad ja kettad, puuduvad vaid lillad — siis kaob kõik halli üksluisusse... Olen uinunud!

31. oktoober. Istun mugavas tugitoolis ja püüan meenutada viimaste nädalate sündmusi ja neid kronoloogiliselt järjestada. Alul näib see lootuseta ülesanne olevat, siis aga võtavad üksikud hetked küllalt reljeefse ja selge kuju...

On 1. oktoober. Digitaliseerin juba mõnda päeva oma südant, kuid eriliste tulemusteta. Südametegevus püsib endiselt kiirena, ainult ekstrasüstoolid on muutunud märksa harvemaks. Aegajalised nõrkusehood on kadunud. Esinevad vaid ebamäärase valud rinnakutaguselt ja rinde all, kuid needki ajuti...

Jätkan lamamist...

2. oktoober. Dr. Laani Roo toob viimase elektrokardiogrammi: südame tagaseina infarkt is pole vähimatki kahtlust. Muutused vastavad selgekujuliselt haiguse arenguastmele. Settereaktsioon on langenud 20-le, valgeliblede arv — 5500-le. Vererõhk 160–165 mm Hg.

Minu töövõimetuslehe on Laani Roo esitanud Tartu Ühendatud Polikliiniku A[rstlikule] K[onsultatsioonile] K[omisjonile]²⁸⁴¹ (rajooniarst saab haigeid töölt vabastada kolme päeva viisi vaid 10 päeva), kes selle eeskirjade kohaselt pikendanud.

Komisjon koosseisus dr. H. Märtson, dr. M. Ora-Jansen²⁸⁴² ja dr. B. Nurmand saadab mulle sõbralikke tervitusi.

---

²⁸⁴¹ Herbert Normanni nurksulud.

²⁸⁴² Maria Ora (Jan(n)sen; 1906 – 27. XII 1993 Tartu) lõpetas Tartu Ülikooli arstiteaduskonna 1935. Opteerus koos vanematega Eestisse 1921, TÜ II sisehaigustekliiniku subassistent 1929–1930 ja volontäär-assistent 1937, TÜ nahapolikliiniku nooremassistent, ajutine abijõud ja taas nooremassistent 1938–1939, ühtlasi Muuli leprosooriumi arst, Tartu Linna Polikliiniku arst 1940–1941, Tartu Erakliiniku laboratooriumi-arst 1938 ja 1941–1944, naha- ja suguhaiguste eraarst Tartus 1942–1946, Tartu Kliinilise Haigla arst ja laboratooriumi juhataja 1946–1953,

4. oktoober. Telefoniline kõne V. Hiiega. Kuulen viimaseid uudiseid arstiteaduskonnast.

Bioloogilise keemia kateeder eesotsas prof. E. Martinsoniga on viimase taas algatatud nõudmisel Kõrgema Hariduse Ministeeriumi nõusolekul siiski üle toodud matemaatika-loodusteaduskonnast arstiteaduskonda. Rektor uut käskkirja andnud ei ole, kehtib tema käskkiri 30. juunist 1950.

V. Pärtelpoeg on tagasi võetud ülikooli teenistusesse anatoomia ja histoloogia kateedri vanemõpetajana. Küsimuse algatas kokkuleppel rektoriga Ed. Aunap.

R. Roots on määratud Viljandi, sealse haigla teenistusse.

Prof. D. A. Birjukovi loeng "NSVL Teaduste Akadeemia ja NSVL Meditsiiniliste Teaduste Akadeemia I. P. Pavlovi õpetusele pühendatud teadusliku sessiooni töö tulemustest" toimunud aulas arvukate kuulajate ees. Üliõpilastele oli osavõtt tehtud allkirja vastu kohustuslikuks. Kahjuks rääkinud külaline väga tasa, nii et sisukast ettekandest palju kaduma läinud.

Alul peatunud prof. Birjukov I. P. Pavlovi õpetuse ideoloogilistel ja meetodilistel põhijoontel ning selgitanud siis suure füsioloogi töö originaalsust. Hiljem andnud lühikese ülevaate kõne all oleva sessioonil paljastatud õpetlaste väärseisukohtadest ja nende idealistlikust loomusest. Nagu sessioonil selgus, olid mõned õpetlased (L. A. Orbeli,²⁸⁴³

Tartu Linna Naha- ja Suguhaiguste Dispanseri arst 1953–1983, ühtlasi Tartu Linna Polikliiniku laborant-arst ja Vanemuise teatri usaldusarst.

²⁸⁴³Leon Orbeli (armeeniapäraselt Levon O.; 1882–1958) lõpetas Sõjameditsiiniakadeemia Peterburis 1904, meditsiinidoktor 1908, NSVLi Teaduste Akadeemia akadeemik 1935, asepresident 1942–1946, Armeenia NSV Teaduste Akadeemia akadeemik 1943, NSVLi Meditsiiniakadeemia akadeemik 1944, meditsiiniteenistuse kindralpolkovnik 1944. Sõjameditsiiniakadeemia füsioloogia kateedri ülem Leningradis 1925 (Ivan Pavlovi järel), NSVLi TA I. Pavlovi nimelise Füsioloogia Instituudi direktor 1936–1950, ühtlasi S. Kirovi nimelise Sõjameditsiiniakadeemia president 1943–1950, NSVLi TA I. Setšenovi nimelise Evolutsioonilise Füsioloogia Instituudi rajaja ja direktor Leningradis 1956–1958; valiti 1917. aastal Tartu Ülikooli füsioloogia õppetoolile, kuid ei tulnud kohale.

P. K. Anohhin²⁸⁴⁴ jt.) hüljanud I. P. Pavlovi õpetuse materialistliku suuna ja omaks võtnud rea Lääne-Euroopa ja Ameerika õpetlaste eelpavlovliku füsioloogiasuuna. Pavlovliku objektiivse uurimismeetodi asendasid nad idealistliku subjektiivse psühhoanalüütilise ja mehhaanilise meetodiga.

6. oktoober. Anna Tilga helistab, et vanal Jaani kalmistul on prof. Alexander Friedrich Huecki ja prof. Hermann Leopold Böhlendorffi ristidelt viidud vaskplaadid.

Mõlemad plaadid olid ümbritsetud rosettkirjas graveeritud kitsa raamiga ja kuulusid ajaliselt 19. sajandi esimesse poolde. Sääraseid plaate oli kalmistul vaid väheseid. Böhlendorffi plaat rippus ristil juba pikemat aega vaid veel ühel roostetanud kruvil, mis varemil äraviimiskatseil oli osutanud nähtavasti tõsist vastupanu.

Nüüd tean tõenäoliselt ainult mina veel, kus A. Hueck ja H. Böhlendorff on maetud ja minu kadumisega muutuvad ka nende viimsed puhkepaigad, lisaks paljudele teistele, tundmatuteks kalmudeks...²⁸⁴⁵

9. oktoober. Loen Anatole France'i²⁸⁴⁶ "Kaasaegset lugu".²⁸⁴⁷ Ühes lauses ütleb ta, et surm on õieti ainukeseks tasuks elu eest. Kui õige see on!

11. oktoober. Dekanaadist palutakse mind — telefoni teel — ilmuda rektori kabinetti Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo koostamise komisjoni koosolekule. Vastan, et käesoleval õppeaastal vaevalt suudan osa võtta komisjoni tööst ja palun dekaani alगतada rektori ees minu vabastamist komisjonist. Uue liikme kandidaadina

---

²⁸⁴⁴Pjotr Anohhin (1898–1974) oli Vene füsioloog, NSVLi Meditsiiniakadeemia akadeemik 1945 ja NSVLi Teaduste Akadeemia akadeemik 1966. Eesti tõlkes on ilmunud tema brošüür *Pavlov kui inimene, kodanik ja õpetlane* (Tallinn: Poliitiline Kirjandus, 1946).

²⁸⁴⁵Nii Alexander Huecki kui ka Hermann Leopold Böhlendorffi haudade asukohad leiduvad Tartu kalmistute kaardirakenduses.

²⁸⁴⁶Anatole France (Jacques Anatole François Thibault; 1844–1924), Prantsuse kirjanik.

²⁸⁴⁷Eestikeelses hilisemas tõlkes pealkirjaga *Nüüdisaegne lugu* (tlk Heiti Kaarde; Tallinn: Eesti Raamat, 1971; tlk Aino Pärsimägi; Tallinn: Eesti Raamat, 1972).

esitan A. Valdese. Seni on komisjon vaid üks kord koos olnud ja arutanud töökava.

12. oktoober. Minu tervislik seisund paraneb pidevalt, kuigi aeglaselt ja visalt. Ekstrasüstoolid on muutunud üsna harvadeks, nõrkusehood kadunud täiesti. Liigun juba vähe üle toa. Häirivalt püsib vaid südametegevuse kõrge frekventsus — 100 löögi ümber minutis, sõltumata liikumisest või lamamisest. Vererõhk püsib 160–165 mm vahel.

Ravin end ise, sest ravivat arsti mul endiselt pole.

Dr. Laani Roo pikendab mul vaid töövõimetuslehte AKK kaudu, annab mõne argliku nõu... K. Kõrge ja V. Vadi mind tõenäoliselt ise külastada ei kavatse, paluda aga neist kedagi oma juurde, kui nad seda ise ei leia tarviliku olevat, nagu ei tahaks. Ka ei näi dekaan mu tervisliku seisundi vastu huvi tundvat. Aunap, Rulli ja Hiie on mind täiesti unustanud. Ainult E. Ilus ja A. Odrats hoolitsevad minu meeolelu kõrge taseme eest...

Dr. Roo tahab mind veel ühe nädala voodis hoida, kavatsen siiski mõne päeva pärast mõneks tunniks värsket õhu kätte minna...

14. oktoober. Ülikooli hästi informeeritud ringkondadest kuuldu, et tervishoiuministri P. Kalju sõnade järgi olevat Tartu Meditsiinilise Instituudi asutamiskäskkiri oodata jaanuaris 1951. Püsib kavatsus instituut Tallinna üle viia, kuid raske korterikriisi tõttu Tallinnas jääb see esialgu teostamata. A. Veimeri arvates ei võivat üleviimine enne viit aastat üldse arvesse tulla.

Kuulu järgi kaotatakse arstiteaduskonnas üks prodekaani koht.

16. oktoober. Palusin siiski K. Kõrget oma juurde konsultatsiooniks, sest südame frekventsus püsib pidevalt 100 ümber. Jõudsi arvamusel, et kiire frekventsus pole siiski mitte põhjustatud südamelihase puudulikkusest, nagu seda võis karta, vaid perifeersetest mõjustustest seoses pikemaajalise lamamisega. Vererõhk on tõusnud 180 mm-le. Vahel esinevad rinnakutagused ebamäärased valud, kuid need näivad olevat enam sügestiivset laadi...

Homme teen kokkuleppel K. Kõrgega esimese jalutuskäigu sügisesse loodusesse.

K. Kõrge oli väga sõbralik ja kena, seletas enesekriitika korras, et kavatsenud mind ammu külastada, kuid jäänud igapäevaste askelduste taha, nagu tavaliselt, takerdama. . .

21. oktoober. Teaduslik konverents Tartu Riikliku Ülikooli aulas Moskvast möödunud suvel peetud NSVL Teaduste Akadeemia ja NSVL Meditsiiniliste Teaduste Akadeemia akad. I. P. Pavlovi õpetusele pühendatud teadusliku sessiooni töö tulemuste arutamiseks.²⁸⁴⁸

Konverentsi avab rektor A. Koort, tõstes esile teaduse suurt tähtsust meie riigis teostatavas ülesehitustöös. Teaduse arengu kindlustamiseks on ülikoolis toimunud diskussioonid filosoofia- ja bioloogiateadustes, kus pääsesid võidule marksistlik-leninliku materialismi põhimõtted.

Pavlovi õpetuse arendamist Tartu Riiklikus Ülikoolis ei saa pidada rahuldavaks. Rea distsipliinide õpetamine ei toimu veel täiel määral Pavlovi õpetuse alusel. Tuleb välja selgitada puudused ülikooli töös ja hoolitseda noore kaadri järelkasvu eest, kes oleks suuteline edasi arendama I. P. Pavlovi teaduslikku pärandit.

Rektori avasõna järel esineb Moskva sessioonist osavõtnud, NSVL Meditsiiniliste Teaduste Akadeemia korrespondeeriv liige, Eesti NSV Teaduste Akadeemia tegevliige prof. V. Vadi ettekandega teemal "Akadeemik I. P. Pavlovi füsioloogiaõpetuse probleemid NSVL Teaduste Akadeemia ja NSVL Meditsiiniliste Teaduste Akadeemia teaduslikul sessioonil".

Siis käsitleb Tartu Riikliku Ülikooli dialektilise ja ajaloolise materialismi kateedri juhataja filosoofiateaduste kandidaat D. I. Šardin vene keeles "I. P. Pavlovi õpetuse filosoofilist tähtsust".

Järgneb dokumentaalfilm "I. P. Pavlov"²⁸⁴⁹ demonstreerimine.

---

²⁸⁴⁸Vt V. Lind, "I. P. Pavlovi õpetusele pühendatud konverents". — *Edasi*, nr 251, 22. X 1950, lk 4; R. Meriküla, "Akadeemik I. P. Pavlovi õpetusele pühendatud konverents TR Ülikoolis". — *Samas*, nr 252, 24. X 1950, lk 3.

²⁸⁴⁹Vt *Ivan Petrovitš Pavlov* (Иван Петрович Павлов; Mostehfilm, 1949), režissöör Vladimir Nikolai (1897–1971).

Rahvast on aulas hõredalt.

22. oktoober. Konverentsi teine päev. Aula on kuulajaist jälle hõre. Õppejõude on kokku tulnud üsna vähe, üliõpilasi veel vähem.

Esimesena kõneleb prof. E. Käer-Kingisepp "Akadeemik I. P. Pavlovi õpetusest ja selle tähtsusest meditsiinis".

Ta peatub suuraju talitluse uurimisel ja näitab, et I. P. Pavlovi algupärane meetodika — tingitud refleksid — on teaduslikult objektiivne ja avab hiigelsuuri võimalusi peaju talitluse uurimiseks. Pavlov käsitleb organismi talitlusi dialektilis-materialistlikult. Ta eitab kodanlike teadlaste poolt arendatud dualismiõpetust, mille järgi esinevad eraldi keha ja "hing", ja tõestab, et organismi seesmine ja välimine maailm moodustavad ühtse terviku. Kõik see on aluseks kaasaegsele meditsiinile. Seepärast tuleb haigete ravimisel senisest enam pöörata tähelepanu nende elu- ja töötingimustele.

Järgnevalt kõneleb prof. E. Martinson vene keeles teemal "Pavlovi õpetus — uus etapp biokeemia arengus", näidates, et I. P. Pavlovi tööd seedefüsioloogia alal rajasid uued suunad ka biokeemiale. Selle areng võib vaid siis olla edukas, kui uurijad ei kaota tihedat kontakti füsioloogia ja kliinikuga.

Algavad sõnavõttud rea Tartu Riikliku Ülikooli õppejõudude poolt, kes esindavad mitmesuguseid kateedreid nii arsti- kui ka teistest teaduskondadest. Kõik analüüsivad olukorda I. P. Pavlovi õpetuse rakendamises Tartu Riikliku Ülikooli õppe- ja teaduslikus töös ja toovad enesekriitika korras esile selles esinevaid puudusi.

Sõna võtavad I. Sibul, G. Kingisepp, prof., veterinaarteaduste doktor J. Tehver, V. Vadi, E. Karu, E. Raudam ja dotsent, pedagoogiliste teaduste kand. A. Pärl.

I. Sibul, patoloogilise füsioloogia kateedri juhataja, paljastab puudusi oma kateedri töös I. P. Pavlovi õpetuse rakendamisel. Nii pole õppetöös küllaldaselt tähelepanu pühendatud kõrgemale närvitallitlusele, pole küllaldaselt näidatud tsentraalse närvkonna ja kogu organismi seost. Senises teaduslikus töös pole lähitud Pavlovi õpetuse põhimõtetest. . .

E. Raudam analüüsib tema juhataja oleva neuroloogiakateedri tööd. Kateeder pole küllaldaselt seostanud I. P. Pavlovi õpetust praktikaga. Haiguste diagnoosimisel pole küllaldaselt arvestatud I. P. Pavlovi seisukohti ega rakendatud tema objektiivseid uurimismeetodeid.

Prof. E. Karu leiab kateedri juhatajana puudusi psühhiaatriakateedri töös. Ikka veel esineb I. P. Pavlovi õpetuse alahindamist ja toetumist saksa psühhiaatriale.

Prof. G. Kingisepp' a ja prof. V. Vadi sõnavõttud on üldsõnalised ja ei sisalda enesekriitikat.

Konverentsi käigust kuulen ülikooli ringkondadest, sest ise koosolekuist puudun.

Enne resolutsiooni vastuvõtmist konstateerib A. Vill, et osa kateedrid pole üldse konverentsil viibinud, nähtavasti ignoreerides täiesti Pavlovi õpetust. Palub need kateedrid resolutsioonis fikseerida. Selgub, et teiste hulgas pole esindatud ka sisehaiguste propedeutika kateeder. Dekaan prof. E. Karu teatab, et selle kateedri juhataja on juba pikemat aega haige. Rektor on arvamisel, et kateedri juhataja haigus ei õigusta veel teiste kateedri liikmete puudumist.

Lõpuks võetakse vastu resolutsioon, milles otsustatakse asuda I. P. Pavlovi õpetuse täielikule rakendamisele Tartu Riikliku Ülikooli õppe- ja teaduslikus töös, korraldada õppepersonalile kohustuslikke loenguid I. P. Pavlovi õpetuse kohta ja luua vastavad tingimused ja majanduslik baas I. P. Pavlovi õpetuse rakendamiseks ja jätkamiseks. Resolutsiooni võetakse ka konverentsil puuduvad kateedrid.

23. oktoober. Jalutuskäigud on soodsalt mõjutanud minu tervislikku seisundit: südame frekventsus on jäänud aeglasemaks, rinnakutagused vaevused peaaegu täiesti kadunud. Ajuti tõuseb südamelöökide arv siiski veel 100-le...

Enesetunne on üldiselt hea...

K. Kõrge pärib telefoni teel minu tervise järele...

24. oktoober. Karge sügisene päev. Pilvitus taevas rõõmutseb päike. Öökülma järel langevad puudelt pidevalt lehed. Vahtrate ja kastanite alla on tekkinud sõõrjad kollased ja rohekaskollased

kahisevad lehtede kuhjad. Kohati sätendavad veel halla kaetud murulaigud. . .

Jalutame Artur Odratsiga Maarja kalmistul. Vastu tuleb prof. A. Laas.

– Keda ma näen, ja siin veel? hüüab ta kaugelt.

– See ongi minu koht, oleks peaaegu juba alatiseks siia asunud! — vastan heatujuliselt.

– Ma kahjuks kuulsin, kuidas tervis on?

– Tänan, esialgu paraneb; settereaktsioon on juba langenud 11-le ja ka muidu ei saa nuriseda!

Tähelepanu äratavad tee äärde hunnikusse kantud malmristid; paljudel on isegi veel vaskplaadid eesti- ja saksakeelsete tekstidega küljes. Eemal teine koguke riste. . . Nähtavasti on nad määratud äraviimiseks — ja päris avalikult. . .

Kodus leian äsja ilmunud “Edasi” numbris kellegi R. Meriküla²⁸⁵⁰ allkirjaga kirjutise “Akadeemik I. P. Pavlovi õpetusele pühendatud konverents TR Ülikoolis” (“Edasi” 3, nr. 252 (766), lk. 3, (1950) — 24. okt.). Selles on muide loetletud konverentsist mitteosavõtnud arstiteadusekateedrid: hügieeni kateeder — juhataja dr. V. Hion, ortopeedia kateeder — juhataja dr. V. Põkk, kohtuarstiteaduse kateeder — juhataja dr. Raatma jt. Sisehaiguste propedeutika kateedrit pole mainitud. Prof. Raatma esiletõstmine on põhjendamata, kuna tal juba pikemat aega käsi kipsis kodarлуу murru tõttu.

Hioni mainimine aga teeb nalja. See on esimene kallaletung temale ülikooli liinis. Räägitakse, haldusprorektor B. Vörse olla kusagil oelnud, et seitsaadik kui ülikoolis hakkasid töötama V. Hion ja A. Räni, pole kusagil enam rahu. Nad on kogu ülikooli pannud kihama nagu taigna, mis tõuseb ja vajub. . .

Ühe pühapäeva veetnud B. Vörse kusagil kolhoosis tööl. — Pidin ju minema, on ta rääkinud, — tahtsid ju naise vägisi teha kulakuks. . .²⁸⁵¹

---

²⁸⁵⁰Isikuandmed teadmata, võimalik, et pseudonüüm.

²⁸⁵¹Vt *Akadeemia* 2022, nr 10, lk 1918, viide 2344.

25. oktoober. Külasthan esimest korda peale haigustumist kliinikut. Koridoris tabab mind hetkeline nõrkus, möödub aga kiiresti...

Minu kaastöölised võtavad mind hoolitsevalt vastu. Neuroloogia kateedri juhataja vanemõpetaja E. Raudam (meie kateedrid asuvad ühes hoones) teeb mulle visiidi. Kuulda saanud minu tulekust kliiniku, rutanud mind tervitama. Ebaharilik tähelepanuavaldus tänapäev! Tänan teda siiralt.

Kohtan ka A. Rullit. Väidab, et kavatsenud mind külastada, pole aga külastuseni jõudnud. Polevat ühtegi vaba õhtut nädala, kaasa arvamata puhkepäev. Mõni aeg tagasi olevat määratud veel ülikooli õpetatud nõukogu liikmeks väljalangenud K. Kõrge asemele, rohkesti aega võtvat samuti Üliõpilaste Teadusliku Ühingu teaduslik juhendamine.

Kuuldub, et peale A. Rulli on ülikooli nõukokku uute liikmetena määratud veel E. Raudam ja E. Siirde (R. Rootsi ja A. Linkbergi asemele).

Kuuldub samuti, et A. Räni hakkab ülikoolis tervishoiuorganisatsiooni kõrval lugema ka arstiteaduse ajalugu.

K. Kõrge lubab mul asuda tööle 1. novembrist tingimusel, et pean vaid loengud, muudest töödest aga, eriti väsitavatest koosolekutest ja hilisõhtustest ning öösistest ülevalistumistest esialgu loobun...

27. oktoober. Jalutuskäik läbi õigeusuliste Aleksander Nevski koguduse kalmistu Võru maanteel.

Peapuiestee kõrval kahe kuuse all puhkab ülempreester *mag. theol.* Karp Tiisik (1843–1922), Tartu Ülikooli apostliku õigeusu dogmaatika professori kt. 1920–1922. Madala roosakaskirjust graniidist monumendi — kahe neljatahulise samba servatud püstise plaadi ees haljendab tagasihoidlikult kukeharja kaetud kalm, millele puistab oma viimaseid kollaseid lehti naabrist vaher.

Vähe eemal tähistab samakujuline, kuid suurem hallist graniidist monument Tartu Aleksander Nevski katedraali ülem-

preestri Anton Laari kalmu.²⁸⁵² Kullatud tähed on vaevalt veel loetavad, sünni- ja surma-aastaarvud puuduvad täiesti...²⁸⁵³

28. oktoober. Liigun aeglaselt kepile toetudes Ülikooli tänavat mööda Tähtvere pargi suunas. Vastu tuleb tema kõrgus Tartu

---

²⁸⁵²Anton Laar (Antoni L.; 1885 – 23. II 1933 Tartu) õppis Riia Vaimulikis Seminaris 1900–1903 ja Tartu Ülikooli ajaloo-keeleteaduskonna ajaloo osakonnas vabakuulajana 1918, filosoofiateaduskonnas vabakuulajana põhiaineina eesti keelt ja kirjandust ning ajalugu 1924–1925, statsionaarses õppes 1926–1929 ja 1929–1930, õiendas eksternina preestrieksami Riias ja õnnistati Tallinnas preestriametisse 1909, sai TÜ juures eesti keele õpetaja kutse 1920, sooritas gümnaasiumi humanitaarharu lõpueksamid Tallinna Linna I Reaalkooli juures eksternina 1926. Köster-kooliõpetaja Karulas 1904–1905, Ilmjärvel 1905–1908, Häädemeestel 1908–1909, preester Laimjalas 1909–1913, Penujas 1913, Võnnu-Kärsal 1913–1915, Tallinnas Issanda Muutmise (Preobraženski) koguduses 1920–1927, Tartus Aleksander Nevski koguduses 1913–1920 (ühtlasi tegev kiriku ehitamisel 1914–1915) ja 1928–1933, ülempreester 1921; eesti keele õpetaja Hugo Treffneri Gümnaasiumis Tartus, Tartu Tütarlaste Gümnaasiumis ja Tartu Hariduse Seltsi Öhtugümnaasiumis 1920, eesti keele ja ajaloo õpetaja HTGs 1927–1933 ning eesti keele õpetaja TTGs 1927–1930; Riia piiskopkonna nõukogu liige 1917–1919, tema tegevuse tulemusena pühitseti Eesti apostliku õigeusu koguduste esimeseks piiskopiks 31. XII 1917 (vkj) eestlane Paul Kulbusch (piiskop Platon; 1869–1919), Eesti Apostliku Õigeusu Kiriku I täiskogu kokkukutsuja 1919, kus otsustati asutada iseseisev Eesti apostliku õigeusu kirik, sinodi liige 1918–1920 ja 1920–1924, sinodi kirjastuse liige 1921–1923, Sinodi Sisemisjoni Seltsi esimees 1925–1927, Tallinna apostliku õigeusu heategevusseltsi Kalju asutajaid ja abiesimees 1925–1927, Eesti apostliku õigeusu Õppekapitali Seltsi asutajaid ja abiesimees a-st 1930, asutas ja juhtis Tallinna Issanda Muutmise koguduse pühapäevakooli 1921–1927, Tartu Aleksandri koguduse pühapäevakooli a-st 1928; Asutava Kogu liige 1919–1920 (Kristliku Rahvaerakonna rühmas); apostliku õigeusu ajakirja *Uus Elu* toimetaja 1918–1932.

²⁸⁵³Anton Laari mälestuse jäädvustamiseks asutas Tartu Aleksandri koguduse nõukogu 1934. aastal tema mälestamise komitee, et püstitada Laari hauale mälestusmärk. A. Kiiratsi töökojas valminud hallist graniidist monument avati 2. juunil 1935. a. Vt “Avati hauasammas A. Laarile: Aleksandri kogudus austas oma surnud hingekarjast”. — *Postimees*, nr 150, 3. VI 1935, lk 3. Maetu daatumeid monumendil ei olnudki.

Riikliku Ülikooli rektor prof. Alfred Koort. Vastab vaevalt kaabut tõstes minu alandlikule tervitusele, ei pea vajalikuks küsida, kuidas ennast tunnen, kas hakkab juba paranema.

Mõni samm edasi tuleb vastu prof. Gerhard Rägo. Peatab mind enesestmõistetavalt, ütleb minu haigustumisest kuulnud olevat, pärib sõbralikult seisundi järgi... Sama teeb prof. J. Tehver...

Hiljem helistan prof. A. Valdesele, kes minu haiguse ajal kasutas minu loengutunde.

– Oi, tervist, kelle häält ma kuulen! hüüab ta heatujuliselt, teada saades, kes räägib.

– Голос из загробного мира!²⁸⁵⁴ — vastan samuti heatujuliselt.

Ta jääb tõsiseks, küsib siis, kuidas end tunnen, kas suudan juba tööle hakata... Vastan jaatavalt. Lepime kokku loengutundide asjus...

30. oktoober. Ametiühingu esimees I. Paul uurib tänaval tähelepanelikult minu aeglast sammu, möödub aga sõna lausumata...

Ülikooli ringkondadest kuulen, et rektor A. Koort on hiljuti vastu võetud partei liikmeks...²⁸⁵⁵

---

²⁸⁵⁴ Vn k 'hää! hauatagusest maailmast!'

²⁸⁵⁵ Alfred Koort kirjutas soovivalduse ÜK(b)P liikmekandidaadiks võtmiseks 11. XI 1949, tema soovitajad olid Nikolai Karotamm (9. XI, väidetavalt võttis soovitus hiljem tagasi), Pavel Kalju (23. XI) ja Artur Lombak (21. XI). Koorti sõnul oli tal varem korduvalt soovitatud astuda kommunistliku partei liikmeks, kuid alles nüüd tundnud ta, et väärilib kommunisti nime, on end ametis piisavalt näidanud ja kasvanud nõukogude inimeseks. EK(b)P Tartu Linnakomitee rahuldab tema avalduse samal kuul. 7. mail 1951 vabastas EK(b)P Keskkomitee büroo Koorti rektoriametit, seejärel oli ta loomingulisel puhkusel Moskvas 1951. a juunist kuni 1952. a juulini. Oma personaalküsimuse tekitamisest sai ta väidetavalt teada 1952. aasta mais. TRÜ parteibüroo istungil 31. X 1952 otsustati teha ettepanek üldkoosolekule Koort partei liikmekandidaadi staatusest välja heita, 30. XII kinnitas selle otsuse EKP Tartu Linnakomitee büroo, EKP Tartu Oblastikomitee büroo omakorda otsustas 12. I 1953 Koort partei liikmekandidaatide hulgast välja heita kui "ekslikult

Laani Roo tõi praegu AKK otsuse, mille kohaselt mulle on lubatud loengute pidamine alates 1. nov. 1950. Igasugustest kõrvaltöödest ja koosolekutest olen vabastatud kuni käesoleva aasta lõpuni. Täna Laani Rood lahke hoolitsuse eest minu haiguse vältel...

31. oktoober. Vene Uspenski kalmistu. Puud on juba raagus, ainult sirelid eristuvad veel tumedate kuuskede all haljaste kühmadena rohkete vahtrate ja kaskede tüvede taustal..

Rohelise torniga valgemuüürlise kabeli läheduses särab päikese käes Maria Moieri kalmuristil kullatud Kristuse kuju. Selle kõrval, hoolitsetud kõrge kääpa tagant paistab tagasihoidlikult mustast raudtarast protohierei Paavel Petrovitš Aleksejevi (1822–1884), Tartu Ülikooli omaaegse õigeusuteaduse professori (1850–1884) hallist marmorist rist. Kalmu kohal leinab ühegi leheta noor paju, külmavõetud sõnajalapõõsad taranurkades on vajunud longu.

(Järgneb)

---

vastuvõetu”. Koort esitas nii ülikooli parteibüroo kui ka Tartu oblastikomitee büroo otsuste kohta apellatsioonid Moskvasse, kuid EKP KK büroo jättis 15. IX 1953 need rahuldamata. Artur Lombak võeti ülikoolis oma soovitusel andmise eest parteilisele vastutusele, sedasama soovitati Moskval teha Karotamme ja Kaljuga. Vt lähemalt RA, ERAF.1.7.3384, Коорт Альфред Юрьевич.